

3 1761 04940971 7

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by the
INSTITUTE FOR
CHRISTIAN STUDIES

INSTITUTE FOR CHRISTIAN STUDIES
DISCARD
TORONTO, ONTARIO, CANADA

BR
143
.H3
v. 24

GESCHIEDENIS
DER
KERKHERVORMING,

DOOR
IJSBRAND VAN HAMELSVELD,

VERVOLGD DOOR

A. IJ P. E IJ.

*Th. Doct. en Hoogleeraar der leerstellige God-
geleerdheid te Groningen.*

V I J F D E D E E L.

MET PLATEN.

---

*

TE HAARLEM BIJ
FRANÇOIS BOHN,
M D C C C X I V.

V O O R B E R I G T .

Schoon de tweede helft van het naastvoorgaande Deel dezès Werks door mij reeds vervaardigd was, had evenwel de Uitgever zijne bijzondere, gewigtige, redenen, waarom hij niet gaarn mijnen naam op den titel toen gespeld zag. Die redenen vloeijden voort uit de moeijelijkheden, aan de strengste boekencensure diens tijds verknocht. Doch daar dezelve, na de groote verandering van zaken in ons vaderland, thans niet meer bestaan, heeft hij mij de vrijheid verzocht, den titel zoo te doen drukken, als die nu gesteld is. Men ziet alzoo, dat ik in het toestaan van dit verzoek geene zwaarigheid heb gevonden. Wijders heb ik nog den Lezer te berigten, dat ik in denzelfden geest, waarin de voorgaande Deelen be-

arbeid zijn, steeds soeke voorttewerken, met die onderscheid evenwel, dat ik mij, mede op des Uitgevers verzoek, meer der korthed bevljige, zoo dat het Publiek, behalve dit, nog slechts één Deel te wachten hebbe, zullende de geschiedenis niet verder dan tot de achttiende eeuw vervolgd worden. Dit trouwens is ook het doel geweest van den verdienstelijken VAN HAMELSVELD, op dat dit zijn werk mogt aansluiten aan het mijne, waarin de geschiedenis der christelijke kerk van de achttiende eeuw bearbeid is.

Den Lezer zij alle heil toegewenscht van

Groningen den
1 van Slagtm. 1814.

DEN SCHRIJVER.

I N H O U D

VAN DE

KERKHERVORMING,

ZEVENDE BOEK.

Bevattende het zevende Tijdperk; beginnende met de geschiedenis der kerke, na den vrede van Pasfau voorgevallen, tot den aanvang der achttiende eeuw.

EERSTE HOOFDSTUK.

Korte schets der wereldlijke gebeurtenissen in dat
Tijdvak. . . . . Bladz. 1.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Toestand der Zeden. Staat der Geleerdheid, Kun-
sten en Wetenschappen. . . . . 32.

DERDE HOOFDSTUK.

Uitbreiding van de Christelijke Kerk onder de
Heidenen. . . . . 75.

VIERDE HOOFDSTUK.

Afbreuk, welke de Christelijke Kerk te lijden
heeft gehad. . . . . 82.

TWEE-

I N H O U D.

T W E E D E A F D E E L I N G.

Gefchiedenis van de Lutherfche Kerk, na den vrede
van Pafau, tot den aanvang der achttiende eeuw.

E E R S T E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van den ftaat der Lutherfche Kerk. Bladz. 133.

T W E E D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de Theologifche Studien in de
Lutherfche Kerk. . . . . 153.

D E R D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis der geloofsleer in de Lutherfche Kerk. 243.

V I E R D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis der Godsdienstverschillen in de Lu-
therfche Kerk. . . . . 260.

GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING.

ZEVENDE BOEK.

BEVATTENDE HET ZEVENDE TIJDPERK; BEGINNENDE MET DE GESCHIEDENISSEN DER KERKE, NA DEN VREDE VAN PASSAU VOORGEVALLEN, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Korte schets der wereldlijke gebeurtenissen in dat tijdvak.

In het verhaal van de geschiedenissen der Kerke, na C. G. welke, staande het naastvoorgaande tijdperk, zijn ^{jaar 1552.} ^{tot 1700.} voorgevallen, is gewisfelijk bij onze Lezers niet onopgemerkt gebleven de verbazende invloed, welken ^{Inleiding.}

de hervorming van een groot gedeelte der Christelijke Kerk, dat, voor het geweten, in den godsdienst, geene andere wet erkennende, dan die der re- de en openbaring, zich van eene willekeurige gehoorzaamheid aan één hoofd der gansche Christenheid met zulk eene kracht had losgeworsteld, gehad heeft op het inwendig en uitwendig bestuur der rijken

HERV. V.

A

en

na C. G en volken van het noordelijk *Europa*. De Rijks-
 Jaar 1552 vorsten, zoo zeer als hunne onderdanen, het knel-
 tot 1700. lende juk moede, dat eene onafhankelijke, gees-
 telijke, magt hen, sedert zoo vele eeuwen, had
 doen torfchen, floegen in het noorden van *Europa*
 de handen zamen ter algemeene invoering en om-
 helzing van eenen gezuiverden, vrijen, godsdienst,
 zonder dat de eerften iets van hun voormalig gezag
 bij de laatsten verloren, en de laatsten aan de eerften
 de verschuldigde hulde weigerden te bewijzen, uit-
 gezonderd hier in de *Nederlanden*, waar trouwens
 Roomschen en Onroomschen, beiden te onvrede
 over geweld, de billijkste klagten meenden te hebben.
 In het zuiden van *Europa* daarëntegen bleef, niet
 tegenstaande de medewerkende magt van sommigen,
 alles op den ouden voet, en de grootheid der Mo-
 narchen zoo wel, als de onderworpenheid van der-
 zelve onderdanen, verknocht aan de hoogheid van
 het zichtbaar Opperhoofd der Kerke. Onderscheiden
 was dus de wijziging van der Vorsten bestuur over
 de volken van *Europa*. Niet daarin bestond dezel-
 ve, dat een vrijer godsdienst ook meer vrijheid voor
 het volk in den burgerstand ten gevolge had, en de
 oude godsdienst, als uit zijnen aard, het volk meer
 geschikt deed zijn voor de gehoorzaamheid aan de
 wetten eener monarchale regering (*). Het bleek
 toch

(*) Zoo dacht anders CHARLES DE SECONDAT, *Baron de MONTESQUIEU*, volgens het gene hij in eene verhandeling beweert, waar van het opschrift is *Que la Religion Catholique convient mieux à une Monarchie, et que la*

toch genoegzaam, dat de godsdienst der Protestan-
 ten niet minder bestaanbaar was met het vorstelijk
 bewind van éénen, dan met dat van vele volksver-
 tegenwoordigers, in eenen republikeinschen staat (*).

In *Zwitserland* zoo wel, als in *Duitschland* was het,
 volk deels Roomschkatholiek gebleven, deels Prote-
 stantsch geworden. Maar daarin bestond de onderschei-
 den wijziging van het bestuur der Vorsten, die eenen
 onderscheiden godsdienst omhelsd hadden, dat in de
 Roomschkatholieke landen, ten aanzien van het vor-
 stelijk bestuur en van 's volks opklaring, beschaving,
 zedelijkheid, enz. weinig of geene verandering kwam,
 en daarentegen in de Protestantische staten, waar de
 magt der Vorsten, onafhankelijk zijnde geworden
 van den Vorstelijken Bischof van *Rome* en van des-
 zelfs onderhoorige Geestelijkheid, nu meer uitgebreid
 werd, de aangewonnen geheel nieuwe regten en
 inkomsten, ter bevordering van kunsten en we-
 tenschappen, zonder de minste belemmering, groot-
 tendeels werden aangewend, en dat er, langs dezen
 weg, bij zachter wetten, eene grooter beschaving
 on-

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

la Protestante s'acommode mieux d'une Republique. Zie
 's mans werk *Esprit des Loix* L. XXIV. C. 5.

(*) Men leze E. A. FRIMANNI *Disputatio, qua Religio-
 nem Protestantium regali civitatis generi non minus quam
 reipublicæ liberæ accommodatam esse, defenditur*, in
 ejus *Opusculis Philol. et Hist. arg.* p. 570. Lezens-
 waardig ook is in deze werken 's mans verhande-
 ling, *de Religione Christiana omni climati accommodata*
 p. 595.

na C. G. onder het volk plaats greep, waaraan zich eene meer
 Jaar 1552 reine zedelijkheid huwde (*).
 tot 1700.

Schers
 van den
 politie-
 ken toe-
 stand in
 Duitsch-
 land.

Welaan! willen wij dan de gebeurtenissen, op het tooneel der rijken en staten, gedurende dit tijdperk, voorgevallen, kortelijk schetzen. Het werk der hervorming was in *Duitschland* ondernomen, toen het opperbewind daar in handen was van MAXIMILIAAN den eersten, een' Vorst, die zelf geene onbeduidende pogingen ter herstelling van vele gebreken in den godsdienst zijns volks had aangewend, en daar toe, gelijk het zich liet aanzien, nog meer met kracht zoude gedaan hebben, ware hij niet reeds ten jare 1519 overleden, toen LUTHER slechts begonnen was tegen de Pauselijke Afliten te prediken. Zijn oudste Kleinzoon, de Aartshertog KAREL, die hem opvolgde, liet zich, door gansch andere grondbeginselen drijven, als verzettende zich met alle krachten tegen de voortgang der kerkhervorming, maar met eenen niet overal gelijken uitflag.

In *Spanje* gelukte het hem, met weinig moeite, zijn koninglijk gezag ter stremming van bedekte en openbare ondernemingen, door den invloed der Kerkhervormers aanvankelijk in werking gebragt, te doen gelden. En zijne heerschappij in de *Nederlanden* was zoo onbepaald, dat hij met eene onbeschroomde geestdrift aan allen, die eene verandering van godsdienst in den zin hadden, den vermogendsten wederstand mogt bieden. Maar in *Duitschland* ge-
 voel-

(*) Bekend zijn de verhandelingen van VILLERS en LEULIETTE over den invloed der Kerkelijke Hervorming van LUTHER.

voelde hij zijne krachten te zwak, om tegen de on-
 der hem staande Rijksvorsten, van welken sommigen
 zich, in het bevorderen van de zaak der Kerkher-
 vorming, een onafhankelijk bewind aanmatigden,
 op te komen. Na vele meest min voorspoedige
 worstelingen, daar toe ondernomen, bragt einde-
 lijk MAURITS, Keurvorst van *Saksen*, hem, bij
 verrassing, dermate in de engte, dat hij, door den
 nood gedwongen, in den jare 1552, een verdrag te
Pasfau met de Protestanten maakte, van het welke
 wij meermalen gewaagd hebben, onder belofte, om
 eerlang eenen Rijksdag te zullen beleggen, waarop
 alle verschillen, ter zake van den godsdienst ont-
 staan, op eene minnelijke wijze, vereffend zouden
 worden. Die Rijksdag werd evenwel eerst drie ja-
 ren daarna te *Augsburg* gehouden, en beantwoor-
 de volkomen aan de opgevatte verwachting. In eens
 ging, ten dien dage, voor de Protestanten een aller-
 verkwikkelijkt licht op, dat alle de donkerheden van
 zwarte tweedragt wegvaagde, en het verschrikkelijk
 plengen van menschen bloed, waarmede de Kerk en
 Staat ontreinigd was geworden, een volkomen einde
 deed nemen. De Keizer teekende den zoogenoem-
 den godsdienstvrede, waardoor de gemeenschap der
 Protestanten en de vrije handhaving van haren gods-
 dienst bevestigd, en deze vrijheid op grondslagen
 gebouwd werd, die door het nu allengs meer opge-
 klaard verstand der Vorsten een algemeen gewettigd
 gezag bekwamen. Zoo zegevierde eindelijk de edele
 rede, die van alle vervolging een' afkeer heeft, over
 de bloedige heerschappij van domheid en bijgeloof.

na C. G.
 jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552

EN KAREL *de vijfde* deed afstand van de regering, de Keizerlijke kroon overreikende aan zijnen broeder FERDINAND, en het bewind over *Spanje*, de *Nederlanden* enz. aan zijnen zoon FILIPS. Afgemat waarschijnlijk minder van ligchaam en geest, dan verdrietig onder den moeilijken last eener hem ten laatste zoo zeer vernederende regering, die hem de treurigste tooneelen van den afwisselenden staat der ondermaansche dingen had geopend, verdween hij uit het oog der wereld, om zijne nog overige dagen gansch afgezonderd in eene stille rust door te brengen. Hij, die zeventig oorlogen gevoerd had, in de meesten van welken hij overwinnaar was gebleven, begaf zich ten laatste, op de grenzen van *Kastilië*, in een klooster, waar hij, schier als een vergeten monnik, den 21 van *Herftmaand* 1558, overleed, in den ouderdom van achtenvijftig jaren. Hoe klein wordt soms de grootheid der aardfche monarchen!

De Keurvorsten van *Saksen*, *Brandenburg* en den *Paltz* waren allen Protestantsch. Ook dit zelfde kan men zeggen en van de meeste Rijksvorsten en van de aanzienlijkste Rijksfteden in *Duitschland*. Alleen het *Oostenrijfsche* huis, de Hertogen van *Beijeren*, *Brunswijk* en *Kleef* bleven der Roomschkatholieke kerke toegedaan. In derzelve landen evenwel breidde zich de Hervorming gaande weg meer uit, die alzoo in geheel *Duitschland* aan Vorsten en Onderdanen een nieuw leven gaf, op eene gansch andere wijze werkzaam, dan men gewoon was geweest, en steeds opgewekt door betamelijken naijver. FERDINAND, getrouw aan de

artikelen van den *Augsburgschen* godsdienstvrede, na C. G. Jaar 1552. tot 1700.
 verwierf den roem van een zeer verdraagzaam Vorst te zijn, onder wiens zacht bewind de beide partijen dus leeren konden, om de tegen elkanderen nog woelende driften meer en meer te beteugelen, vooral daar het grootste deel der andere Protestantsche Vorsten in *Duitschland*, bij hunnen verstandigen geloofsijver, rustlievende regenten waren. De verdraagzaamheid des Keizers was en bleef nogtans, gelijk zich ligtelijk bevroeden laat, een doorn in den voet der Roomschkatholieken, die, op KAREL, zoo wegens het sluiten van den godsdienstvrede te *Pasfau* en *Augsburg*, als wegens het handhaven van denzelven, soms vreesfelijk uitvoeren.

Na FERDINANDS dood, die den 25 van Hooimaand des jaars 1564 voorviel, steeg in deszelfs plaatse zijn Zoon MAXIMILIAAN, de tweede, een beminnelijk Vorst, ten keizerlijken troon. Hij was één der beste menschen, die immer het roer eens rijksbewinds in handen hebben gehad. Zijne staatkundige betrekking bragt mede, dat hij in de gemeenschap der Roomsch katholieke kerk bleef; maar in zijn hart was hij den Protestantschen godsdienst toegedaan. Uit zijne daden kon men niet alleen zulks opmaken, maar zijne eigen verklaringen, als uit den mond van eenen dooreerlijken man gevloed, lieten, te dezen aanzien, geenen den minsten twijfel over. Openlijk betuigde hij, dat, naar zijn oordeel, „het geweten der menschen te willen dwingen zoo veel was, als den hemel te willen bestormen; — dat men het oppergezag van eenen Paus,

na C. G als het hoofd der kerke, wel derven konde; — dat
 Jaar 1552. de christelijke godsdienstleer, in alle hare deelen,
 tot 1700. uit de heilige schrift gepredikt moest worden; —
 enz.” Ook op zijn sterfbedde wilde hij van niets
 anders hooren, dan van de volkomene genoegdoe-
 ning des gekruisten Zaligmakers, op wien hij alleen
 zijn vertrouwen stelde. Zijne dochter had hij ten
 huwelijk gegeven aan FILIPS den tweeden. Meer-
 malen bragt hij dezen zijnen schoonzoon, met va-
 derlijke tranen van hartelijk beklag, de zoo dwaze
 als onchristelijke handelwijze, welke hij in de Ne-
 derlanden hield, onder het oog, hem het verlies dier
 staten voorspellende: maar te vergeefs. Ten jare
 1568 vergunde hij den Oostenrijkschen Protestan-
 ten, in hunne kasteelen, steden en dorpen den eer-
 dienst, naar de voorschriften des Heilands en der
 Apostelen, zoo als die in de Augsburgsche geloofs-
 belijdenis kortelijk waren voorgedragen, uitte oefenen.
 En, het gene een oogenschijnlijk bewijs van zijn
 regt christelijk hart was, bestond daarin, dat hij
 zijnen eigen geloofsgenooten, den Roomsch katho-
 lieken, alle die voorrechten vergunde, waaröp zij
 eene billijke aanspraak maakten, 't gene hem dus bij
 alle weldenkenden van beide partijen de hoogste
 achting genieten deed. Schoon alzoö de Keizer
 tusfschen beide aanhangen in het midden stond, om,
 ware het mogelijk, hen in zijne armen zamen te
 smitten, tot ééne gemeenschap, werd hem evenwel
 dat van tijd tot tijd meer onmogelijk, naardien de
 ijver van minverstandige Roomsch katholieken door
 dien weg tegen de Protestanten nog sterker ontfo-
 ken

ken werd, daar dezelveu zich verbeelddeu, dat hij van C. G.
 dezen genegener was, dan hun. Dit gaf aanleiding, jaari 1552.
 dat er bij de onderscheidene rijksstanden weder nieu- tot 1700.
 we godsdienstbezwaren rezen, die het ergste deden
 duchten. Elke der beide partijën bragt de haren,
 bij den Keizer, op den rijksdag te *Augsburg*, in,
 ten jare 1566. De verschillen waren hevige; doch
 de Keizer deed alle moeite, om, door opregtheid,
 zachtmoedigheid en voorzigtigheid, de hitte der
 strijdende gemoederen te doen bekoelen. En hiein
 was hij niet geheel ongelukkig. Hij verhinderde ten
 minste de uitbraak van het onder de asch liggende
 vuur der verdeeldheid, dat zich niet, dan na zijnen
 dood, weder ontdekte. Na eene roemwaardige re-
 gering overleed hij den 12 van wijnmaand des jaars
 1576. Wanneer men de ongevalligheden, die den
 Keizer door het zoo even gemelde veröorzaakt wer-
 den, uitzondert, zoo was de toenmalige bloeiende
 volksstaat van *Duitschland* voor het overige zulk
 eenen edelen Vorst niet onwaardig. Bij zijne braaf-
 heid voegde zich eene kloekheid van geest, die hem
 verheven deed zijn boven de, dikwerf tegen elkande-
 ren inloopende, gevoelens van, door verschillende
 grondbeginselen gedreven, raadsliden, waar van
 zwakke Vorsten doorgaans maar al te zeer de heen
 en weder gegooide speelballen zijn. Hij zag uit
 eigene oogen, en volgde zijnen eigen weg, vergezeld
 door bezadigdheid en vredelievendheid. En zijne
 onderdanen vonden geene redenen, om zijne gangen
 te berispen, steeds voldaan over het gedrag van
 hunnen Vorst. Niet alleen in geheel *Duitschland*,

na C. G. maar in *Boheme*, *Hongarië*, in *Italië* enz. bukte
 Jaar 1552. alles vergenoegd en stiel voor zijn oppermagtig gezag.
 tot 1700

Te dezen aanzien stond MAXIMILIAANS opvolger, RUDOLF, merkelijk beneden hem. Geheel het te-gengefelde van zijnen vader was deze Vorst fchroomvallig, onberaden, onwerkzaam en afhankelijc van den invloed zijner raadgevers. Schoon hij dus in vele opzigten 's vaders voetspoor zocht te drukken, bij het beoefenen van regt vorftelijke deugden, was het hem niet mogelijk zijn gezag te doen gelden, bij den goeden wil, om zijne, den Proteftanten gunftige, grondbeginfelen van verdraagzaamheid te handhaven. Opgestookt door de Roomsche katholieke geestelijkheid, maakte hij ten jare 1578 veröördeningen, die voor den godsdienst der Proteftanten, in het Oostenrijksche, op vele plaatfen, zeer drukkend waren. In zijne overige ftaten evenwel gaf hij minder gehoor aan de verkeerde inboezemingen der Roomsche kerkelijken. De vrijheid van godsdienst bleef onder zijn bewind steeds het voorregt van de Proteftanten in *Hongarië*, in *Boheme*, in *Moravië* en *Silefië*. Dan door zijne onftandvastigheid in beginfelen en befluiteloosheid tot daadzaken, waar door men zag, dat alles dikwerf in de war liep, was het gezag van den Keizer bij het volk des geheelen Duitschen rijks ten laafte van geringe waarde, en geraakte hij bij zijne eigen familie in minüchting. Dit had ten gevolge, dat deze hem in het jaar 1608, als door geweldigen dwang, noodzaakte, om aan zijnen oudsten broeder MATTHIAS het Aartshertogdom *Oostenryk* en *Hongarië* afteftaan.

staan. Van dien tijd af sloot zich de Vorst, aan zijn Hof te *Praag*, als het ware, in zijne kamer op, levende van een hem toegevoegd jaargeld, dat, nevens den blooten titel van Keizer, hem overbleef, en geheel zich overgevendende aan zijne geliefkoosde studiën, de natuurkunde, de scheikunde en sterrekunde. Zelfs verdiepte hij zich in de alchymie en astrologie. Na verloop van weinige jaren stierf hij den 10 van Louwmaand 1612.

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Bij het overlijden van RUDOLF werd MATTHIAS dadelijk tot Keizer gekroond. Hij was dezelfde, die hier in de *Nederlanden*, van het jaar 1578 tot het jaar 1580, als Gouverneur Generaal des Lands, tot ongenoegen van WILLEM, den eersten, verkeerd had, en nu in *Duitschland* toonde, hoe geweldig hij tegen de Protestanten was ingenomen, welke bezwaren hij, onder den onbeprekten invloed van den slimmen Kardinaal CLESEL, Bisschop te *Wenen*, door de geestelijkheid der Roomsche kerk, stilzwijgend, zonder de minste bestraffing, derwijze deed vermeederen, dat daaruit een oorlog rees, die dertig jaren lang *Europa* ontrust heeft, waarvan straks nader. De Keizer stierf in het jaar 1619, te midden van de verwarringen, waarin het rijk door zijn gebrek aan moed, aan wijsheid en werkzaamheid gebragt was.

MATTHIAS werd opgevolgd door FERDINAND, den tweeden, een' Vorst, dien het niet mangelde aan een veel omvattend verstand tot het beramen van groote ontwerpen, ook niet aan moed, welberadenheid, standvastigheid, en arbeidzaamheid, maar!

na C. G. maar! die een gezworen vijand was van de Prote-
 Jaar 1552. stanten. Men verhaalt, dat hij, bij het aanvaarden
 tot 1700. zijner keizerlijke regering voor een lieve vrouwen
 beeld de plegigste gelofte deed, om alle Protestan-
 ten, die hij in zijn rijk vinden mogt, te verdelgen.
 Wat daar ook van zijn moge, hij heeft zich jegens
 de Protestanten zoo gedragen, als of hij werkelijk,
 op eene godsdienstige wijze, naar de zede van zijne
 kerkgemeenschap, zich tot de geweldigste onder-
 drukkingen van die anders denkende christenen ver-
 bonden hadde. Reeds bij het leven van MATTHIAS
 tot Koning van *Boheme* gekroond, had hij der
 godsdienstvrijheid van de Protestanten in dat rijk den
 bodem ingeslagen, door den vijandelijken geloofsijver
 der Roomfche geestelijkheid daartoe nog sterker aan-
 gepord, zoo dat alles in roer geraakte, waarvan
 het vuur in het jaar 1624 aan alle kanten verschrik-
 kelijk uitborst, en eenige jaren achter elkanderen de
 treurigste verwoestingen aanrigtte. Alle godsdienst-
 oefeningen der Protestanten in *Hongarië*, *Boheme*,
Moravië en *Oostenrijk* werden geheel verboden;
 kerken en scholen van hunne Leeraren beroofd, en
 gefloten; de belijders op de geweldigste wijze ver-
 volgd, en in den wanhopigsten staat gebragt. In-
 middels duurde de oorlog, waarin de Duitschers met
Zweden en *Frankrijk* gewikkeld waren, voort, ter-
 wijl de Duitschers tegen elkanderen de wapenen
 hadden opgevat, en zoo in hunne eigen ingewanden
 wroetten. Dus stonden de zaken in *Duitschland*,
 toen FERDINAND de tweede stierf, na achttien jaren
 geregeerd te hebben, in het jaar 1637.

On-

Onder FERDINAND, den derden, des laatſten Kei-
 zers zoon en opvolger, werden de wapenen van *Zweden*, die tegen *Duitschland* gerigt waren, derwij-
 ze gezegend, dat de Proteſtanten er zich reeds
 verheugden in de gegrondſte verwachting, dat in
 hun vaderland eens het Pausdom, zoo niet geheel
 uitgeroeid, ten minſte merkelyk beſnoeid zoude wor-
 den. De Keizer zag zich ten laatſte in die engte
 gebragt, dat hij, om grooter verliezen voorteko-
 men, tot het maken van vrede neigde, die, overëen-
 komſtig de ſchikkingen van OXENSTIERN, den
 Staatsdienaar van *Zweden*, en D'AVAUX, dien der
 Franſchen, die eeniglyk de belangen der Duitſche
 ſtaten raadpleegden, getroffen werd, in het jaar
 1648, en in de geſchiedenis bekend ſtaat onder den
 naam van den *Westfaalſchen vrede*. Nu herkreeg alles
 een nieuw leven niet alleen ten voordeele der Duitſche
 rijkſtanden, maar ook bijzonder van de Duitſche Pro-
 teſtanten. De kerk- en godsdienſtſtaat van *Duitschland*,
 aan de verderfelijkſte wiſſelvalligheden, ſe-
 dert lang blootgeſteld, bekwam eene onveränderlyke
 gedaante, die naar vaste wetten geordend was.
Duitschland zag zich onderworpen aan vele Rijk-
 vorſten, die den Keizer aan het hoofd hadden, als
 den uitvoerder van den wil der natie. De oude
 godsdienſtvrede, die zoo dikwerf geſchonden was,
 werd nu met alle kracht herſteld, bevestigd en uit-
 gebreid. In het dienaangaande vernieuwd verdrag
 werden de Hervormden mede opgenomen. Eene vol-
 komene godsdienſtige gelijkheid zoude, tuſſchen de
 Roomschkatholieken en de beide Proteſtantsche, dat
 is

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G. is de Lutherſche en Hervormde Kerkgemeenſchap-
 Jaar 1552. pen, voortaan, bij alle gelegenheden geërbiedigd en
 tot 1700. voor geldig worden verklaard. Wanneer de onder-
 ſcheidene partijen te dien opzigte met elkanderen on-
 eens waren, zoude niet eene meerderheid van ſtem-
 men, maar een vergelijk de zaak beſlechten. Alle
 kerkelijke bezittingen en regten zouden zoo blijven,
 als zij omſtreeks den aanvang des jaars 1624 ge-
 weest waren. En de herſchepping van vele Aarts-
 biſdommen en Biſdommen en wereldlijke Vorſten-
 dommen, ten voordeele der Protestantſche ſtanden,
 bezorgde aan dezen dies te meer ſterkte ter verdedi-
 ging hunner nieuwe regten. Men denke evenwel
 niet, dat de kerkelijke partijen, de Rooms-katholie-
 ken en Proteſtanten, die hierdoor in een zeker even-
 wig met elkanderen kwamen, door dezen weg on-
 derling nu vrienden werden. De eerſten beklagden
 zich over hunne verijdelde verwachtingen en over
 het nieuwe verlies, dat zij leden. De anderen ge-
 voelden zich ſteeds ontrust door een natuurlijk wan-
 trouwen tegen hunne partij, als welke zij vreesden,
 dat in het geheim alle middelen beramen zoude, om
 andermaal hun uitfluitend godsdienſtregt te krijgen.
 De argwaan deed beide partijen op de hoede zijn;
 maar ook deze waakzaamheid hield beiden in be-
 dwang, zoo dat geene van haar het wagen durfde zich
 aan de gemaakte ſchikkingen openlijk te vergrijpen (*).

In

(*) Conf. ADAMI *Relatio Historica de pacificatione*
Osnab. en SCHRÖCKHS *Chriſtliche Kirchengesch. ſeit der*
Reform. III. *Deel bl.* 43-45.

In de *Oostenrijksche Erflanden* evenwel werd de vrijheid der Protestanten zeer beperkt. Slechts den edelen werd vergund binnen 's huis hunnen godsdienst te verrigten. En den overigen werd alleen toegestaan zich van het regt der uitwijking te bedienen. Na den dood van FERDINAND, wiens zoon LEOPOLD ten jare 1658 Keizer werd, ondergingen de Protestanten in het *Oostenrijksche* geene mindere verdrukkingen. Op dezen Keizer hadden de Roomsche geestelijken van de Jesuitische orde eenen onbeperkten invloed, 't gene niet missen konde van voor de godsdienstoefening der Protestanten allernadeeligst te zijn. Ook in het overige gedeelte van *Duitschland* slaakten nu en dan de Protestanten over veröngelijkingen hevige klagten. De oorzaak daarvan schijnt geweest te zijn gebrek aan eene patriottische eensgezindheid, die één en hetzelfde gemeenschappelijk doel in het oog hield. En hoe kon dit anders zijn? daar er zulk een ijverzucht was van den eenen rijksstand tegen den anderen, zoo veel ijverzucht zelfs van die allen tegen hun hoogst Opperhoofd; daar de regeringsvormen der van elkanderen afgezondeerde volken zoo onderscheiden waren; daar de karakters dier volken zoo van elkanderen verschilden; enz. Hier kwam bij, dat *Duitschland*, gedurende LEOPOLDS regering, in vele oorlogen was ingewikkeld, 't gene niet anders, dan eene schadelijke strekking konde hebben voor de vrijheid van godsdienst, waarop de Protestanten allerwegen de heiligste aanspraak hadden, uit kracht van het *Westfaalsche*

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

vre-

na C. G. vredeverdrag. LEOPOLD overleed ten jare 1705 (*).
 Jaari 1552- Zwitserland, waar de kantons *Zurig*, *Bern*,
 tot 1700 *Basel* en *Schafhausen* den Hervormden godsdienst
 In Zwit- omhelsden, en de overigen aan den ouden gods-
 serland. dienst gehecht bleven, was al vroeg, gelijk voor-
 heen verhaald is geworden, het tooneel van eenen
 rampzaligen oorlog, die zijnen grond in de onder-
 scheidenheid des geloofs had. Het oude vuur der
 volksvrijheid was nogtans, gelijk ligtelijk het gevolg
 had kunnen zijn, daardoor niet verteerd geworden,
 maar verwekte bij allen, op den duur, eene ge-
 noegzame warmte, om in hunne staatsbetrekkingen
 zich dicht aan elkanderen gesloten te houden, en ter
 verdediging hunner vaderlandsche regten ééne ge-
 meenschappelijke zaak te maken. Van daar dan
 ook, dat zij zelden of nooit in eenen oorlog ver-
 wikkeld werden met een' buitenlandschen vijand.
 Niets ging hun meer ter harte, dan het stille heil,
 dat de vrede met naburige volken aanbrengt. In
 het genot hiervan zich verblijdende, zagen zij,
 met bedaardheid van geest, de menigvuldige onlus-
 ten, welke de rijken van *Europa* verwoestten, terwijl
 hunne eigen kantons in eenen bloeienden staat ble-
 ven. Boven allen muntte te dezen aanzien uit de
 republiek van *Geneve*. Deze, zoo door hare staat-
 kundige als kerkelijke vrijheid, welke in eene alge-
 meene vredesgezindheid der burgeren hare onwrik-
 bare vastheid had, tot eenen aanmerkelijken trap
 van

(*) Vergel. SCHRÖCKHIS a. w. VI. *Deel bl.* 8, 9.

van welvaart geftegen, was eenen langen tijd de vruchtbaarste kweekfchool der Hervormde kerk, van waar in vele landen een nieuw, helder, licht over den godsdienst verbreid werd, zijnde zij tevens de voornaamfte zetel der daar aan dienstbare wetenschappen. Op zulk een onfchatbaar voorregt hebben de Zwitfers in het algemeen, en de Genevers in het bijzondere boven alle andere Europefche natiën mogen roem dragen tot diep in de achttiende eeuw.

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Hoedanig de ftaat des Lands geweest zij in de *Nederlanden* van het jaar 1552 tot aan het begin der zeventiende eeuw, weet men uit het hier voor verhaalde (*). Hierop volgde het twaalfjarig beftand met *Spanje*, dat wel rust buiten, maar niet binnen 's lands bezorgde. Kerkelijke onëenigheden, op den pas gevestigden bodem van den Hervormden Godsdienst, tufchen heethoofdige drijvers, die elk-anderen niets wilden toegeven, ontftaan, geraakten door een geweldig vuur van verfchrikkelijke, zoo wel ftaatkundige als kerkelijke, partijzucht, dermate aan het branden, dat het gemeenebest door dezelfs vlammen op het punt geraakte van tot in zijnen grond vernield te worden. Na het einde van het twaalfjarig beftand werd ten jare 1621 de oorlog met *Spanje* op nieuw begonnen, en met een' wifelvalligen uitflag te lande eenige jaren voortgezet. Inmiddels ftierf Prins MAURITS, tot droefheid van velen, maar tot blijdfchap van allen, die meenden, dat hij de fondamenten der

In de Ne-
derlan-
den.

vrij-

(*) Zie het XXII. Deel.

na C. G. vrijheid, door WILLEM den eersten gelegd, weder
 Jaar 1552. omkeeren wilde, in het jaar 1625, wordende opge-
 tot 1700. volgd, in het stadhouderfchap, door zijnen broeder
 FREDERIK HENDRIK, eenen meer gematigden Vorst,
 en zeer voorzigtigen Veldheer. Deze, den oorlog
 met wijs beleid voerende, herstelde de binnenland-
 fche rust tusfchen de krakeelende godsdienstpartijën,
 ontmagtigde den buitenlandschen vijand zijne beste
 fterkten, en legde als het ware de laafte hand aan
 het gebouw der onafhankelijkheid van het gemeene-
 best. Eindelijk werd, na een' krijg van tachtig ja-
 ren, te *Munfter*, in het jaar 1648, de vrede gefloten
 tusfchen *Spanje* en de *Nederlanden*, erkennende
 toen FILIPS, de vierde, Koning van *Spanje*, de
 zeven verëenigde Nederlandfche gewesten voor een
 vrij en onafhankelijk Gemeenebest, waarvoor zij
 reeds door andere mogendheden verklaard waren.
 Dit vredeverdrag werd getroffen onder het stadhou-
 derlijk bewind van WILLEM, den tweeden, die
 even te voren zijnen vader FREDERIK HENDRIK,
 toen overleden, was opgevolgd, doch maar zeer
 kort geleefd heeft. Hij ftierf ten jare 1650, en in
 het eerst volgende jaar nam het regeringsftelfel de
 gedaante aan van een Staatsbestuur, waarin de
 fchrandere Raadpenfionaris JAN DE WIT eenen mis-
 fchien te grooten invloed verkreeg, en waaruit met
 der tijd onlusten rezen, die voor het Gemeenebest
 allerverderfelijkst hadden kunnen worden, terwijl,
 door den vijandelijken aanval van onderscheidene
 mogendheden, het gevaar van onder vreemde magt
 te komen, meer dan eens geducht was. Dan door
 den

den onderftand zoo van *Spanje*, als van *Oostenrijk*, *Brandenburg*, en *Denemarken*, met welken de Nederlanders in verbond traden, kreeg alles van lieverlede eenen gunftiger keer. De oorlog verwijderde zich van de Nederlandfche grenzen ten jare 1673; en de vijandelijke mogendheden zagen zich de eene na de andere genoodzaakt eenen vrede te fluiten, die der Republiek hare vorige bezittingen terug gaf. Nergens was de Hervormde Godsdienst en de ftaatsefteldheid des Lands zoo dicht inëengeweven, als hier. Ook nergens werden, nevens de Hervormden, die de meerderheid uitmaakten, andere godsdienstgezindten met meer christelijke genegenheid verdragen en geduld. De Republiek werd, in het genot van burgerlijke en kerkelijke vrijheid, van tijd tot tijd rijker en magtiger. Zij werd in haren welvarenden ftaat eene beroemde krijgfschool voor matroos en foldaat, een vruchtbaare kweekhof van wetenfchapen en kunften voor geleerden en handwerkflieden, eene ftapelplaats voor verre en nabij gelegen rijken, bloeiende door haren koophandel, fcheepvaart, visfcherij, enz. Zij werd het middenpunt van alle de onderhandelingen in *Europa*.

In *Engeland*, waar, fttaande de eerfte helft der zestiende eeuw, het Proteftantisme nog op eenen losfen voet was gevestigd geweest, wierp Koningin *MARIA*, die ten jare 1553 den troon beklommen was, hetzelfde geheel om verre, woedende tegen hare, in den Godsdienst anders gezinde, onderdanen te vuur en te zwaard. Dit verfehrikkelijk onweder dreef over, zoodra *MARIA'S* ZUSTER, *ELIZABETH* ten

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

In Engeland.

na C G. jare 1658 het bewind in handen kreeg. Niet alleen
 Jaar 1552 voerde zij, misfchien uit ftaatkundige inzigten even
 tot 1700. zeer als uit overtuiging van haar geweten, weder
 den Hervormden Godsdienst in, maar legde zij
 ook, door wijs beleid en zuinigheid, de eerfte
 grondflagen tot *Engelands* magt en grootheid. Al-
 les, wat vervallen was, werd door haar herfteld,
 waarmede zij gedurende vijf en veertig jaren, welke
 zij, fchier als eene oppermagtige, op den troon
 zat, werkzaam was, zoo dat de glorie en het geluk
 des rijks geene wedergaê kende, toen zij door
 JAKOBUS *den eerften*, Zoon van MARIA STUART,
 in het jaar 1603 werd opgevolgd, en deze, ook
Schotland onder zijn bewind bekomen hebbende,
 het eerst den titel droeg van *Koning van Groot-*
britannië. Het vorftelijk bewind van JAKOBUS
 was vreedzaam, maar niet zeer roemrijk. Hoe ge-
 leerd een Vorst hij ook ware, gebrek aan wijsheid
 bragt hem in veelvuldige ongelegenheden; en door
 hem verloor *Engeland* weder bijkans al zijn aanzien,
 dat aan hetzelfde voorheen door de regt verftandige
 ELIZABETH bezorgd was. Hadde JAKOBUS de be-
 kwaamheden van zijne naaste voorzate gehad, wie
 weet, welken magtigen invloed hij in de zaken van
Europa zoude gekregen hebben? KAREL *de eerfte*,
 die in het jaar 1625 het roer der regering in han-
 den nam, volgde in alles 's vaders voetftappen,
 maar met een' veel ongelukkiger uitflag. Hij wik-
 kelde zich in menigvuldige twiften met het Parle-
 ment en met de Schotten. Beiden zegevierden
 over hem, die op alle zijne handelingen het baar-
 blij-

blijkelykst kenmerk van onvoorzigtigheid drukte. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.
 Ten laatste ontvlamde er, in het jaar 1642, een binnenlandfche oorlog tusfchen den Koning en een groot deel zijns volks, met hetwelk zich tegen hem de Schotten verëenigden, waar door zeven jaren lang veel bloeds vergoten werd. OLIVIER CROMWELL, het zoo stoutmoedig, als fchijnheilig hoofd der euvelzinnige wederftanders, maakte zich in den naam des volks, zoo het heette, met de ongehoordfte eifchen, van 's Konings perfoon meester, en liet hem, in weêrwil van het Parlement, dat dezelfs rang door de wetten geheiligd achtte, in een' bloedraad, die uit honderd en vijftig leden, alle zijne ergfte vijanden, beftond, op eene wijze, die voor de Hervorming allerfchandelijkt was, ter dood veröordeelen. Zoo werd KAREL *de eerfte*, onder alle de Koningen, het eerfte voorbeeld eens Konings, die, door zijne onderdanen gerechtelyk verhoord, den 30 van Louwmaand des jaars 1649, te *Londen*, door des Scherpregters handen, openlyk op een Schavot zijn hoofd verloor, niet zonder ontzetting zoo van *Engelands* Edelen en Steden, als *Europa's* Rijken en Staten, die allen, fchoon zamen verëenigd, voor CROMWELLS vermogende ftaatkunde, voor zijne welfprekendheid, voor zijne tranen, in dat overzeefche land, niet beftand waren. Ware KAREL meer bezadigd, meer verftandig, verdraagzamer, toegevender, en ware hij in andere opzigten minder vertrouwend op onwaardigen, minder gediensfig jegens zijne Ministers geweest, ware hij voor het overige in alles stand-

na C. G. vastiger geweest, en meer zich zelf gelijk gebleven, niet een zoo rampzalig uiteinde zoude hij gehad hebben, zijn gansche leven hing aan één van zwakheden en dwaasheden: alleen in zijne jongste oogenblikken was hij sterk en wijs. Schoon hij dus, door misstappen op misstappen, wel grootendeels zich zijn ongeluk zelf te wijten hadde, waren er echter bijkomende omstandigheden, die hem den troon, waarop hij zat, betwistten, en dien diep ondermijnden. Die omstandigheden waren gelegen in de heete verschillen tuschen de heerschzuchtige Episkopalen en hunne onverzoenlijke vijanden de Puriteinen; welke verschillen allermeeft door eene overdrift van burgerlijke en godsdienstige vrijheid, bij de laatsten, die van KAREL, op de aanhitfingen van LUND, vervolgd werden, ten krachtigfte hebben medegewerkt tot 's Konings val, uit wiens graf de schim van een Gemeenebest oprees. Tot het hoofd van den Staat, die, als Monarchij vernietigd, nu den vorm van een vrij Gemeenebest aannam, verhief zich dadelijk de gemelde CROMWELL, onder den eenvoudigen titel van *Lord Protector van Engeland*, om een zoo groot Monarch te worden, als immer op den Britfchen troon verscheen. Tien jaren lang gaf hij als een schrander Opperbevelhebber aan de Engelschen zijne wetten. Toen werden der menschen gemoederen weder bedaard, en het eigendunkelijk gezag van CROMWELL moede. Op de hier uit volgende verëeniging der Episkopalen en Puriteinen werd het republikeinsch bestuur ten jare 1660 weder met de koninglijke waardigheid

heid uit het huis van STUART verwisseld. KAREL, na C. G. jaar 1552. tot 1700. *de tweede*, de zoon van KAREL *den eersten*, werd Koning van *Grootbrittannië*, maar ook tot deszelfs ongeluk. Traag, loszinnig, en onverschillig omtrent den Godsdienst, liet hij den teugel des bewinds zeer slap hangen, en was hij even min, als zijn vader, de geschikte Regent, om aan het rijk die vastheid te bezorgen, welke het nog niet had. Zijn broeder en opvolger JAKOBUS, *de tweede*, na deszelfs overlijden aan het bestuur gekomen, ten jare 1685 veroorloofde zich weder eene te zeer groote magt over het volk, dat altijd nog op zijne oude regten de billijkste aanspraak bleef maken. Hier kwam bij, dat hij den Roomschen Godsdienst openlijk beled. Het gevolg daarvan was dan ook, dat, ten jare 1688, het volk tegen hem in opstand geraakte, hem op eene vernederende wijze ontroonde, en het koninglijk gezag naauwer beperkte. JAKOBUS, hier door deerlijk bedremmeld, liet den scepter uit zijne handen vallen, en nam de wijk naar *Frankrijk*. In dien verwarden staat van zaken riep bijkans de gansche Engelsche natie WILLEM, *den derden*, Prins van Oranje en Stadhouder der *Nederlanden*, te hulp. Deze, overgekomen zijnde, werd tot Koning van *Engeland* gekroond, en van het Protestantsch deel van *Europa* de verlosser des Britschen volks genoemd. Nooit was *Engeland* magtiger, en bij de uitbreiding van zijn gebied in meer dan één werelddeel, welvarender, dan onder dezen Vorst. En dit geluk klom nog hooger, na zijnen dood, onder zijne opvolgster ANNA, die van

na C. G het jaar 1702 tot het jaar 1714 op den troon
 Jaari 552. zat, en door haren dood toen plaats inruimde
 tot 1700. voor den, in zijn koninglijk bewind, niet min
 gelukkigen GEORG den *eersten*, uit het huis van
Hannover.

In Zwe-
 den.

Gewenschte voordeelen genoten de Noordsche rij-
 ken in *Europa* van de aldaar doorgebroken Kerk-
 hervorming. In *Zweden* zag GUSTAAF WASA, door
 de onberekenbare rijkdommen der Geestelijkheid na
 zich te strijken, zich in staat gesteld, om den adel
 gansch en al aan zich te onderwerpen, en de
 stichter te worden van eene nieuwe koninklijke
 magt, die voor zijn huis erfelijk gemaakt werd.
 Ook langs dezen weg was het hem niet moeilijk,
 door bedreven en geleerde uitlanders in zijn rijk te
 lokken, kunsten en wetenschappen meer en meer te
 doen bloeijen, en, door eene uitbreiding van den
 koophandel, de welvaart zijner onderdanen te be-
 vorderen. Deszelfs nagelaten zonen dongen eeni-
 gen tijd met elkanderen naar de koninklijke waar-
 digheid, in weêrwil van 's vaders schikkingen, die
 evenwel zoo gemaakt waren, dat zij niet anders,
 dan eene bron konden worden van vele onlusten.
 Zeer verderfelijk was de worsteling zoo voor het
 rijk als voor de Protestantsche kerkgemeenschap,
 wijl men den Roomschen Godsdienst weder overal,
 met uitsluiting van allen anderen, zocht intevoeren.
 KAREL de *negende*. die ten jare 1604 op den troon
 kwam, deed al zijn best, om 's rijks verval te her-
 stellen, en, bij de handhaving van den Protestant-
 schen Godsdienst, zelfs de Lutherfchen en Her-
 vorm-

vormden met elkanderen te verëenigen. En zijn na C. G. Zoon GUSTAAF ADOLF, die hem ten jare 1611 op-^{Jaar 1552.} volgde, wist door zijne hooge krachten dien trap tot 1700. van aanzien te bereiken, waaröp GUSTAAF WASA geltaan had, en waardoor hij den eerbied niet alleen van zijne onderdanen, maar ook van een groot gedeelte van *Europa* won, dat in hem eenen waren vriend van den Proteftantschen Godsdienst vond. In zijne, voor het rijk zoo gewenschte, regering, die hem, voor een' tijd, onder alle de Vorften van *Europa* de bovenmagt deed bekomen, werd hij ten jare 1632, toen hij, als overwinnaar, zijn leven in de vlakten van *Lutzen* verloor, opgevolgd door zijne zoo beminnenswaardige, als in vollen nadruk geleerde dochter CHRISTINA. Deze Vorftin, die in wijsheid en gaven haren vader evenüarde, slechts tien jaren geregeerd hebbende, liet zich, door eene onstadvastige denkwijze, op raad van haren listigen gunsteling BOURDELOT, vervoeren tot het omhelzen van den Roomschen godsdienst, en bragt haren overigen leeftijd te *Rome* door, waar zij in het jaar 1689 overleden is. Haar Opvolger KAREL GUSTAAF, die maar zes jaren den teugel des Rijks in handen had, en diens Opvolger KAREL *de elfde*, die overleed in het jaar 1697, als mede de Opvolger van dezen KAREL *de twaalfde*, waren dappere helden, die door gelukkige krijgstogten hun Rijk zeer uitbreidden, en deszelfs bloei vermeerderden, maar ook hunne eigene magt tot zulk eene hoogte deden rijzen, dat, door het misbruik, het welk zij er van gemaakt hadden, haar toppunt te

na C. G. zwaar werd, en met den dood van den laatsten ten
 Jaar 1550. jaare 1718 geheel instortte.
 tot 100

In Denemarken was het in den beginne gansch
 anders gesteld, dan in Zweden. Den Koningen van
 Denemarken ontbrak het en aan moed en aan magt,
 om, bij de Hervorming van den Godsdienst, zich in
 eens van de geestelijke goederen, ter bevordering van
 's Rijks welstand, meester te maken. De overgave dier
 goederen geschiedde door de Geestelijkheid met trage
 handen, en niet volkomen, dan na dat zij er ver-
 scheidene reizen met groote kracht hadden tegen-
 geworfeld. Ook de adel maakte op het grootste
 deel dier goederen zijne aanspraak; 't gene tusfchen
 denzelven en den Koning eenen harden tweestrijd
 gaf, die eindelijk ter vernedering van den laatsten
 beflist werd. De adel trouwens verhief zich boven
 de Majesteit van den troon; hij schreef aan dezelve
 zijne willekeurige wetten voor, en deelde de kroon
 uit aan wien het hem goed dacht. De meeste
 werkkraft zag men in CHRISTIAAN, den vierden,
 die van het jaar 1588 tot het jaar 1648 zeer ge-
 lukkig regeerde. Onder hem nam 's volks welvaart
 buiten mate toe; en zijne eigene koninklijke waar-
 digheid werd langzamerhand meer geëerbiedigd,
 meer onafhankelijk, meer vermogend. Een vijand
 van oorlogen zijnde beminde hij den vrede en de
 kunsten des vredes; verscheidene nuttige inrigtingen
 hadden aan zijnen ijver voor den bloei des rijks
 haar aanzijn te danken. De wetenschappen wer-
 den met het beste gevolg beoefend door vele ge-
 leerden, die een aanmoedigend voorbeeld hadden
 aan

aan hunnen Vorstelijken mededinger op de glorierij-
ke loopbaan der studiën. Gezegend door de mo-
narchale regering van dezen uitmuntenden Vorst
gewende het volk er aan, om zich door zulk een
hoofd geheel te laten besturen, aan hetwelk zij dan
ook, in *FREDERIK den derden*, ten jare 1660, eene
onbepaalde magt over zich gaven, om zich in één's
te ontrukken van de verpligting tot gehoorzaamheid
aan de willekeurige bevelen van het adelijke gedeelte
hunner medeburgen, die als zoo vele Heeren met
eene aristokratische trotschheid over hen het gebied
voerden. En de Denen hebben in het vervolg
geene redenen gehad, om zich over dezen stap te
beklagen; hunne Koningen waren steeds ijverige
voorstanders van den vaderlijken godsdienst, be-
gunstigers van kunsten en wetenschappen, bevor-
deraars van den koophandel en zeevaart.

Polen genoot, in den aanvang van dit tijdperk, on-
der het roemrijk bestuur van zijnen geliefden Koning
SIGISMUND den tweeden, al dien voorspoed, dien het
voor zich wenschen konde. Deze vorst breidde de
grenzen van zijn land uit, beloonde de studiën der
geleerden, beschaafde zijne onderdanen, gaf een voor-
beeld van verdraagzaamheid in den godsdienst, en
leefde nog na zijnen dood in 's volks herinneringen
aan het uitstekend gedrag, dat hij te dezen aanzien
gehouden had. Gedurende de volgende regeringen,
die niet allen even gelukkig waren, hield de gods-
dienstvrede, welke tusschen de verschillende Kerk-
genootschappen terstond na den dood van *SIGISMUND*
ten jare 1572 getroffen was, steeds zijnen vasten
stand

na C. G.
Jaar 1552.
tot 700.

In Polen.

na C. G. stand tot zelfs in de later tijden, toen het rijk al-
 Jaar 1552. lengs te gronde ging, en de Poolfche Edelen door
 tot 1700 hunne elkanderen opvolgende verfchillen vóór de
 buitenlandfche Mogendheden de deur openden, om
 het land onder zich te verdeelen, en op de lijst der
 Koningrijken uitteschrabben.

In Italië. *Italië*, hoewel het van het licht der Hervorming,
 dat in hetzelfde opging, om allerspoedigst ook weder
 onder te gaan, geen of weinig voordeel had, deelde
 evenwel van lieverlede mede in de gewenschte ge-
 volgen van den flikkerenden weêrslag, dien dat licht
 eiders zuiver brandende, in de verte veröorzaakte.
 Onder de regering bij voorbeeld van EMANUËL FI-
 LIBERT, die ten jare 1552 het beftuur in handen
 kreeg, als Hertog van *Savoije*, begon dat land regt
 in bloei te komen. Deze Vorst kweekte de weten-
 fchappen aan, verbeterde de zeden, en verörden-
 de fchikkingen, die voor het volk allerheilzaamst
 waren. Doch de wifelende ftaat der onderfcheidene
 Vorsten, in de onderfcheiden Vorstendommen van
 dit vermaard gedeelte van *Europa*, verzwakt door
 den vermogenden invloed van de Opperhoofden der
 Kerke in *Rome*, welker geestelijke magt zich ook
 met eene wereldlijke vereenigde, was natuurlijker
 wijze oorzaak, dat alles, wat naar eene vrucht der
 Duitfche en Zwitferfche Kerkhervorming geleek, ge-
 heel buiten bleef, en de weldadige uitvloeifels daar-
 van nergens befpeurd werden.

In Spanje Even min opgeklaard was, in het begin van dit
 en Portu- tijdperk, *Spanje*, dat zich alleen verhief op zijnen
 gal. krijgsoeroem, maar ook gaande weg denzelfen verloor.

Door

Door de logheid der, na den tijd van KAREL *den* na C. G. *vijfden*, elkaër opvolgende Koningen, die alles op ^{Jaar 1552.} hunne Staatsdienaars lieten aankomen, zont het rijk ^{tot 1700.} al dieper en dieper weg, werden deszelfs krachten uitgeput, de schatten verteerd, de bronnen van welvaart gestopt, en voorheen onbekende rampzaligheden geteeld. De nijverheid verslaptte, de weelde won veld, en de armoede heerschte alom. Dodelijk was voor *Spanje* de onstaatkundige maatregel van FILIPS *den derden*, die achthonderd duizend nijvere menschen in ééns uit het rijk dreef. Ik bedoele de *Mooren*, die vele eeuwen aldaar de akkers bebouwd hadden, waarvoor het volk, even vadzigt als zijn Vorst, geene geneigdheid had, en hetwelk nu voortaan verwaarloosd werd. De trotsche *Spanjaard* steevende liever naar oost en west, om eene grootere en meer wisse winst in te oogsten, maar die dus, wijl er de konsten en handwerken veracht werden, weder overging in de handen van vreemden, van *Engelschen*, *Franschen* en *Nederlanders*. Van het jaar 1609 af, toen de gedwongen uitwijking dier oude *Saracenen* gebeurde, is, bij het verlies van schatten en landen, de vermagering des volks, met het daar mede gepaard gaande gebrek aan lust en moed, derwijze toegenomen, dat eindelijk alleen buitengewone gebeurtenissen de verlamde veërkracht weder hebben kunnen in werking brengen, gelijk wij in de jongste tijden daarvan bewijzen gezien hebben. Hoe zwak van krachten *Spanje* was, kan inzonderheid daaruit worden opgemaakt, dat *Portugal*, hetwelk ten jare 1640 het Spaansche juk verbrijzelde, zich toen tot een

Ja C. G. een eigen Rijk vormende, onder het bewind van eenen
 Jaar 1552. Koning, met name JOHANNES, Hertog van *Bragen-*
 tot 1700 *za*, evenwel meer dan zestig jaren werk had, eer
 hetzelfde eenigzins dien bloei wederkreeg, dien het
 voorheen, ook op zich zelf staande, onder zijnen
 Koning EMANUEL *den grooten*, had. Eerst onder
 JOHANNES *den vijfden*, verhief zich dit Rijk tot
 eenig aanzien. De oude voorspoed herleefde echter
 niet voor de tijden van JOSEF *den eersten*, die den
 koophandel zeer begunstigde, de *Auto's da Fe* af-
 schafte, en ook eene Akademie der wetenschappen
 te *Tomar* oprigtte, in den smaak, als die te *Parys*.

In Frank- Toen in vroeger tijden *Spanje* zulk eene wijduit-
 rijk. gestrekte magt in het zuidelijk deel van *Europa* uit-
 oefende, had ook *Frankrijk*, als door hetzelfde in-
 gesloten, de grootste moeite, om zich als een on-
 afhankelijk Rijk te verdedigen. *Frankrijk* werd
 daarenboven inwendig beroerd door burgerlijke twee-
 spalt tusfchen onderscheidene staatspartijen, en gods-
 dienstige worstelingen, die wel nu en dan, door
 den Protestanten gewetensvrijheid in te willigen, op-
 hielden, maar telkens weder tegen dezen door de
 magtige meerderheid, met nieuwe woede, op eene
 verschrikkelijke wijze, werden aangevangen, gelijk,
 onder anderen, ten tijde van HENDRIK *den derden*,
 wiens koninglijk gezag gering was, zijnde het ge-
 weld in de handen van een regeringloos volk, dat
 tegen elkanderen opstond. Uit de magt van deze
 verdeelde veelhoofdigheid wong HENDRIK *de vier-*
de eene ware Monarchij. Gedurende eene één en
 twintig jarige regering in het laatst der zestiende en
 in

in het begin der zeventiende eeuw, bevestigde hij, na C. G. op gronden van regt en billijkheid, met behulp van jaar 1552. tot 1700. zijnen Staatsdienaar SULLY, het rijk in zulk een aanzien en kracht, dat het Fransche volk zich hoogst gelukkig achtte, en voor zijne naburen allergeeduchtst werd. LODEWIJK *de dertiende*, die hem ten jare 1610 opvolgde, liet zich zelf, en dus ook het Rijk, waarover het bewind hem was toevertrouwd, besturen door den Kardinaal RICHELIEU, die den grondslag legde der onbepaalde magt van *Frankrijks* Koningen, maar de, door HENDRIK *den vierden*, aan den Protestanten vergunde, voorregten krenkte. Staande het bestuur van den nog minderjarigen LODEWIJK *den veertienden*, die, ten jare 1643, zijnen overleden Vader opvolgde, werd de plaats van RICHELIEU door eenen kweekeling van dezen, den Kardinaal MAZARIN, vervangen, die volkomen in deszelfs voetstappen trad, en inzonderheid bij den *Westfaalschen* vrede de grenzen des Rijks zeer verwijdde. Roemruchtig was de regering van LODEWIJK *den veertienden*, die, na MAZARINS dood, ten jare 1660 den toom des koninglijken bewinds zelf in handen nam. Alles bloeide in het Rijk, en LODEWIJK zoude het voorwerp eener algemeene volksliefde geweest zijn, hadde hij niet ten jare 1685 het Edikt van *Nantes*, waarbij HENDRIK *de vierde*, in het jaar 1598, den Protestanten vrijheid van godsdienst verleend had, herroepen. Door eene gruwelijke vervolging werden alzoo eenige honderdduizenden gedwongen hun vaderland te verlaten, en zich naar elders te begeven, waar zij, schoon arm en naakt, evenwel den vreemde-

na C. G. delingen, en ook ons, die hen liefderijk ontvingen, met hunne handwerken en kunsten, eenen schat van welvaart hebben aangebragt.

T W E E D E H O O F D S T U K.

Toestand der Zeden. Staat der Geleerdheid, Kunsten en Wetenschappen.

Inleiding **H**ad de Hervorming der Christelijke Kerke, naar het doel van derzelve bevorderaars, geene andere strekking, dan om het verstand ter vaste overreding nopens de geloofswaarheden der godsdienstleer te verlichten, en den wil tot eene betere vervulling dier plichten te reinigen, welke in het Evangelie worden voorgeschreven, zoo is dan ook in de daad dit doel, onder den goedkeurenden zegen van Gods heilig bestuur, niet alleen in de eerste plaats bij de Protestanten, maar zelfs, door den ongevoelig werkenden invloed van dezen, bij de Roomschkatholieken, in vele opzigten, bereikt geworden.

Schets van den toestand der zeden Immers wat voorëerst den toestand der zeden betreft; had voorheen bij de allengsche invoering van Christelijken godsdienst in *Europa* deszelfs leer, schoon van tijd tot tijd verbasterd, op het karakter der volken, die haar beleden, gelijk een ieder weet, die in de geschiedenis geen vreemdeling is, eenen zoo weldadigen invloed, dat de zedelijke gesteldheid der heidensche volken, als het ware, daar door

ge-

geheel herfchapen is, hoe zoude dan niet dezelfde na C. G. leer, nu zij meer gezuiverd was, eene diergelijke, Jaar 1552. tot 1700. zoo niet krachtiger, ten minste meer zekere uitwerking gehad hebben, en nog hebben? Zag men bij de eerste Christenen, die, den vaderlijken godsdienst verlaten hebbende, de geloofsleer van het Evangelie omhelsden, eene zedenverandering, waarover de Joodsche en afgodische wereld verbaasd stond, ook de hervorming dier goddelijke geloofsleer, na dat zij door aardfche begrippen van haren hemelschen indruk op de harten der belijders vrij wat verloren had, liet niet na duizenden van menschen in den grond te vernieuwen en te verbeteren. Veröuderde vooröordeelen, verjaarde neigingen, ingewortelde zonden werden door betere gevoelens, door heilige begeerten, door reine deugden verdrongen. De vorige, bedorven, aardfche, zinnelijke hartsgesteldheid werd, als een afgesleten, niets meer deugend, kleed, weggeworpen, en met eene nieuwe, meer hemelsche, geheel geestelijke, verwisfeld. Zoo waar is het gene ergens de zedekundige Schrijver van den *Geest der wetten*, de groote MONTESQUIEU, schrijft, dat, namelijk, hoewel het oogmerk van den Christelijken godsdienst alleen de zaligheid eens toekomstenden levens schijnt te zijn, dezelve ons echter ook in dit leven gelukkig maakt. Trouwens daar het geloof, dat de bron is der deugd, gereinigd werd, zoo moest dan ook zijne vrucht veel reiner worden. Naar mate de leer van den godsdienst in onze begrippen meer zuiver wordt, naar mate zich onder ons de helderste gevoelens van God, als een

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

---

boven alles, en buiten alles, bestaand Wezen, verspreiden, naar mate de overtuigendste denkbeelden van eene onsterfelijkheid der ziel in ons hart dieper val krijgen, naar mate de meest vertroostende waarheden aangaande des Heilands leven, lijden, sterven, opstanding en hemelvaart onzen geest opbeuren, naar mate zijne alleruitmuntendste lessen, zijne heilzame bevelen, zijne heerlijke beloften in hare kracht op ons werken, naar die mate moet ook onze zedelijke toestand beter geregeld werden. Waardoor immers kan die anders geregeld worden, dan door de begrippen, die wij ons maken van Gods heilige natuur en van onze eigen bestemming? kan die anders geregeld worden, dan door de denkbeelden, welke wij ons vormen van onze voorregten, van onze verplichtingen, anders dan door onze gevoelens van braafheid en deugd, anders dan door onze uitzigten en verwachtingen?

Dus hebben de wijze Hervormers der Christelijke Kerk er in de zestiende eeuw over gedacht. Zij hielden er zich van overreed, dat de godsdienst, zoo als die ten hunnen tijde was, geheel niet meer beantwoordde aan het hooge doel, waartoe deszelfs hemelsche Insteller, op de aarde gekomen, om het menschdom te verbeteren, dien in de harten van duizenden geplant had. Zij hadden bij ondervinding geleerd, dat de oefeningen van dezen godsdienst, die langzamerhand geheel zinnelijk waren geworden, de ware verbetering des harten meer moeilijk maakten, dan wel bevorderden, en dat zich zonder zedelijke verstandsverlichting, die de waarheid aan

's men-

's menschen binnenste heiligt, geene echte godzaligheid plaatsen kan. Met welk eene kracht van overtuiging hebben zij het naauwe verband tusfchen geloof en deugd aangewezen! met welk eene kracht den menschen ingefcherpt, dat niemand, zonder geheiligt te zijn, in Gods gemeenschap zich gelukkig kan fchatten, met welk eene kracht er op aangedrongen, dat om het hooge doel van den godsdienst éénmaal te bereiken, één der zekerfte middelen de ijver moet zijn in goede daden en werken!

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Ook de wijze van kerkbestuur, welke de Hervormers invoerden, gaf er baarblijkelijke bewijzen van, hoe zij het opzet hadden, om de Christenen van hunne gemeenschap niet alleen verstandiger, maar ook beter te doen worden. In alle Proteftantfche genootfchappen werd eene, binnen hare juiste perken begrensde, kerkucht ingevoerd. Bij allen werd wel dezelve niet even streng beoefend, maar toch zoo bestuurd, dat zij niet nalaten konde, eene gewenschte uitwerking op het verbeteren der zeden te hebben. Bij de Lutherfchen was zij het flapst, om dat de ftatkundige betrekking, waarin derzelve gemeenschap ftond, geene te fterke maatregelen te dezen aanzien toeliet. Heel anders was het bij de Hervormden. ZWINGLIUS meende, dat de onzedelijkheid der Christenen van zijne gemeenschap alleen door de burgerlijke Overheid moest geftraft worden, en de zedelooze dan ook genoeg, ten voorbeelde van anderen, geftraft werd. Maar KALVYN was van een tegenovergefteld begrip, volgens het welke de

na. C. G. Kerk van den Staat was gefcheiden. Ook het gelukte
 Jaar 1552 hem de Overheid van *Geneve* ter bevordering van
 tot 1700, zijne oogmerken over te halen. Hij rigtte, met des-
 zelfs volkomen bewilliging, ten jare 1541, een kon-
 fistorie op, aan hetwelk niet alleen de zorg over
 kerkelijke zaken ware aanvertrouwd, maar hetwelk
 tevens een zedelijk gerechtshof wierd. Hetzelve be-
 stond niet alleen uit eenige kerkelijke personen, maar
 ook uit een de helft grooter getal medeleden van
 den Senaat, en had eenen Syndicus tot Voorzitter.
 De wetten, in dit gerechtshof gehandhaafd, waren
 vrij streng. Al wie de godsdienstige vergaderingen,
 uit verachting verzuimde, werd drie onderscheiden
 reizen daarover onderhouden, en wanneer zulks te
 vergeefs was, van het Heilig Avondmaal geweerd.
 Eene dergelijke tuchtiging trof ook dezulken, welke
 zich aan grove misftappen hadden fchuldig gemaakt,
 evenwel slechts voor eenen tijd, tot dat zij zich
 voor God veröotmoedigd hadden. Uit de Konfisto-
 rie werden wijders ernstige vermaningen afgevaar-
 digd tegen alles, wat zedebederfelijk was, of er
 slechts den fchijn van had. Deze strenge tuchtreg-
 len werden van de *Genevers* overgenomen door de
 Franfche Hervormden. Ook hier in de *Nederlanden*
 zag men dezelve gevolgd. Zedelijke strengheid was
 een der hoofdtrekken van het karakter der Hervorm-
 den, die KALVIJNS grondbegrippen, nopens het
 kerkbestuur, volgden. Zij waren uit den aard, meer
 dan de Lutherfchen, vijanden van wulpschheid en
 weelde; en hunne levenswijze was doorgaans zeer
 naauwgezet, beantwoordende aan de voorfchriften
 van

van het Evangelie, dat door de zuiverste drijfveeren na C. G. jaar 1552. tot 1700.
 hen ter beoefening der zedelijke pligten in bewe-
 ging bragt.

Nog strenger was de kerktucht der Doopsgezinden. Wanneer een lidmaat der gemeente gezondigd, en de Kerkenraad daarvan overtuigende kennis had gekregen, volgde, zonder de minste versoening, de ban. De broederlijke gemeenschap werd den zondaar ontzegd, en hij van de gemeente afgesneden. De ban duurde tot zoo lang de vooroordeelde zich oogenschijnlijk gebeterd had. Op het getuigenis van eenige broeders, die zijne bekeering hadden gadegeflagen, werd hij in de gemeente weder openlijk aangenomen. Het gevolg van den ban was eene volstrekte afsnijding van allen omgang met den buitengeslotenen, zelfs tuschen personen, die door de naauwste banden des bloeds aan elkanderen verknocht waren. Ja, wanneer van twee getrouwde personen één van beiden gebannen werd, wilde men, dat de andere geene de minste gemeenschap met zijnen of haren echtgenoot zoude houden, voor dat deze met de gemeente verzoend ware. De Doopsgezinden hadden deze kerktucht overgenomen van hunne voorouders de *Albigenzen*, *Waldenzen*, *Moraviërs*, enz., uit welker gemeenschap zij herkomstig waren, en van welken LUTHER éénmaal het getuigenis aflegde, dat zij, in de godsdienstige zorg voor zedelijkheid en deugd, de gezindte, welke hij gesticht had, verre overtroffen. Alle deze Christenen waren zeer beminnelijke menschen van een naauwgezet geweten, opregt van hart, braaf van gedrag,

na C. G. eenvoudig in den wandel, en in zedelijkheid boven
 Jaar 1557. anderen uitmuntende. Op hunne uitwendige daden
 tot 1700. ag het kenmerk eener inwendige godzaligheid. Bij
 geene Protestantfche gemeenfchap heeft de Christe-
 lijke Godsdienst meer kracht getoond ter verbetering
 der zeden, dan bij de *Waldenzen*, *Moraviërs* en
Doopsgezinden. En deze achtenswaardige Christe-
 nen heeft men in vroeger tijden gelijk durven stel-
 len met, of voor afittammelingen gehouden van de
 zedelooze Wederdoopers, die zich door hunne muit-
 zucht tegen deugd en plicht den edelen naam van
 Christenen volftrekt hadden onwaardig gemaakt!

En welken invloed had de Protestantfche Godsdienst
 bij de Socinianen ter verbetering van de zeden op
 het hart en den wandel? eenen voortreffelijken in-
 vloed. Hunne kerktucht vooreerst bestond in een
 allerftrengst onderzoek van het geweten. Elk moest
 belijdenis doen van zijne fouten, gebreken, overtre-
 dingen en zonden. Deze belijdenis gefchiedde open-
 lijk in de gemeenfchap der Broederen, bij de voor-
 bereiding tot het Avondmaal. Het stond elk vrij,
 den anderen, wanneer hij iets verbergen wilde, daar
 over te ondervragen, en hem te bestraffen. Nie-
 mand mogt zich daarvan onttrekken, of over de
 bestraffingen zijn ongenoegen aan den dag leggen.
 De leeraar inzonderheid bestrafte een' iegelijk zoo
 over zijne tekortkomingen, als over zijne verborgene
 en openbare zonden, welken hij zich niet fchaamde
 te belijden, of welke hem van anderen onder het
 oog werden gebracht. Die beledigd waren, of ande-
 ren beledigd hadden, werden met hunne vijanden
 ver-

verzoend, en tot aflegging van alle wederzijdsche bitterheid niet slechts opgewekt, maar verplicht. Wanneer er openbare ergernissen door dezen of anderen aan de gemeente gegeven waren, werden zij van de avondmaalstafel geweerd. Deze kerktucht werd eerst gehouden afzonderlijk onder de broeders, en daarna afzonderlijk onder de zusters; omtrent dezen echter zoo, dat zij geene vrijheid hadden, om elkanderen te vermanen en te bestraffen, maar zulks aan den leeraar geheel moesten overlaten. Die vrijheid werd alleen den broeders vergund. Voor het overige was het zedelijk karakter der Socinianen zeer loffelijk. Hun omgang en wandel wordt gezegd zonder opspraak geweest te zijn; hunne levenswijze deftig en eerbaar. Dobbel- en kaartspel was in hun oog verfoeijelijk; de dans en dronkenschap, naar hun begrip, zonden, die met den ban strengelijk gestraft moesten worden. Afkeerig van weelde en pracht, waren zij matig in spijs en drank, en stemmig in hunne kleeding. Zij blonken uit, getuigt VENEMA, in het beoefenen van allerlei pligten (*). —

Ook de Roomschegezinden? dezen door het voorbeeld der Protestanten tot najver opgewekt, hebben langs onderscheiden wegen hun best gedaan, om den zedelijken toestand van hunne kerkgemeenschap, in allen deele te verbeteren. Het beleggen van de kerk-

ver-

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bladz.* 81-86. en IJPEIJ'S *Kerkel. Geschiedenis van de achttiende eeuw*, IX. *Deel bl.* 68-71. waar de oorspronkelijke woorden van VENEMA gelezen worden; en 123-124.

na C. G. vergadering te *Trente* had mede zulk een einde, ge-
 Jaar 1552
 tot 1700.   lijk wij hier voor in meer dan ééne bijzonderheid
 gezien hebben. En is dit oogmerk toen wel niet
 naar den wensch der braven geheel, het is altoos
 gedeeltelijk tot hun genoegen bereikt geworden.

Schets
 van den
 staat der
 geleerd-
 heid enz. Even merkbaar was de weldadige invloed van de
 hervorming der Kerke op den staat der geleerdheid,
 der wetenschappen en der kunsten. Toen in de mid-
 deleeuwen de godsdienst bloot zinnelijk was, kwijnde
 de geleerdheid; geene wetenschap werd met smaak
 beoefend; over alle de wetenschappen lag een donker
 floers, waardoor geen straal van licht kon heendrin-
 gen, om den weetgierigen heldere denkbeelden van
 zaken te geven, waarbij de maatschappij het grootste
 belang had. De betoogen lucht dier treurige tijden
 werd allengs dunner en minder zwaar bewolkt; de
 nevelen trokken op; en hier en daar brak een ver-
 vrolijkende straal van glanzend licht door, dat zich
 over eene menigte voorwerpen verspreidde, welke
 men nader te kennen overwaardig achtte. De lust
 ter beoefening van kunsten en wetenschappen werd
 algemeener; men zag de vruchten dier studie; de
 een wekte den anderen tot nijdver op; de kracht
 des vooroordeels tegen diep indringende geleerdheid,
 die door de belangzucht van vadzige geestelijken
 steeds was levendig gehouden, werd gekrenkt; en de
 werkzame vriend der letteren vond zich op zijne
 roemrijke loopbaan ten sterkste aangemoedigd door
 de beloonende goedkeuring van regt eerbiedwaardige
 Vorsten, die of zelve wijsheid zochten, of er edel-
 moedige voorstanders van waren. Wie denkt hier
 niet

niet aan MAXIMILIAAN *den eersten*, FRANS *den eersten*, na C. G. HENDRIK *den achtsten* en FREDERIK *den wijzen*? (*) jaar 1552. tot 1700.

Trotsch op de bescherming van zulke schutsheeren, verbrak de geleerde de banden van vooringenomenheid, die hem tot nog toe had gekluisterd gehouden aan eene menigte van wanbegrippen, maar waarvan hij het zoo ongegronde als gebrekkige thans inzag. En nu eerst werd hij vrij in denken; 't gene hem in het nasporen der waarheid verkloekte ter ontluiting van wetenswaardige geheimen, die door de duizendjarige heiligheid der vaderen bedekt waren geweest. Zoo kwam met de reinheid van den smaak, in het beoefenen van kunsten en wetenschappen, ook de zuiverheid der godsdienstleer aan den dag. Het eene werd door het andere, op eene zeer zichtbare wijze, bevorderd. Beide ging het hand aan hand, met gelijken tred, voort. Ook het doel van beiden was één, verädeling van den mensch. Door beoefening der wetenschappen werd de mensch verlicht en beschaafd, en door gegronder kennis der godsdienstleer werd hij verlicht en verbeterd. Maar deze veradeling van den mensch, die naar CHRISTUS, zijnen Heer, den verheven naam van *Christen* draagt, deze ware veradeling van den, voor het geluk der eeuwigheid bestemden, Christen, zoude die zich onder alle standen uitbreiden, zoo moest ook het middel daartoe algemeen in de hand van allen zijn. En dit was het. De boekdrukkunst, ééne der

(*) Verg. SCHÜRÖCKHS a. w. III *Deel*, Bl. 98.

na C. G. der grootste zegeningen, die het menschom uit de
 Jaar 1552 goede hand van den hoogen Albestuurder zijn
 tot 1700.   toegevloed, toen nog in haren opgang, had tot
 hier toe van hare beoefening geene andere vruch-
 ten gezien, dan die te stede konden komen aan
 de geestelijkheid en de hoogeschole. Haar be-
 reik strekte toen niet verder. Maar allengs vol-
 maakter geworden zijnde, was zij in staat, om
 hare voortbrengfelen onder allerlei klasfen van men-
 fchen, die nu haren bijftand ook noodig hadden,
 te verspreiden. Een aantal boeken kwamen van
 tijd tot tijd in het licht, geschreven, zoo wel
 naar de vatbaarheid, als naar de behoefte van on-
 geletterden, over onderwerpen, waar van de ken-
 nis voorheen slechts binnen den engen kring van
 geleerden beperkt bleef. Derzelve strekking was
 algemeen; zij liep over allerlei godsdienstige en
 wetenschappelijke onderwerpen van het grootste
 belang, ter verlichting en ter beschaving tevens van
 dat gedeelte der christenheid, dat voorheen eenig-
 lijk van het onderrigt zijner Leeraren afhing, die
 hun niet meer mededeelden, dan men dacht, dat
 zij weten moesten. Door dit allerheilzaamst mid-
 del werden de gronden van opgeklaardheid en ze-
 delijkheid voor de gansche christenheid, voor men-
 fchen uit alle ftanden, meer uitgelegd, meer bear-
 beid, meer vruchtdragend en voordeelig. In die
 landen, waar de Hervorming niet met kracht door-
 brak, werd ter hare ftremming, wel is waar, de
 drukpers aan ketenen gelegd. Geen boek mogt
 worden uitgegeven, dan het welk vooraf door een'
 ja-

inquisitiemeester naauwkeuriglijk onderzocht , en na C G. tegen de leer der Kerke niet strijdig ware verklaard , jaar 1552. of bij den paufelijken Vicarius te Rome , of in andere tot 1700. steden bij den Bisfchop des fichts. Dan in *Duitschland* en elders , waar de Hervorming vrijen gang had , was dit geheel anders. Door eene onbepaalde uitgave van allerlei gedrukte fchriften , werd de Hervorming met kracht voortgezet en ten fterkfte bevorderd. Immers door dezen weg werd de gemeene man met zaken bekend , waarvan die voorheen nooit had hooren fpreken. Op velden en wegen werden waarheden verkondigd , welke men te voren naauwelijks elkanderen in het oor had durven fluisteren. Duizenden van boeken , en met dezelve duizende nieuwe denkbeelden werden in omloop gebragt. Het kon dus niet misfen , of met eene meer zuivere leer van den Godsdienst moest ook een heller licht over de wetenfchappen worden uitgefpreid. De beoefening der wetenfchappen , voorheen het uitsluitend voorregt bijkans alleen van de geestelijkheid , werd nu meer algemeen , onder allerlei klasfen van menfchen. Aan de hoogefcholen , die er waren , werden mannen aangefield in onderscheiden takken van wetenfchap , mannen , uitmuntende in fchrandereid en geleerdheid , die den opkomenden luifter der oude letterkunde meer en meer uitbreidden. De oude letterkunde was de grondflag van de reuzenfchappen , welke men in de wetenfchappen deed. LAURENS VALLA , RUDOLF AGRICOLA en eenige anderen waren voorgegaan. ERASMUS volgde hen , of liever ftreefde hen voorbij. Al-

len

na C. G. len bleven zij in de gemeenschap der Roomsche kerk. De beide eersten vonden geen' uitweg, om dezelve te verlaten; en de laatste had ten oogmerk de kerk in de kerk te hervormen. Dit zagen, voor het meeste gedeelte, zijne geleerde tijdgenooten, dat niet geschieden konde; en deze scheidten zich van de kerkgemeenschap hunnen vaderen af, en werden in hunne nieuwe gezindte de fakkels, waaraan de beoefenaars der onderscheiden wetenschappen hun licht onttaken, zoo op de oude, nu beter ingerigte, als op de sedert dien tijd gestichte hoogeschoolen. Aanzienlijk is het getal der hoogeschoolen, die, in de Protestantsche landen, zijn gesticht geworden, en die tot even zoo vele bewijzen strekken van den, met de Hervorming gepaard gaanden, vermeerderden bloei der wetenschappen. Te *Marburg* werd eene hooge school geplant in het jaar 1527, te *Lausanne* in het jaar 1540, te *Koningsbergen* in het jaar 1544, te *Jena* en te *Geneve* in het jaar 1558, te *Straatsburg* in het jaar 1566, te *Leyden* in het jaar 1575, te *Helmstad* in het jaar 1576, te *Altorf* in het jaar 1581, en te *Franeker* in het jaar 1585. In de eerste helft der volgende eeuw werden er eenige nieuwen bijgevoegd, als te *Giesfen* en *Groningen* in het jaar 1614, te *Rinteln* in het jaar 1630, te *Utrecht* in het jaar 1640, te *Harderwijk* in het jaar 1648, te *Halle* in het jaar 1694. Dit wekte ijverzucht bij de Roomschegezinden, die ook eenige nieuwe hoogeschoolen, te dien tijde, hebben opgerigt, als te *Dillingen* in het jaar 1549, te *Paderborn* in het jaar

jaar 1592, te *Salzburg* in het jaar 1621, en te *Tijrnau* in het jaar 1636.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Aan deze hooge scholen werd de oude Latijnsche en Grieksche letterkunde met vlijt beoefend. Zij werd als de grondslag van alle andere wetenschappen beschouwd. Van daar, dat niemand tot de studie van die wetenschap, waarin hij ten dienste der kerk of der maatschappij éénmaal optreden wilde, overging, voor en al eer hij de verëischte vorderingen in de Latijnsche en Grieksche letterkunde aan eene Hooge School gemaakt had, waar dus het eerste onderwijs aan dat op de Lager Scholen ten naauwste verknocht was, en het eene aan het andere sloot. Men leerde de oude Letterkunde bij ondervinding kennen in hare onöntbeerlijkheid voor alle grondige geleerdheid, inzonderheid voor eene grondige godgeleerdheid. MELANCHTHON werd te dezen aanzien de algemeene Leeräar van *Duitschland*. Welk een luisterrijk aantal Theologanten is er niet uit dezès voortreffelijken mans schole voortgekomen, die, naar zijn voorbeeld, niet alleen den ouden de taal afleerden, maar in hunnen geest indrongen, en door denzelven bezielde, ook dien in de studie der wetenschappen overbragten, waardoor zij een geheel nieuw leven bekwam.

Van dien tijd af won de liefhebberij van de studie der oude Letterkunde algemeen veld niet slechts in *Duitschland*, maar ook in alle andere landen van *Europa*, waar men aan het herstel der wetenschappen met ernst dacht. Onder de uitsteekendste liefhebbers van deze studie in *Duitschland*

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700.

---

mogen, bij uitzondering, geteld worden. JOACHIM CAMERARIUS, FREDERIK SIJLBURG, GEORG FABRICIUS, BASILIUS FABER, FREDERIK TAUBMAN, JANUS GRUTERUS, en anderen. *Grootbritannië* droeg roem op eenen OWEN, eenen BUCHANAN, eenen STANLEIJ, eenen BENTLEIJ, enz. En wie herinnert zich hier uit ons land niet de onvergetelijke namen van JANUS DOUZA, JUSTUS LIPSIUS, JOSEF SCALIGER, DANIËL en NIKOLAAS HEINSIUS, PETRUS CUNÆUS, GERARD JOHAN VOSSIUS, JOHANNES MEURSIUS enz. Langzamerhand bekoelde wel, gelijk het doorgaans zich in zulke gevallen toedraagt, de eerste drift der studielievenden tot de oude letterkunde, te meer, daar de kiefche fmaak, welke uit het lezen van de fchriften der oude Grieken ontftond, merkelyk bedorven werd door menigvuldige theologifche twiften, om welke met kracht te voeren de oude fchoolfche godgeleerdheid, met hare barbaarfche kunstterminen weder te baat werd genomen. Trouwens waar twist heerscht, is onbedaardheid van geest en zin. Wie let dan nauwkeuriglyk op zijne woorden? Het eerste denkbeeld, dat invalt, wordt aangegrepen, om partij te kwezen; onbekookt wordt hetzelve in hevigheid daar heen geworpen; en wanneer het ter beflifing van het pleit flechts iets afdoet, is het al hoog wel; de taal, waarin het wordt ingekleed, komt geheel niet in aanmerking; indien de ftof goed is, komt het er niet op aan, wat men van den vorm zegt, die moge goed of flecht zijn. Niet de vorm, maar de ftof is het eenige, dat voldingen kan.

Moest

Moest derhalve bij het voeren van twisten de kie-
 sche smaak der tegen elkanderen opgewonden par-
 tijën niet geheel verloren gaan? En evenwel ble-
 ven er hier en daar allernemendste handhavers der
 oude letterkunde over, die eenen zeer gezonden
 smaak behielden, maar het geluk, helaas! niet
 hadden, dien aan de meeste Theologanten mede te
 deelen, om dat dezen er afkeerig van waren. De
 gouden eeuw, waarin hunne voorgangers dit met
 vrucht hadden kunnen doen, was voorbij. Zoodani-
 ge groote mannen, bij voorbeeld, in ons land, wa-
 ren toen nog de GRONOVIIJSEN, de GREVIJSEN en
 anderen. Welke beroemde beoefenaars der oude let-
 terkunde zij ook waren, zij stonden bijkans alleen;
 hunne lesfen werden weinig bezocht, weinig ten min-
 ste behartigd. Het gevoel voor het schoone der Griek-
 sche en Latijnsche taal was schier geheel verdoofd.

Gelijken gang had de studie der oude letterkunde
 in *Italië*, waar zij met zulk een' ijver beoefend
 werd, reeds lang voor het tijdperk der geschiede-
 nissen, dat thans ons onledig houdt. In de zestiende
 eeuw bloeiden nog vele geleerden, die te dezen op-
 zigte eenen onsterfelijken roem verworven hebben,
 als PETRUS VICTORIUS, MARKUS ANTONIUS MA-
 JORAGIUS, PAULUS MANUTIUS, ALDUS MANUTIUS,
 KAREL SIGONIUS, MARKUS ANTONIUS MURETUS,
 en anderen; maar in de zeventiende eeuw was het
 getal aanmerkelijk geringer, en het aanzienlijk ge-
 flacht van deze uitmuntende letterkundigen was zoo
 goed als uitgestorven.

In *Frankrijk* bewonderde men als geleerde uit-
 leg-

na C. G.
 jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G leggers van de klasfische fchriften der oude Grieken
 Jaar 1552 en Romeinen ADRIANUS TURNEBUS, DIONYSIUS
 tot 1700. LAMBINUS, HENRICUS STEPHANUS, ISAÄCUS CA-
 SAUBONUS, CLAUDIUS SALMASIUS, PETRUS DANIEL
 HUËTIUS, ÆGIDIUS MENAGE, en meer anderen.

Hoe nuttig de studie der oude letterkunde is voor den Historiefchrijver, toonden dezelfs voortbrengfelen, ftaande het begin van dit tijdperk. De eerften, die zich in de gefchiedkunde eenen onfterfelijken naam verworven, waren ÆNEAS SYLVIUS, SABELLI-
 CUS, BONFINIUS, en meer anderen, die in het mid-
 den der vijftiende eeuw leefden, en reeds hunne ge-
 fchriften naar de modellen der ouden vervaardigden. Voor dien tijd was er geen goed gefchiedfchrijver bekend, ten ware men LAURENS VALLA dien naam wilde geven, die hem trouwens te meer daarom toe-
 komt, om dat hij met vrijmoedigheid de gebeurte-
 nifen in hare naaktheid het eerst waagde te ont-
 zwachtelen. De zestiende eeuw leverde de uitne-
 mendfte gefchiedfchrijvers op, welker ftijl geheel naar dien der ouden gewijzigd was. Men denke hier aan
 PETRUS BEMBUS, NICOLAUS MACHIAVEL, PAULUS
 JOVIUS, FRANCISCUS GUICCIARDINI, PAULUS SAR-
 PI, alle Italianen, fchrandere beoefenaars der oude
 letterkunde, mannen van fijn oordeel en goeden
 fmaak. Het voorbeeld der Italianen werd in *Duitsch-
 land* het eerst gevolgd door MELANCHTHON, in zij-
 ne verwerking van CARIONS bekende *Kronyk*. De-
 zen traden weder met lof achterna MATTHIAS FLA-
 CIUS, MARTINUS CHEMNITIUS, DAVID CHYTRÆUS,
 JOHANNES SLEIDANUS, REINERUS REINECCIUS;
 Zwit.

Zwitserland mogt roem dragen op eenen GESNER, na C. G. jaar 1552. tot 1700.
Engeland op eenen CAMDEN; *Schotland* op eenen
 BUCHANAN; *Denemarken* op eenen HUISFELD; *Hon-*
garië op eenen ISTHLANFI; ons vaderland op eenen
 DE GROOT, wiens latijnsche stijl, als het ware, TA-
 CITUS herleven deed, terwijl HOOFT in zijne moe-
 dertaal dezen Romeinschen Schrijver met den besten
 uitflag, die nog heden van elk bewonderd wordt,
 navolgde. *Frankrijk* nochtans komt de eer toe, den
 uitmuntendsten geschiedschrijver voortgebracht te heb-
 ben in JAQUES AUGUST DE THOU, meest bekend
 onder den naam van THUANUS, die het digst van
 allen, naar het algemeen oordeel van bevoegde reg-
 ters, den ouden geschiedschrijvers is op de zijde ge-
 treden.

Op de levende talen had de studie der oude doo-
 de talen geen' minder gelukkigen invloed. *Italië*
 ging te dezen aanzien voor. Hier maakte zich TAS-
 SO beroemd door zijne *Gierufaleme Liberata*, en
 zijnen *Amintas*. Door dezen, en naar het voor-
 beeld van dezen werd door anderen de Italiaansche
 taal in dicht en ondicht zeer verbeterd. *Spanje*
 scheen te willen wedijveren met *Italië*. Aldaar stak
 de *Kastiliaansche* dichtkunst het hoofd op. Een
 zeer gelukkige navolger der ouden was DIEGO DE
 MENDOZA. Vormers van den smaak zoo wel, als
 verbeteraars der tale in *Spanje* waren boven allen
 FRANS QUEVEDO en MICHAËL DE CERVANTES SAA-
 VEDRA. Niet zoo spoedig ging het met de hervorming
 van de onbeschaafde moedertale der *Franschen*. MAROT
 en BEZA waren de eersten, die er met een tamelijk
 HERV. V. D goed

na C. G. goed gevolg de hand aanlegden. Hen overtroffen RON-
 Jaar 1552. SARD, MALHERBE, REGNIER, enz. De beste voor-
 tot 1700. gangers in het verbeteren der taal, naar goede spraak-
 kundige regelen, waren VAUGELAS EN D'ABLANCOURT. Eindelijk verdient wel den meesten lof in dezen de Fransche Akademie, door den Kardinaal RICHELIEU, ten jare 1635 gesticht, als welke de taal geheel beschaafd heeft. In *Engeland*, waar de taal nog zeer ruw was, stonden twee dichters op, die haar beschaafden, SPENCER EN SHAKESPEAR. Onder de Duitschers was de eerste hervormer der kerke ook de eerste hervormer der tale. LUTHERS Bijbelvertaling is, den tijd, waarin zij vervaardigd is geworden, in aanmerking genomen, een meesterstuk van zuivere, edele, krachtige, welluidende taal. Hij had de taal volkomen in de magt, als haar door en door kennende; hij vormde haar naar zijn eigen inzicht, naar zijn eigen gevoel, naar zijn eigen gehoor. Die zelfde oorspronkelijkheid heerscht ook in zijne overige duitische geschriften. In zijne voetstappen tredende volgde hem zijn leerling JOHANNES AGRICOLA, wiens gevormde stijl velen ten voorbeelde was, tot dat de onsterfelijke MARTEN OPITZ opstond, die aan de tale eene kracht gaf, hoedanig eene zij nooit gehad had. Aan de grammatikale vorming der tale werkten vervolgens niet ongelukkiglijk JOHAN BÖDEKER en KASPAR VON STIELER. Meer bijzonder verhief zich, in dit opzigt, boven anderen, de geleerde JUSTUS GEORGIUS SCHOTTELIUS. Aan een voorbeeld van zuiveren duitischen stijl bleef er echter gebrek, tot dat in het laatst van de zeventiende eeuw de Baron

FREDERIK LODEWIJK RUDOLF zijne *Satyren* in het licht gaf. — In ons vaderland heeft men, gelijk bekend is, te dezen aanzien, de grootste verplichting aan FILIPS VAN MARNIX, aan COORNHERT, aan SPIEGHEL, maar voornamelijk aan den nooit genoeg geroemden HOOFT, bij wien wij den grooten VAN DEN VONDEL voegen mogen.

Met de opgeklaardheid van denken ging in dit tijdperk ook een helder licht op over die voortreffelijke wetenschap, die, daar zij het verstand scherpt, mede ter bevordering van alle overige wetenschappen, met welke zij in een naauw verband staat, de hand leent, namelijk de wijsbegeerte. LUTHER scheen in het eerst wel geen voorstander van dezelve te zijn. Het misbruik, dat men van haar, sedert zoo vele eeuwen, gemaakt had, ter vervalsching der godgeleerdheid, deed hem, al te driftig van aard, in een uiterste vallen, geheel overgesteld tegen dat der Theologanten, met welken hij zich in denk- en leerwijze niet langer verëenigen konde. Doch zijn vriend MELANCHTHON, een man, zoo onpartijdig, als oordeelkundig, die met meer bezadigdheid de takken der studie van zijnen tijd overzag, plaatste de wijsbegeerte van ARISTOTELES, die toen algemeen voor de voortreffelijkste van den ouden tijd gehouden werd, inzonderheid de redeneerkunde (of *logica*) in een veel zuiverder licht, dan men haar in de laatst verloopene eeuwen gekend had, en maakte haar, zoo door eigen nadenken, als door praktische toepassing, voor de Godgeleerdheid van nut. LUTHER, hier van overtuigd,

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Schets
van den
staat der
wijsgeerte.

na C. G. trok zijne voormalige verklaringen tegen de wijsgeerte te rug, en moedigde zijne volgers aan tot het beoefenen van dezelve. Schoon wel MELANCHTHON niet die doordringende scherpte van geest bezat, die hem den naam van een' oorspronkelijk denkenden wijsgeer konde geven, opende hij echter, door zijne vergelijking van de Aristotelische wijsgeerte met die van PLATO, ZENO en andere ouden, den weg voor eene Eklektische wijsgeerte, die trouwens den toen vrij denkenden Theologant het best te stude konde komen. Hadde men haar toen maar ingevoerd! Doch men bleef, bij de Protestanten, staan, waar MELANCHTHON stond. Ware Eklektische wijsgeeren traden, op 'sgrooten mans gegeven wenk, in de Protestantische Kerk eerst in later tijden te voorschijn. De wijsgeerte van ARISTOTELES, hoewel gezuiverd van de averregtsche verklaringen der Scholastieken, die haar tot een werktuig van onnutte twisten over zotte vragen gemaakt hadden, kreeg echter op alle de Hooge Scholen der Protestanten algemeenen ingang. Onder hare bevorderaars waren SIMONIUS te *Leipzig*, SCHEGK te *Tubingen*, SONER te *Altorf*, MARTINI te *Wittenberg*, MARTINI te *Helmstädt*. De opzieners der Hooge Scholen gaven zelfs uitdrukkelijk bevel aan de Hoogleerären, om over de boeken van ARISTOTELES hunne voorlezingen te houden. Onder anderen gaf de Keurvorst AUGUST ten jare 1576 zoodanig een bevel aan de Leerären der Hooge School van *Leipzig* en *Wittenberg*. En te *Geneve* besloten de Hoogleeraars zelve van de

De grondbeginselen van ARISTOTELES in geenen deele af te wijken (*).

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Bij de Roomsche katholieken bleef in het eerst nog de wijsgeerte van ARISTOTELES, zoo als zij door de Scholastieken bedorven was, de schering en inslag der Godgeleerdheid. Met haar stond of viel het Godgeleerd stelsel, eenmaal door de Kerk aangenomen, gewettigd en bekrachtigd. Dus dachten er inzonderheid de Jesuiten over, eenigen hunner uitgezonderd, als daar waren SUAREZ en TOLEDO in *Spanje* en hunne broeders te *Coimbra* in *Portugal*. De sterkste Antagonist van de Scholastieke wijsgeerte, onder de Roomschen, was MELCHIOR CANUS, een *Spaansche* Dominikaan, die dezelve ten minste, zoo veel hij mogt, zocht te ontheffen van de algemeen heerschende misbruiken, die er van haar gemaakt werden. Onder de geleerden, die geene geestelijken waren, verklaarden zich tegen de wijsgeerte van ARISTOTELES allerkrachtigst POMPONATIUS, VICTORINUS, MAJORAGIUS, ZARABELLA en anderen. Door eene vlijtige beoefening van de studie der ouden voortgeholpen op den weg der wijsheid, kon het niet wel anders, of zij moesten niet alleen de barbaarsche filosofie der Scholastieken verwerpen, maar ook de menigvuldige gebreken in de wijsgeerte van ARISTOTELES, zelfs zoo als zij onvervalscht in deszelfs schriften gevonden ontdekken. Uit de scholen van dezen kwam

VOOR

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. III. bl. 127, 128.

in C. G. voor den dag PIERRE DE LA RAMÉE, doorgaans
 Jaar 1552. RAMUS geheeten, een man met een regt philoso-
 tot 1700. phisch hoofd, die uit eigen oogen zag, maar te
 driftig in het hervormen der oude wijsgeerte, zich
 een aantal hevige vijanden op den hals haalde, van
 welken één, met name CHARPENTIER, hem, in den
 verschrikkelijken Bartholomeusnacht, ten jare 1572,
 den dood berokkende. Schoon hij de betere gronden
 zijner wijsgeerte uit de schriften van PLATO gehaald
 had, was evenwel het stelsel zijner wijsgeerte een
 daarop voltrokken oorspronkelijk geficht, waar van
 fommige bouwstoffen met MELANCHTHONS gezuiverde
 begrippen vele overeenkomst hadden. In *Frankrijk*
 werd deze nieuwe wijsgeerte van RAMUS zeer sterk
 aangeprezen door deszelfs vriend TALÆUS. Meer
 verdedigers vond zij in *Duitschland*; als daar waren
 FREIG, FABRICIUS, CRAMER en anderen. Alge-
 meen evenwel was het vooroordeel tegen deze wijs-
 geerte. De Roomfchen meenden, dat zij het Protes-
 tantisme bemantelde; de Lutherfchen vreesden, dat zij
 het Calvinisme te zeer begunftigde. Minder opgangs
 maakte nogtans JORDANUS BRUNUS, die wel een diep-
 zinnig wijsgeer was, maar uit hoofde zoo van zijne
 algemeene twijfelzucht, als van de hem aangetijgde
 pantheïstifche gevoelens allen tegen zich had, zoe-
 kende hij, gelijk SCHRÖCKH fchrijft (*), het ato-
 mistifche fyftema van EPICURUS te vereenigen met
 het stelsel van PYTHAGORAS, aangaande de emanatie.
 Ten aanzien van de Godheid dienden de wijsgeeren
 toch

(*) In het a. w. III. *Deel Bladz.* 138.

toch te zorgen, dat zij den menschen zuivere begrippen deden vormen. Maar in dit gewigtig stuk ziet men, dat vele wijsgeeren in de volste kracht van het woord gedroomd hebben. BRUNUS werd, om zijne gevoelens, in het jaar 1600, te Rome, door de Inquisitie, ter dood veroordeeld, en openlijk verbrand.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

LIPSIUS in de *Nederlanden* en GATAKER in *Engeland* zochten de oude wijsgeerte der *Stoïcynen* in te voeren; maar hunne onderneming werd niet met den gewenschten uitslag bekroond. Meer opgangs maakte in *Engeland* de beroemde FRANS BACO, Baron van *Verulam*, die, de wijsbegeerte van ARISTOTELES niet genoegzaam vindende, zijnen tijdgenooten den verkeerden weg, welken zij volgden, onder het oog bragt. Namelijk dezen zochten de waarheid na te vorschen door schoolmatige bespiegelingen, aan de ondervinding geen gewigt van waardije willende gehangen hebben. BACO daarentegen meende, dat de ondervinding in de wijsgeerte de veiligste gids ware. Diepzinnigheid en ervaring waren, zijns achtens, de gronden der ware wijsgeerte. De overnatuúrkunde of metaphyfica was, bij BACO, de *Teleologie*, welke de oogmerken van de krachten en derzelve werkingen onderzoekt (*). Het ontbrak BACO, ongelukkig! aan duidelijkheid. Hadde die in zijne schriften meer geheerscht, zij zouden met meer vrucht gelezen zijn, en hij welligt den toon boven eenen Franschen wijsgeer hebben gegeven, die, door zijn

VOOR-

(*) Gemeenlijk is zij anders de Ontologie, de Pfychologie, de Kosmologie en de natuurlijke Theologie.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

---

voorbeeld aangemoedigd, na hem zich allerberoemdst deed worden. Deze was RENÉ DES CARTES, meest bekend onder den naam van RENATUS CARTESIUS, een edelman uit *Touraine*, waar hij in het jaar 1596 te *la Haye* geboren werd. In de scholen der Jesuiten opgevoed, had hij vele, uitgebreide, kundigheden; alleen in zijne eigen oogen was hij onkundig; alles ten minste, waarvan hij kennis had, achtte hij onzeker en vlot. Dobberende in eene zee van twijfelingen, wierp hij alle boeken van zich, en gaf zich over aan eigen nedenken. Alleen de wiskunde, als volkomen zeker, had en behield bij hem eene wezenlijke waarde. Na eenigen tijd, onder Prins MAURITS, in den oorlog, zijn fortuin beproefd te hebben, vestigde hij zich in *Holland*, waar hij gerustelijk dacht te kunnen filosofieren; gelijk hij dan ook daar zijne meeste wijsgeerige schriften heeft uitgegeven. Dezelfen bezorgden hem zulken roem, dat hem de Zweedsche Koningin CHRISTINA aan haar hof ontbood, om door eigen omgang met hem eene naauwkeurige kennis van zijne door haar reeds bewonderde filosofie te bekomen. Hij volgde hare uitnoodiging op ten jare 1649, doch leefde er zeer kort; hij overleed te *Stokholm* in het jaar 1650. Aan alle waarheid eens in zijn leven te moeten twijfelen was het punt, waarvan hij, in zijne philosophische navorschingen, uitging, hierin navolgende den zoo straks genoemden BRUNUS, en dien daarin verbeterende. Zijn philosophisch stelsel ten minste was gansch anders, veel zuiverder, veel gegronder, ter vermindering van dwaling veel krachtiger, ter nasporing der waarheid

heid veel zekerder, en dus ter regte beoefening der wetenschappen veel vruchtbaarder. Het wezen van den geest was bij hem gedachte, dat van het ligchaam uitbreiding. De verëeniging van den geest met het ligchaam verklaarde hij door een stelsel van bijstand (*adfiſſentia*), volgens het welk éenerlei graad van beweging in het ligchaam blijft, welke den geest wel niet veranderen, maar toch aan denzelfen zijne rigting geven kan. De oorzaak van alle beweging is God, die in den beginne de stof met de beweging geschapen heeft. Schoon men aan alle waarheid twijfelt, kan men echter daaraan niet twifelen, dat men is, juist daarom, dewijl men twijfelt. De eerste waarheid is dus, *ik denk, derhalve ben ik*. Naardien wij denken, maar aan de gedachte geene uitgebreidheid vinden, zoo weten wij, dat er een geest in ons is. In de gedachten van den geest vinden wij een denkbeeld van een allervolmaakst wezen, het welk ook noodzakelijk deszelfs werkelijk zijn in zich besluit. Dierhalve moet ook een zoodanig allervolmaakst wezen noodzakelijk zijn, dat ons dit begrip heeft ingedrukt. Bij gevolg, daar is een God (*). Dewijl God oneindig is, zoo kan men zijn oogmerk niet weten, en dus in de betrachtning van de natuur niet zien op de eindoorzaken der dingen. Jammer is het, dat hij vele deelen van zijn stelsel niet zoo naauwkeurig ont-

wik.

(*) Dit is het vermaarde bewijs voor het bestaan der Godheid, dat men in de scholen *het bewijs van voren* (*a priori*) noemt; doch het welk lang voor DESCAR-

na C. G. wikkeld heeft, als het wel behoorde. Met dat al
 Jaar 1552. blijft hij, als wijsgeer, een man van zeer groote
 tot 1700. verdiensten, die aan anderen een navolgenswaardig
 voorbeeld heeft gegeven, niet alleen door zijn duidelijc denken en voordragen, maar ook door het toetsen zijner kennis aan verscheidene gewigtige grondstellingen, het gene de belangrijkste ontdekkingen aan het licht heeft doen komen.

Een ander wederstander van ARISTOTELES, maar ook van DESCARTES tevens was PETRUS GASSENDUS, of, gelijk hij eigenlijk heette, PIERRE GASSENDI, mede een zeer geleerde Franschman, overleden in het jaar 1655. Aan DESCARTES maakte hij gewigtige tegenwerpingen, die men wil, dat door dezen nooit grondig wederlegd zijn geworden. Onder de ouden geviel hem het best EPICURUS, wiens stelsel hij veel zuiverder verklaarde, dan sedert vele eeuwen geschied was; altans hij meende zulks gedaan te hebben, schoon anderen het daar voor houden, dat de Grieksche Wijsgeer zelf er zich niet in gekend zoude hebben. Onder de nieuwe Philosophen maakte hij veel werks van BACO, met wien hij, meer dan anderen, van de ondervinding uitging, om zich zoo in de hoogte te heffen. Weenige aanhangers heeft hij gehad, maar velen hebben van zijne onderzoekingen groot nut getrokken.

On-
 TES door ANSELMUS gebruikt is; en het welk, wanneer het regt wordt voorgesteld, wel niet vele, maar toch mischien eenige kracht heeft, ten minste ter bevestiging van andere bewijzen kan gebruikt worden.

Onder de volgers van EPICURUS mag insgelijks na C. G. jaar 1552. tot 1700. geteld worden de vermaarde THOMAS HOBBS, die gebloeid heeft in het eerste gedeelte der zeventiende eeuw, zijnde overleden ten jare 1679, in den ouderdom van een en negentig jaren. Ook deze is dus geenszins een verdediger des stelsels van DESCARTES geweest. Merkwaardig waren zijne wijsgeerige gedachten van God. Hij noemt God een ligchaam, om dat al wat bestaat ligchamelijk is. Hieruit heeft men opgemaakt, dat, volgens zijn gevoelen, de gansche wereld God is, of dat God een van de wereld afgezonderd ligchaam is. BURNET, CUDWORTH en anderen hebben, om die reden, HOBBS van Atheïsterij beschuldigd; maar te onregt. Alleen hadden zij hem mischien voor een' Pantheïst kunnen aanzien. Immers hoe min Atheïstisch is zijn gevoelen „Alle dingen hebben hunne oorzaken, die aan elkanderen hangen tot God toe, die de noodzakelijke gevolgen ziet.” Men voege er bij; „Dewijl er niets schooner is, en gevolgelijk niets, dat meer gelukkig maakt, dan God, zoo moet men Hem boven alles lief hebben.” Hoe het dan ook zij, het kan niet wel anders zijn, of HOBBS, die God voor een ligchaam hield, heeft van hetzelfde zich niet zulk een denkbeeld gemaakt, als men gewoonlijk van een ligchaam maakt, wijl hij voor het overige toch niets heeft geleerd, dat zulk een ruw begrip versterken, maar integendeel alles gesteld heeft, wat hetzelfde wegnemen kan. Dan hieröver in het vervolg nader.

Ondertusfchen was de wijsgeerte van HOBBS even
wei.

na C. G. weinig, als die van alle anderen, welke wij genoemd
 Jaar 1552. hebben, in staat, om de oude Aristotelische, die in
 tot 1700. de beide hoofdpartijen van de Christelijke Kerk aan
 de hooge scholen de diepste wortelen had, uitteroei-
 jen en om te werpen. Meer gekrenkt op haren stam
 zoude zij zijn geworden, hadde onze onsterfelijke
 DE GROOT, met zulk eene scherpzinnigheid, vol
 smaaks, den ganschen omvang der wijsgeerte bear-
 beid, als hij slechts van het natuurregt der volken
 het eerste systeem heeft geleverd, in zijn onschatbaar
 werk *over het regt van oorlog en vrede (de jure
 belli et pacis)* het welk uitkwam ten jare 1623. Ter
 verdringing van ARISTOTEL'S scheen wel de Karte-
 siaansche wijsgeerte het best geschikt te zijn; maar
 zij lag ook al onder verdenking van den weg te
 openen tot het Atheïsme. Doch hoe zij dan ook
 daartoe mogt misbruikt worden, zij was toch eene
 voorraadschuur voor de ware wijsgeerte. LOCKE was
 de eerste, die er zeer goede bouwstoffen uit opgader-
 de, en, in zijn boek *over het menschelijk verstand
 (de intellectu humano)*, dat hij ten jare 1694 uitgaf,
 als een echt eklektische wijsgeer, met DESCARTES
 aan de eene, met GASSENDI aan de andere zijde,
 werkte. De eerste wees hem den weg tot een
 scherpzinnig indringen in de geheimen der wijsgeer-
 te, en het vormen van heldere denkbelden. De
 andere leerde hem, dat alle onze begrippen uit zin-
 nelijke waarnemingen ontstonden, en derhalve de on-
 dervinding de eenige bron van alle onze wijsgeerige
 kennis is. Wijders betrad hij zijn eigen spoor, van
 beide wijsgeeren, voornamelijk van den eersten zich
 ver-

verwijderende. Zijne bijzondere verdienste bestond na C. G. Jaar 1552. tot 1700. daarin, dat hij de metaphysica, die door de spitsvindigheden der Scholastieken haar schoon aanzien geheel verloren had, tot hare waarde herstelde, en den oorsprong van onze begrippen verklaarde, aantoonende, hoe veel, bij het denken, op het gebruik van woorden aankome, en hoe beperkt onze kennis zij. Hij werd in *Engeland* de gids der wijsgeeren, en bleef die tot op de tijden van NEWTON. Intusschen had ook de beroemde SAMUEL PUFFENDORF, door GROTIUS en HOBBS voorgelicht, ten aanzien van het regt der natuur, zich de grootste verdiensten verworven. Deze legde de grondslagen van hetzelfde in de natuurlijke gezelligheid van den mensch, welke door den godsdienst, als door eenen onbreekbaren band, hare sterkte bekomt.

Aldus had door de eklektische wijsgeerte van zoo vele groote mannen de oude Aristotelische wijsgeerte te menigvuldige knakken gekregen, om zich voortaan eenen langen stand meer te beloven. Den schranderen CHRISTIAAN THOMASIVS gelukte het dan eindelijk ook, staande de tweede helft der zeventiende eeuw, met eene kloeke hand, haar den laatsten slag toe te brengen, zoo dat zij van den lang bezeten troon stortte. Roem en dank hebbe hier bijzonderlijk voor onze DE GROOT, die THOMASIVS het eerst de oogen opende, in zijn hiervoor vermeld werk *over het regt van oorlog en vrede*. THOMASIVS, ééns de dingen nu uit het regte gezigt punt beschouwende, viel gelukkig op het denkbeeld, dat alle nieuwe wijsgeerige Itselfs met elk-

na C. G. elkänderen, even gelijk dat van den ouden ARISTOTELES, aan één algemeen hoofdgebrek hinkten, en uit dien hoofde, bij het licht der wetenschappen, dat niet meer, gelijk voorheen, slechts in de donkere Scholen en Kloosters brandde, maar zich alerwege, in dorpen en steden, onder alle klasfen van menschen, die naar wijsheid haakten, verspreid had, nimmer, met goeden tred, eenen vasten opgang maken konde. Dit hoofdgebrek bestond daarin, dat alle die stelsels van wijsgeerte te sijn bearbeid en te zeer geschikt waren alleen voor den Akademischen leerstoel. Zij behoorden algemeen bruikbare stelsels van eene levenswijsgeerte te zijn, bevattelijk voor menschen in alle standen en in alle betrekkingen, voor geleerde en ongeleerde menschen, die er geen' lust aan hadden, om eeuwig met elkänderen over de waarheden te twisten, maar wijs trachtten te worden, ter hare zedelijke verbetering. Zulk eene levenswijsgeerte (*philosophia vitae*) prees hij ten sterkste aan in zijne *Inleiding tot de hofphilosophie*, welke hij uitgaf in het jaar 1688. Hij was alzoo één der beste Eklektische wijsgeeren, die het slaafsche juk van ARISTOTELES, dat aan de Hooge Scholen met deemoed gedragen werd, in de grootste verächtung wist te brengen, en hetzelfde vrij algemeen ter verbetering der wetenschappen te doen affchudden. Het eklektisch vrije filosofieren, dat in *Duitschland* niemand bijkans nog regt had durven doen, kreeg door zijn voorbeeld algemeenen bijval, algemeene navolging. Hier aan alleen had de Akademie van *Halle* ten

jare

jare 1694 hare stichting te danken, alwaar THOMAS- na C. G.
SIUS de eerste Hoogleraar werd, en waarvan hij Jaar 1552.
naderhand de bestuurder geweest is. tot 1700.

Hoe zeer dus THOMASIUS, door zijne meer eenvoudige wijsgeerte, die het verstand op eene gemakkelijke wijze verhelderde, een wezenlijk licht over de meeste wetenschappen heeft verspreid, heeft hij evenwel zelf geen wijsgeerig stelsel opgetrokken, dat de plaats van andere, vroege of later, stelsels vervangen konde. In het ruime veld der wijsgeerte heeft hij veel meer afgebroken, dan opgebouwd. Dit laatste derhalve heeft hij overgelaten voor die na hem kwamen. Welligt meende hij genoeg te hebben gedaan met het vrijmoediglijk verstoren van de vooroordeelen zijnes tijds, waarin hij hier te lande eenen geleerden medehelper had aan den scherpzinnigen PIERRE BAYLE, die daartoe het Scepticisme te baat nam, zoo sterk, als het nog door niemand gedreven was.

Zoo lag dan nu het stelsel der oude filosofie, in alle deszelfs deelen, uit en door elkanderen ter neder, wachtende op een' man, die en kunde en kracht genoeg had, om een ander stelsel op te rigten, dat meer met den geest des tijds overeenkwam, en op stevige gronden rustte. De omstandigheden der zake vorderden natuurlijker wijze in de eerste plaats, dat er een goede voorraad van bouwstoffen bij elkanderen verzameld werd. Hier toe verledigde zich GOTTFRIED WILLEM LEIBNITZ, in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het eerst, dat hij deed, was het vergelijken van de oude

na C. G. oude wijsgeerte van ARISTOTELES met die der
 Jaar 1552. nieuwer filosofhen , bijzonderlijk DESCARTES en
 tot 1700. LOCKE. Voorts heritelde hij dadelijk de bovenna-
 tuurkunde , die door THOMASIVS uit de wijsgeerte
 verbannen was , met oogmerk om van de allergeeringste
 grondstellingen hooger op te klimmen. Te dezen
 aanzien deelde hij van tijd tot tijd eene menigte
 van nieuwe denkbeelden mede. Wijders verdiepte
 hij zich in allerlei wijsgeerige onderzoekingen ,
 waarmede de studie van het regt der natuur en der
 volken verbeterd werd. Hij maakte aan het eene
 en andere de wiskunde , waarin hij boven zijne
 tijdgenooten uitblonk (*), regt dienstbaar. In al-
 les straalde door eene groote scherpzinnigheid, een
 spits vernuft, en een fijne finaak. Hier kwam bij,
 dat hij, genoegzaam in alle wetenschappen ervaren,
 eene geleerdheid te baat had, hoedanig eene men-
 tot nog toe in de nieuwer wijsgeeren niet had op-
 gemerkt. Bijzonder beroemd is zijne *Metaphysica*
 of *Monadologie*, welke hij, in zijne *Principia Phi-*
losophiae, ontwikkeld heeft, en hoewel zij velen
 niet genoegzaam voldongen voorkomt, echter dat
 nut heeft, dat zij tot den hoogen Schepper van
 alles doet opklimmen, die, als de hoogst goede,
 wijze, magtige, de beste wereld, boven alle andere
 mogelijke werelden, geschapen heeft. Dit laatste
 heeft hij voornamelijk regt uit een gezet, in zijne
 uit-

(*) Als zoodanig heeft hij de eer van de uitvinder
 te zijn van den *Calculus differentialis*, die genoegzaam
 in de natuur van het onëindige indringt.

uitmuntende *Essais de Theodicée sur la bonté de Dieu*, enz. welk werk door hem, op verzoek der Koningin van *Pruisfen* SOPHIA CHARLOTTA, tegen BAYLE's geopperde zwaarigheden over den oorsprong van het kwaad, opgesteld en ten jare 1710 uitgegeven werd. Ter betere verklaring van den invloed der ziel op het ligchaam werd van LEIBNITZ uitgedacht eene vooraf vast bepaalde overëenstemming (*harmonia præstabilita*) die een bewonderenswaardig denkbeeld van de wijsheid des Scheppers opleverde. „Eene ziel kenmerkt zich door eene opëenvolging van gedachten, begeerten enz. een ligchaam daarentegen door eene opëenvolging van bewegingen. Is er nu een ligchaam, welks bewegingen volkomen geschikt zijn voor de gedachten eener ziel, zoo komen zij in betrekking tot elkanderen, en moet er eene bestendige overeenstemming van werkzaamheden plaats grijpen. God moet derhalve zulk eene ziel en zulk een ligchaam verëenigd hebben, als die toch reeds voor hunne verëeniging in zulk eene vaste overëenstemming waren. Eene wet van zulk eene overëenstemming, naar welke alles in de natuur ordelijk verëenigd is, doet der wijsheid van God de hoogste eer aan.”

Op het voorbeeld van LEIBNITZ raakten voornamelijk de Philosophen aan het oorspronkelijk denken, tevens alles onderzoekende, wat anderen voor hen gedacht hadden, en het goede kiezende. Zulke Eklektische philosophen waren JOHANNES FRANKISKUS BUDDE, meest onder den naam van BUDDEUS bekend, NIKOLAAS HIERONYMUS GUNDLING,

HERV. V.

E

AN-

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. ANDREAS RUDIGER, SAMUËL CHRISTIAAN HOLL-
 Jaari 1552. MANN enz. Het scheen alzoo, dat, bij de Prote-
 tot 1700.

stanten, de oude Aristotelische school, die nu ledig stond, door geene nieuwe vervangen zoude worden, maar er eene algemeene vrijheid van filosoferen, die aan geene systematische banden liggen wilde, voortaan stand zoude grijpen. Dit was ook in de daad de wensch der Eklektische wijsgeeren, die uit dien hoofde zeer ingenomen werden tegen de, straks onder hen opkomende, school van CHRISTIAAN WOLF, Kanfelier en Hoogleraar in de wiskunde te *Halle*, die in het laatst der zeventiende eeuw gebloeid heeft. Deze geleerde wijsgeer verzamelde de bouwstoffen van LEIBNITZ bij elkaer, en vormde er een wel zamenhangend systema van. Als een waardig volgeling van LEIBNITZ was hij tevens de eerste, die den strengen mathematischen betoogtrant in alle deelen van de wijsgeerte zocht in te voeren, en haar van vele onnutte spitsvindigheden te zuiveren. Op verre na was hij niet die groote, alles overziende, en door alles heen dringende geest, welken men in LEIBNITZ bewonderde. Maar toch bezat hij eene genoegzame scherpzinnigheid, om het gene deze zijn voorganger stukswijze bearbeid had, met zijne eigen wijsgeerige denkbeelden, waarin dikwerf veel nieuw licht flikkerde, op eene gevallen wijze aan elkaer te hechten, en tot één regelmatig stelsel te brengen. THOMASIVS, die het ongeletterde volk wilde leeren filosoferen, maar de duitche spraak daartoe niet genoeg in zijne magt had, gaf evenwel hiermede aan WOLF den
 wenk,

wenk, om te beproeven, of hem zulks beter gelukken wilde. En WOLF vormde in de daad de duitſche ſpraak voor de philoſophie, met zulk een' gewenſchten uitflag, dat zij werkelijk zoo wel rijk, als geſchikt genoeg bleek te zijn, om de fijnſte denkbeelden van den overnatuurkundigen in hunne naakte ſchoonheid voor te ſtellen (*). Langs dezen weg opende WOLF en voor geleerden en voor ongeleerden eene wijsgeerige ſchool, welke de *Leibnitzſch wolfiaanſche* heet, doch eigenlijk flechts de *Leibnitzſche* had behooren genoemd te worden, om dat de wijsgeerige leer, in dezelve voorgedragen, alleen, ten minſte grootſtendeels, van LEIBNITZ, en de wijze, waaröp zij voorgedragen werd, flechts van WOLF was. Van daar dat ook de meeste beroemde *Wolfiaanſche* wijsgeeren, ten aanzien van hunne denkbeelden, LEIBNITZ vrij getrouw bleven, maar in het verklaren van dezelve geene zwarigheid maakten, om van WOLF, naar wien zij genoemd werden, aftewijken, en geen' minder roems dan hij, verwierven. WOLF had de verklarende pſychologie (*Pſychologia rationalis*) tot een' zekeren trap van volmaaktheid zoeken te brengen; maar anderen hebben die meer *Empiriſch* behandeld, hetwelk evenwel aan vele zwarigheden is onderworpen gebleven. Onder dezen muntte wel voornamelijk uit GEORG BERNARD BELFINGER. Hem volgden hierin REINBECK, CANZ, RIBOV, ERNESTI, BAUMEISTER en ontelbare anderen. Van

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

's wijs-

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. D. IV. bl. 103.

na C. G. 's wijsgeers slaaffche volgers, die meer zijnen roem
 Jaar 1552 verdonkerd hebben, dan alle zijne tegenstanders,
 tot 1700 zwiigen wij.

Eenen voortreffelijken medewerker in meer dan één opzigt had LEIBNITZ aan den Engelschen ISAÄK NEWTON, doch die even weinig, als hij, een filosofisch systema heeft daargesteld. Zijne verdienste bestaat ook daarin, dat hij slechts veel nieuw licht over de wijsgeerte verspreid heeft, zonder de resultaten van het gene hij of uitgevonden of onderzocht had, in eene geregelde orde te brengen. Op het spoor van LEIBNITZ heeft hij de differentiaal rekening met de meeste vlijt beoefend, en tot eenen hooger trap van volkomenheid gebragt. LEIBNITZ mogt men vrij houden voor het hoofd der physische wijsgeeren, NEWTON voor het hoofd van de mathematische wijsgeeren. Daarin munte hij boven allen uit, dat hij door de, met vele bewijzen getoonde, aantrekking van de lichamen de allerzwaarste vragen opgelost, ook, bij de beschouwing van de kleuren, derzelve oorsprong en natuur in een helder licht heeft geplaatst. Dit eene en andere heeft hem eenen zeer grooten roem, en vele aanhangers onder de natuur- en wiskundigen bezorgd (*).

Beide de natuur- en wiskunde, hebben, even gelijk de wijsgeerte, over het geheel beschouwd, in dit tijdperk grooter schreden gedaan, dan in alle
 eeu-

(*) Zie BRUCKERS *Historie der wijsbegeerte* III. Deel
 bladz. 36.

eeuwen, zamengenomen. BACO VAN VERULAM was na C. G. de eerste, die de natuurkunde poogde te herstellen; Jaar 1552. en zijne vlijt had de beste gevolgen. Door hem tot 1700. voorgelicht, werkten met grooten ijver daaraan voort in *Engeland* DIGBY, in *Frankrijk* GASSENDI, in *Duitschland* SENNERT, in ons land DESCARTES. En aan de ontdekkingen van vele geheimen der natuur, door dezen gedaan, kreeg ook de scheidkunde, de ontleedkunde, de werktuigkunde enz. de grootste verpligting. LEIBNITZ en NEWTON breidden de grenzen der natuurkunde nog veel verder uit. Voornamelijk deed de laatste den nadenkenden aanschouwer over de werkingen der natuur verbaasd staan. NICOLAUS COPERNICUS, Kanunnik te *Frauenburg* in *Pruisfen*, bragt het geheel in vergetelheid geraakte *wereldstelsel*, waarvan de eer der ontdekking toekwam aan de school van PYTHAGORAS, weder te voorschijn. Hij plaatste de zon in het midden der wereld, waarom de planeten met onze aarde, als haar middenpunt, draaijende, zich bewegen, en schoon TYCHO DE BRAHÉ, een *Deensch* mathematicus, zich met kracht daartegen kantte, een nieuw stelsel verzonnen hebbende, waarin de aarde weder hare rust kreeg, vond evenwel COPERNICUS, onder de starrekundigen, den meesten bijval en aanhang. Moest hij dus hierin voor COPERNICUS onderdoen, in een ander opzigt, zoo als in zijne waarnemingen omtrent de maan en sterren, enz. won hij aller bewondering en erkentenis. DE BRAHÉ had het bijgeloof slechts op de hand, 't welk GALILEO GALILEI, die het gevoel van COPERNICUS met

na C. G. nieuwe gronden bevestigd had, door de Inquisitie te Rome, noodzaakte, deze, in hare oogen onverdragelijke, ketterij afiezweren. Door GALILEI werd ook de *Teleskoop* uitgevonden, een werktuig van den uitmuntendsten dienst, om aan den hemel gestadig iets nieuws te ontdekken, het welk dan ook aan onzen landgenoot CHRISTIAAN HUIGENS gelegenheid heeft gegeven, om de planeten duidelijker te leeren kennen. Deze was de uitvinder van de slingeruurwerken. Een leerling van GALILEI, met name TORRICELLI, vond ten jare 1643 den *Barometer* uit; en een *Hollandsche* landman KORNELIS DREBBEL den *Thermometer*. Ook deze, zegt men, was de eerste vervaardiger van den *Mikroskoop*. Doch anderen kennen die eer toe aan ZACHARIAS JANSEN, een' landman in *Zeeland*. Door dit kunststuk ontdekte de Engelsche arts WILLEM HARVEY met proefondervindelijke zekerheid, 't genē SERVENTUS, gelijk voorheen verhaald is geworden, slechts theoretisch giste, namelijk den omloop des bloeds. SWAMMERDAM, een *Amsterdamsche* Arts, floeg in het bloed vervolgens nog meer wonderen gade. En OTTO VAN GUERIKE, te *Maagdenburg*, bereidde de eerste luchtpomp. Men ziet uit alles, dat met de vorderingen in de natuurkunde ook die der wiskunde gepaard gingen. Groote wiskundigen vond men onder de Jesuiten. Evenwel DESCARTES, LEIBNITZ en NEWTON muntten boven allen uit, gelijk wij reeds gezien hebben. Voornamelijk werd door hen en hunne volgers de landmeetkunde van EUCLIDES hersteld, verbeterd, verduidelijkt, vermeerderd. Bij-

zon-

zondere verdienste had ten aanzien der wiskunde na C. G. JOHAN KEPLER, die in de eerste helft der zeventiende eeuw geleefd heeft. Deze was de eerste, die jaar 1552 tot 1700. de wetten heeft ontdekt, naar welke zich de hemel- siche lichamen bewegen, de baan, langs welke de planeten loopen, heeft aangewezen, en de rechte wijze, om zonsverduisteringen te berekenen, geleerd heeft. En welk een' roem verwierf FRANCOIS VIETTE, een Fransch geleerde? Deze vermaarde wiskundige bragt de leer der oplossing veel verder, dan dezelve ooit geweest was. In het oplossen van voorstellen (*problema's*) bediende hij zich van letters, in plaats van cijfergetallen. Hij maakte de meetkunde gemakkelijker, en beter geschikt voor zamengestelde berekeningen.

Niet weinig voordeels trok van de natuur- en wiskunde de artsenijkunde, die tot in dit tijdperk zeer verwaarloosd was, of liever, uit hoofde van gebrek aan natuurkunde, niet naar behooren had kunnen beoefend worden. De ontledkunde deed reuzenstappen, stijgende in eens de hoogten, welke het bijgeloof, dat de lijken als te heilig beschouwde, om er waarnemingen op te maken, tegen haar had opgeworpen, te boven, zelfs in de Roomschkatholieke landen, als te *Pavia*, onder de welbedreven hand van JAKOBUS BERENGARIUS, ANDREAS VESALIUS, lijfarts van KAREL *den vijfden* en FILIPS *den tweeden*, BARTHOLOMEUS EUSTACHIUS te *Rome*, en GABRIEL FALLOPIUS te *Padua*.

Ook de artsenijmenger, de chemist en kruidkenner maakten in hunne kunst vorderingen, die der lijdende

na C. G. menscheid van het grootste nut waren. THEOPHRAS
 Jaar 1552. TUS PARACELUS, een Zwitser, en JOHAN BAPTIS-
 tot 1700. TA VAN HELMOND, geboortig van *Brusfel*, bragten

eenen geweldigen slag toe aan de oude Galeensche geneeswijze, door de toepassing van de verbeterde Chemie op de artsenijkunde. Zij waren de eersten ook, die proeven gaven, dat het vergift, wel bereid, in eene zekere mate, dikwerf het bestwerkende geneesmiddel is. Naderhand werd de Chemie ongelijk veel zuiverder bearbeid in *Duitschland* door NEUMANN, in *Frankrijk* door MACQUER, en in ons vaderland door den onvergelykelijken BOERHAVE. In *Engeland* verhief zich SYDENHAM boven allen. KOENRAAD GESNER gaf het eerste voorbeeld van de zoogenaamde *heroïke* middelen, en was de voornaamste kruidkenner; en de paufelijke lijfarts MALPIGHI ontdekte het geslacht der planten. TOURNEFORT maakte evenwel de studie der kruidkunde nog meer methodiek, waarin hij gevolgd is door LINNEUS en anderen. In de Chirurgie stak boven zijne tijdgenooten uit FABRICIUS HILDANUS OF VAN HILDEN, een Keulenaar; hem overtrof nogtans PETIT, in *Frankrijk*.

Gelijk met de natuur- en wiskunde in het naauwste verband de artsenijkunde staat, zoo is aan de wijsgeerte, als bespiegelende wetenschap, ten engste verknocht de regtsgeleerdheid, gelijk zij mede hare vastheid bekomt door de studie der oude letterkunde. Bij eene vlijtiger beoefening van de wijsgeerte en oude letterkunde, kon het dan niet misfen, of ook de regtsgeleerdheid moest beter bearbeid

worden. De grootste mannen in dit vak heeft dan ook het tijdperk opgeleverd, waar van wij de geschiedenissen hier boeken, als daar zijn geweest, in *Italië*, ANDREAS ALCIATUS, in *Spanje*, ANTONIUS AUGUSTINUS, in *Duitschland*, UDALRICUS ZASIUS, in *Zwitserland* JAKOBUS GODOFREDUS; boven die allen muntte evenwel in *Frankrijk* uit JAQUES JANUS, of gelijk zijn eigenlijke naam was JAQUES CUJAS. Onder de Civilisten stond aan het hoofd VIGLIUS VAN AYTA van *Zwigchem*, een Vries van geboorte, en een beroemd staatsman in zijnen tijd. Naderhand slikerden in dit studievak, als hemellichten van de eerste grootte, in *Duitschland*, VON LEYSER, BACH, vooral hier te lande HEINECCIUS, HUBER, NOODT, OTTO, BYNKERSHOEK, BARBEYRAC, enz. In het kerkelijk regt maakten zich verdienstelijk, onder de Franschen, DOUJAR en ALTESERRA, onder de Duitschers ZIEGLER, PERTSCH, BOHMER enz., onder de Nederlanders VAN ESPEN. In het lijfstraffelijke regt was één der eerste voorgangers de geleerde Italiaan BECCARIA.

Wat eindelijk de fraaije kunsten aangaat; ook derzelve beoefening moest, in dit tijdperk, bij de beschaving van het verstand en de verfijning van smaak, groote vorderingen maken. In *Italië* bleef zij nog steeds hare begunstigers vinden, die boven hunne tijdgenooten van andere landen uitmuntten. Men zag door de hand van PALLADIO te *Vicenza* een schouwburg optrekken, die van alle Europeesche kenneren bewonderd werd. Te *Florence* vond men de voortreffelijkste beitelkunstenaars, die hunne wederga:

na C. G nergens hadden, en te *Rome* onvergelykelijke schil-
 Jaar 1552 ders. Daar had men den grooten MICHAEL ANGE-
 tot 1700. LO, den uitstekenden RAPHAEL, en zijne volgers.
 Intusfchen steeg de Vlaamsche schilderschool, door
 naijver aangevuurd, die van *Rome* na tot op eene
 aanmerkelijke hoogte. Wie immers staat niet ver-
 rukt bij de meesterstukken van den Antwerpenaar
 PIETER PAULUS RUBENS? Hem volgden niet on-
 gelukkiglijk eenige Fransche meesters, als POUSSIN,
 LORRAIN, LE SUEUR. Op zulke meesters kon *En-
 geland* geen' roem dragen: hier wekte dus ligtelijk de
 aandacht der liefhebbers een Zwitsersch schilder
 HANS HOLBEIN, die slechts middenmatige gaven
 had. Hij overleed daar in het midden der zestiende
 eeuw. Na dien tijd heeft ook deze kunst geene
 hooger vlugt genomen. De schilderstukken van
 RAPHAEL, RUBENS enz., blijven nog heden
 voor de beste beoefenaars der kunste de beste mo-
 dellen.

Ter bevordering der wetenschappen en kunsten
 droeg eindelijk niet weinig bij de bescherming, wel-
 ke derzelver beoefenaars genoten van de meeste
 Vorsten van *Europa*, van welke sommigen zelfs
 de hand mede aan de beoefening leenden. MARIA
 STUART leerde de grieksche en latijnsche talen. Kei-
 zer RUDOLPH was meer geleerde, dan staatkundige.
 HENDRIK *de vierde* vond zijne uitspanning in de
 studie van onderscheidene wetenschapsvakken. En
 wie was CHRISTINA, de Zweedsche Koningin? Wij
 hebben haar reeds leeren kennen. Wie de Pruis-
 sche Koningin SOPHIA CHARLOTTA? Zij las de
 schrif-

ſchriften van BAYLE, maar verlangde naar LEIBNITZ na C. G.
Theodice. FREDERIK *de tweede* klom met TYCHO jaar 1552.
 DE BRAHÉ op de *Uranienburg*, om met zijnen tot 1700.
 vriend waarnemingen te doen aan den hemel. KA-
 REL *de tweede* rigtte in *Engeland* een genootſchap
 van natuurkundigen op. LODEWYK *de veertiende*
 deed in *Frankrijk* hetzelfde. Ik zwijge van ande-
 ren. De geſchiedenis heeft ons voorbeelden genoeg
 geleverd.

D E R D E H O O F D S T U K.

Uitbreiding van de Chriſtelijke Kerk on- der de Heidenen.

Bij de herleving van den ijver voor den Gods- Pogingen
 dienst, die door de Hervorming der Kerke in wer- ter uit-
 king was gebragt, zoo bij de Roomschegezinden, breiding
 die aan hunne oude geloofsbelijdeniſe getrouw ble- der Chri-
 ven, als bij de Proteſtanten, die zich van dezelve stelijke
 hadden afgeſcheiden, werd natuurlijker wijze in Kerk te
 beider gemeenſchappen ook de betamelijke geestdrift werk ge-
 opgewekt, om de grenzen van het Chriſtendom ſteld door
 uittebreiden. En waar konde dit beter geſchieden, de
 dan onder de Heidenen? De eerſte drift daar toe Room-
 werd gaande in het hart van den vermoorden IG- gezinden
 NATIUS DE LOYOLA, den ſlichter van de orde der in de
 Jeſuiten, die zelf een plan ſchijnt ontworpen te Oostindi-
 hebben, waarnaar men in dezen handelen konde. en.
 Ten minſte reeds ten jare 1541 reisde, met bewilli-
 ging

na C. G. ging van den Paus, de Jezuït, FRANS XAVEER in
 Jaar 1552. gezelschap van SIMON RODRIGUES, naar de Oostin-
 tot 1700 diën, waar hij, aan de vischers kuste, de *Para-*
vers tot den Christelijken Godsdienst bekeerde. Eenen niet min gelukkigen voorspoed had zijne prediking te *Punicale*, en aan het voorgebergte *Com-*
morin, waar hij in meer dan dertig steden en vlekken het Christendom plantte. Van daar ging hij, ten jare 1549, met hetzelfde oogmerk naar *Japan*, waar hij ook een gunstig onthaal vond, en zegen op zijnen arbeid zag. Intusfchen kwamen er, ter zijne hulp, uit *Europa* verscheidene Godsdienstleeräars van zijne orde over, die hem niet alleen in *Japan*, maar ook in andere gedeelten van *Indië* het werk gemakkelijk maakten. Onder dezen heeft zich niet weinig roems verworven MATTHEUS RICCIUS, een *Italiaansche* Jezuït, een geleerde wiskunstenaar, die zich in deze betrekking aan het hof des Keizers van *China* zeer gezien deed worden, en er eenen onbepaalden invloed kreeg. Hoe aangenaam telkens de berigten, die uit de *Indiën* kwamen, de Bisschoppen van *Rome* waren, valt ligtelijk te bevroeden. GREGORIUS de vijftiende rigtte, ter bevordering van het zendingswerk in de *Indiën* ten jare 1622, bij eene Pauzefelijke bulle, te *Rome* op de zoogenoemde maatschappij ter voortplanting van het geloof (*Congregatio de propaganda fide*). Ook stichtte hij in onderscheidene landen twee en twintig kweekscholen of seminariën, waarin jonge lieden, die aan de bekeering der Heidenen hun leven hadden toegewijd,

wijd, gevormd, en ter gewenschte bekleeding van den post, waarnaar zij stonden, op de beste wijze, werden voorbereid. Paus URBANUS ging nog een' stap verder; deze stichte, te Rome, in het jaar 1627, eene diergelijke kweekschool, maar liet in hetzelfde alleen jonge lieden opnemen uit onderscheidene heidensche gewesten, op dat die alzoo geschikt zouden worden, om daarna elk in zijn eigen Vaderland, de Christelijke Godsdienstleer te verkondigen en voort te planten.

Van toen af geraakte schier alles in beweging, om aan zulk een allervoortreffelijkst werk de hand te slaan, of te helpen slaan. Niet alleen groeide het getal der zendelingen, en de orde der Jesuiten, staêg krachtig aan, maar uit alle geestelijke orden kwamen er bij menigten, die zich ter prediking van de Christelijke leer, onder de Heidenen, zoo in de westelijke, als in de oostelijke *Indiën*, aanboden en lieten afvaardigen. De Vorsten van *Europa* begunstigden deze onderneming op de best voegelijke en mogelijke wijzen. Na dat, bij voorbeeld, de Spanjaards *Amerika* ontdekt hadden, werd de Koning van *Spanje* ook dadelijk bedacht, om aldaar den standaard van het Evangelie te planten, zoo als het hem dan ook door meer of min geschikte zendelingen gemakkelijk viel zulks ten uitvoer te brengen, en overwonnen natiën in de gemeenschap der Christenen door den doop in te lijven. Wijders maakten inzonderheid de Jesuiten ter voortplanting van het Christendom goede voortgangen in de Oostindische Koningrijken *Siam*, *Con-*
chin-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. *chinchina* enz. Nergens evenwel hadden zij meer
 Jaar 1552. voorspoeds dan in *Japan*, waar zij aan des Kei-
 tot 17^{co}. zers hof zich hadden weten aangenaam te maken,
 zoo dat hun vele Edelen en Grooten bijvielen,
 die den Christelijken Godsdienst omhelsden. Dan
 in ééns keerde hier het wisselvallige geluk. De
 Keizer, ten laatste beducht geworden voor de magt
 eenes zoo grooten aanhangs, die nu naar andere
 grondregelen leefde, zoo geheel strijdig met de
 vaderlijke zeden, begreep, dat het zaak ware, om
 deze vreemde Godsdienstmaatschappij tot in hare
 fundamenten geheel uit te roeijen. Verschrikkelijk
 was de woede, waarmede Keizer CUMBOSAMA, ten
 jare 1617, zulks ten uitvoer bragt, eene woede,
 welke die der oude Roomsche Keizers tegen de
 Christenen in de eerste eeuwen verre overtrof. Er
 bleef in den letterlijksten zin geen één Chris-
 ten over.

In *China* verëenigden zich met de Jesuiten vele
 zendelingen uit andere onderscheidene geestelijke or-
 den, als *Dominikanen*, *Franciskanen*, *Kapucijners*
 enz. Onder allen evenwel wisten zich de Jesuiten
 den meesten invloed te bezorgen, zoo door hunne
 geleerdheid als menschkunde. De beroemdsten on-
 der hen zijn geweest ADAM SCHALL en FERDINAND
 VERBIEST, die aan 's Keizers hof zeer geliefd wa-
 ren, en tot benijdenswaardige posten verheven
 werden. Gaande weg nam derhalve het getal der
 Christenen toe. Nooit is het grooter geweest, dan
 onder Keizer CHAM-HI, een' regt edel gezinden
 Vorst, die ten jare 1692 door eene openbare wet
 ver-

verklaarde, dat hij den Christelijken Godsdienst in geenerlei wijze wraken wilde.

Daar derhalve allerwege de ondernemingen der Roomschezinden ter voortplanting van het Christendom onder de Heidenen, eenen zoo gunstigen uitflag hadden, werden hierdoor de Protestanten tot najver opgewekt, om derzelver voetspoor te volgen, en ook aan eene zaak van zulk een belang, naar hunne krachten, het goede toetebrengeu. De eerste pogingen daartoe werden in het werk gesteld door de *Engelschen* in eenige Noordamerikaansche provinciën, die zij van tijd tot tijd aan de kroon van *Grootbrittannië* door verövering gebracht hadden. Inzonderheid lieten zich ter bevordering dezer gewenschte zaak ligtelijk overhalen de zoogenoemde *Puriteinen*, die, onder *KAREL den eersten*, het dwangjuk der *Episkopalen* moede, naar *Amerika* vlugtten, en aldaar zich vestigden. Hetzelfde deden vele Kwakers, aan welken daar een groote landstreek toegewezen werd, bekend geworden onder den naam van *Pensijlvanië*. Door dezen weg werden hier in een land, dat tot dien tijd toe met de dikste duisternis van onkunde was bedekt geweest, vele christelijke gemeenten opgerigt; en dezen, wel bestuurd wordende, konden niet nalaten veel lichts van christelijke kennis aan alle zijden, onder de om haar heen wonende Heidenen, te verspreiden, zoo dat niet weinigen tot den waren God en deszelfs dienst bekeerd werden. Ook hebben de *Engelschen* niet verzuimd derwaarts met een daartoe strekkend oogmerk bijzondere zendelingen afte-
vaar-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Pogingen
ten zelf-
den einde
in het
werk ge-
steld door
de Prote-
stanten uit
Engeland
in Ame-
rika.

na C. G. vaardigen. Onder hen heeft zich bij uitstek verdienstelijk gemaakt JOHANNES ELIOTUS, die doorgaans de *Apostel der Westindiërs* genoemd werd. Deze heeft het oude en nieuwe Testament in de *Virginische* taal overgezet, welke hij met groote moeite had aangeleerd, en hetzelfde door eene openbare uitgave in de handen van de door hem gestichte christelijke gemeenten bezorgd, welke een vierde gedeelte der bevolking van *Virginie* in de naburige landen uitmaakten. Dit wekte in *Engeland* den godsdienstigen ijver met kracht op, om ter bevordering van zulk een gewenscht doel allenthalve werkzaam te zijn. En hieraan had zijnen oorsprong te danken een genootschap, dat de voortplanting van den Christelijken Godsdienst onder de Heidenen beoogde, en daartoe de heilzaamste schikkingen maakte. Dit genootschap werd opgericht ten jare 1647 onder den naam van de *Maatschappij ter voortplanting des Evangelies in vreemde landen*. De leden dezer maatschappij waren personen van rang, zoo wereldlijken als geestelijken, die den Aartsbisshop van *Kantelberg* aan het hoofd hadden.

Door de Prijzenswaardig is niet minder de godsdienstige geestdrift, welke ten dien tijde, door najver gaande gemaakt, de Nederlanders bezielde, om waar zij geschikte gelegenheid vonden, de grenzen van 's Heilands rijk uittebreiden, het zij door het bekeeren van Heidenen, het zij door het prediken van een gezuiverd Evangelie onder menschen, die onlangs door de Roomschezinden voor het christendom ge-

gewonnen waren. Het laatste scheen hun gelukt te zijn ten jare 1640 in *Brafilïë*, hetwelke den Portugezen door de Nederlanders ontnomen was. Dan deszelfs bezit bleef slechts zeer kort in huune handen; daar zij hetzelfde weder aan zijne voormalige meesters moesten overgeven. Meer voorspoed hadden de Nederlandfche zendelingen in de *Oostindien*, waar zij, ná dat de Portugeezen er hunne veröverde landen aan onzen Staat hadden moeten afstaan, noch moeite noch gevaren ontzagen, om er ook den standaard van den Hervormden Godsdienst te planten. God zegende dezen arbeid op de oogenschijnlijkste wijze. Reeds hadden de Portugeezen er vele Heidenen bekeerd tot het Christendom en in gemeenten verzameld. Dezen werden nu tot eene meer zuivere kennis van het Evangelie gebragt, en door de dagelijksche winst van nieuwe aankomelingen uitgebreid. Al gaande voort werd de afgodsdienst op vele plaatsen verdelgd; en vele Heidenen verlieten den vaderlijken godsdienst, openlijk belijdenis doende van het geloof der Christenen, en zich latende doopen in den naam van CHRISTUS. Een aantal nieuwe Christelijke gemeenten, uit zoodanige menschen bestaande, zag men overal oprigten, en aanvankelijk bloeijen. In alle deze gemeenten werd niet alleen het Evangelie gepredikt, maar ook de heilige schrift, door de welgesneden pen van eene bedreven hand in de landsprake vertaald zijnde, algemeen gemaakt, nevens verscheidene andere stichtelijke godsdienstboeken, waarin de leer des geloofs en der godzaligheid

na C. G. heid ontwikkeld werd. Ongelooflijk schier waren de snelle voortgangen van de verkondigers des Evangelies, voornamelijk op het eiland *Ceylon*, onder het bestuur van PHILIPPUS BALDÆUS en daarna mede van zijnen ambtgenoot JOHANNES VAN BREYL, beide zoo brave als kundige mannen, welker namen verdienen tot de spade nakomelingschap overgebracht te worden.

VIERDE HOOFDSTUK.

Afbreuk, welke de Christelijke Kerk te lijdē heeft gehad.

Oorsprong van het ongelooft.

Bij het opgaan van de zon der godsdienstige verlichting in *Europa* drongen overal derzelver stralen niet even helder door, en waren vele Christenen er ook niet voor berekend, om die tot hun wezenlijk heil op te vangen. In *Duitschland* verspreidde zich de glans van het licht der waarheid allenthalve; ook zoo was het in andere Christelijke rijken en staten, hier meer, daar minder; maar in *Spanje*, in *Italië* enz. bleef hetzelfde, aan alle kanten, omwolk met den nevel van misbegrippen, zoo dat bijkans niemand er door van de afwegen op het regte spoor gebragt werd. Door het opgegane licht zagen velen, voornamelijk in *Italië*, bij deszelfs flauwe stralen wel de leemten van den algemeenen godsdienst des volks. Dan het licht was niet sterk genoeg, om onder de dwaling de waarheid te ontdekken,

ken, of liever om de Roomfche godsdienstgevoelens te fcheiden van de reine denkbeelden, welke het Evangelie oplevert. Den Roomfchen godsdienst als eene infteiling befchouwende, die van onredematige meeningen, door het vooroordeel der menfchen uitgevonden, zamenhing, verwierpen zij denzelven. Maar geen' anderen Christelijken godsdienst, dan dezen kennende, had dus alles, wat geopenbaarde Christelijke godsdienst heette, bij hen een verdacht voorkomen. In den grond meenden zij hetzelfde te moeten houden voor een met list zamengeweven ftelfel van loutere priester vonden, nergens anders toe dienende, dan om het weinig denkend gemeen ter bevordering van allerlei flinkfche oogmerken te gebruiken.

De meesten evenwel konden geen' godsdienst ontberen; die was voor hun behoefte geworden. Hoe dan nu gehandeld, om daarin te voorzien? Men zocht eenige weinige waarheden zamen, die men zich verbeeldde, dat alleen het licht der rede ontdekke; men bond die bij elkanderen, vormde daarvan een ftelfel, en wendde voor, daarnaar alleen te leven. Op deze wijze het bijgeloof verzakende, vervielen zij op de niet min gevaarlijke klippen van het rampzalig ongeloof, den weg des waren geloofs, die tufchen beiden lag, voorbij gedwaald zijnde. Deze menfchen maakten zich bekend onder den naam van *Deïften*, of gelijk wij in onze taal zouden zeggen, *Godiften*, als willende zij daar door den hatelijken naam van *Atheïften*, waarmede men van ouds her alle ongeloovigen beftempeld had, op de best mogelijke wijze ontduiken. An-

na C. G. deren noemden hen liever *Naturalisten*, als die sleen eenen natuurlijken godsdienst voor noodzakelijk hielden. In *Engeland* kregen zij den naam van *Vrijdenkers* en *Vrijgeesten*, en in *Frankrijk* dien van *sterke geesten* (*Esprits forts*).

In den aanvang waagden echter zich deze menschen niet, met hunne gevoelens zoo openlijk voor den dag te komen, als zij wel wenschten. Zij en hunne gevoelens bleven voor het publik meestäl verborgen, 't gene zoo veel te beter geschieden konde, daar zij schuil lagen achter het scherm eener spitsvindige wijsgeerte, waarvan zij beoefenaars en voorstanders waren. Van daar ook is het, dat hunne gevoelens doorgaans met al te zwarte kleuren werden afgemaald, als waren zij met alle de wijsheid, waaröp zij stoften, dwazen, die in hun hart zeiden, „daar is geen God!“ In het geheim echter breidden zij hunne gevoelens van liever lede in alle rijken en staten van *Europa* wijd en zijd uit; zonder dat zij dezelve tot een wel geordend stelsel hadden gebragt. Hunne gevoelens waren los en wankel; 't gere de een in de natuurlijke Godsdienstleer als waarheid erkende, werd van den anderen gewraakt en verworpen. Hoe konde dus hun leerstelsel anders, dan verward zijn?

In Engeland. Eindelijk verscheen in *Engeland*, waar deze wijsgeerige Deïsten het ruimste veld gewonnen hadden, de vermaarde EDUARD HERBERT, *Baron van Cherburij*, die er, in onderscheiden door hem uitgegeven schriften, zijn werk van maakte, om de natuurlijke godsdienstleer, ontdaan van alle bijgeloovigheden, wel.

welke haar , gelijk hij zich en anderen daar van na C. G. zocht te overtuigen , eene gewaande goddelijke jaar 1552. openbaring had aangehangen , tot een geregeld stel- tot 1700. fel te brengen. Zijne daartoe betrekkelijke schriften waren , *de Veritate* , uitgekomen te *Parijs* in het jaar 1624 , *de causis errorum* , uitgekomen te *Londen* in het jaar 1645 , en *de Religione Gentilium* , uitgekomen ten zelfden jare ook te *Londen*. In deze schriften rust 's mans stelsel op vijf grondwaarheden , door hem uit het licht der natuur afgeleid , welke God , zijns achtens , in de harten van alle menschen heeft ingeprent , en welke , zoo hij meende te kunnen bewijzen , in alle eeuwen , onder alle godsdiensten , algemeen bekend zouden zijn geweest. De eerste grondwaarheid is : er is één God. De tweede is ; dezen God moeten wij dienen. De derde is ; deugd en godsvrucht maken het wezen van den godsdienst uit. De vierde is ; wij moeten over onze zonden berouw hebben , indien God ons dezelve vergeven zal. En de vijfde is ; na dit leven hebben de deugdzamen belooning , en de goddeloozen straf te wachten. Men ziet hieruit , hoe prijsfelijk het doel van dezen Engelschen Deïst is geweest , om het stelsel der leer , welke hij beleed , wel te regelen , en van de wan-gevoelens , door velen zijner aanhangers aangenomen , te zuiveren. Hij was trouwens de eerste Deïst niet alleen , die als Schrijver optrad , maar ook de beste , de verstandigste , de godsvruchtigste. Indien men op zijne herhaalde betuigingen staat mag maken , gelijk de menschlievendheid vordert , is het

na C. G. niet te betwijfelen, of hij diende, naar zijne inzichten, in waarheid, God met een opregt hart. Het Jaar 1552. tot 1700. beginsel, van waar hij uitging, was bijkans even hetzelfde, als dat der Socinianen, die niet zeer lang daarna zoo veel geruchts en opgangs maakten. Hij verächtte namelijk wel in allen deele het Christendom niet, maar zocht in zoo verre den goddelijken grondslag van hetzelfde te ondermijnen, dat hij, deszelfs leerstukken aan het gezond verstand toetsende, al het gene door de Rede niet begrepen werd, al ware het nog zoo duidelijk in den Bijbel geöpenbaard, als menschelijke dwaling beschouwd wilde hebben.

Het doel van den *Baron* VAN CHERBURIJ, om de tegen elkanderen inloopende gevoelens der Deïsten tot een vast stelsel te brengen, was gewisfelijk te dien aanzien niet verwerpelijk, dat hier door de natuurlijke godsdienst, welken deze menschen beleeden, veel redematiger, veel zuiverder, ook krachtiger konde worden. Maar dit doel was niet wel bereikbaar in eene gemeenschap van menschen, bij welke de vrijheid van denken veräard was in eene bandelooze loszinnigheid, en elk, zonder spoor te houden, onvoorzigtiglijk zijnen eigen weg wilde gaan. Alle ontwerpen ter hervorming van hunne godsdienstleer moesten van zelve in duigen vallen. De gevoelens verschilden te zeer, om die te vereenigen. Te meer ondoenlijk was zulks, daar er ten zelfden tijde een tweede Hervormer opstond, wiens grondbeginselen gansch anders, en in hunnen aard uiterst bedorven waren. Die man was THO-

THOMAS HOBBS van *Malmesburij*, één der voornaamste wijsgeeren zijnes tijds (*), die in zijnen kring gemeenzaam omging met den grondigdenkenden **BACON**, en onder zijne vrienden mede telde de voornaamste wijsgeeren in *Frankrijk*, als **GASSENDI**, **DESSARTES**, enz. Groot waren zijne verdiensten in de onderscheidene takken der wijsbegeerte, bijzonder in de natuurkunde, gelijk ook in de het naauwst met de wijsgeerte verknocht zijnde vakken der regtsgeleerdheid, voornamelijk het natuurregt. En ware hij in het burgerlijk regt niet, ten aanzien van de magt der overheid, in zijne gevoelens te overdriiftig geweest, zoude zijn naam van de Civilisten buiten twijfel algemeen regt geroemd zijn geworden. Maar hieraan maakte hij zijne grove Deïstische gevoelens vooräl dienstbaar, in meer dan één geschrift, als daar waren *Elementa Philosophica de cive*, uitgekomen in het jaar 1642, *Leviathan, sive de materia, forma & potestate civitatis ecclesiasticae & civilis*, uitgekomen in het jaar 1651; en *Appendix ad Leviathanem*, uitgekomen in het jaar 1668. Allerverderfelijkst waren de godsdienstbeginselen, welke hij, in deze schriften, ten grondslage van het burgerlijk regt gelegd heeft. De Godgeleerden zijns tijds onder elkänderen horende twisten over onderscheidene geloofspunten, nam hij hieruit aanleiding, om te beweren, dat het even veel ware, welke godsdienstbegrippen men omhelsde, indien de Staat er maar wel bij voer. Deze stelling dreef hij

(*) Zie hier voor in dit *Deel*, *bl.* 53.

na C. G. hij zoo hoog, dat hij zich niet schaamde, openlijk te verklaren, dat, naar zijn oordeel, de godsdienst geene andere grondvesten had, dan de wetten des lands, en dat deze wetten afhingen van den wil der koningen of des volks. Volgens zijne begrippen wilde hij, dat men den godsdienst geheel aan den Koning of aan het volk onderwerpen moest, of, het gene hetzelfde is, dat men de hechte grondzuilen van den godsdienst, die in de rede en in de openbaring haar rustpunt hebben, op de willekeurigste wijze, met kracht van menschelijke wijsheid, dwaasheid zouden wij zeggen, geheel om verre moest rukken. 's Lands uitgevaardigde wetten waren de eenige regelmaat voor zedelijk goed en kwaad. Als een Indifferentist stak hij den draak met allen godsdienst, en schilderde hij denzelfden af met allerlei belagchelijke, vreemde, tegen elkander afstekende kleuren, ontleend uit de schriften der Heidenen, der Joden, der Mohammedanen en der Roomschezinden, bijzonder daarmede ten doel hebbende, om de heilvolle leer van het Evangelie in de grootste verachting bij het volk te brengen. Het aanwezen eener Godheid ja erkende hij, maar de verpligting, om de Godheid te dienen, ontkende hij, voorgevende, dat men toch onkundig is van de wijze, waarop zulks geschieden moet, wijl niemand zich een juist denkbeeld kan vormen van de goddelijke eigenschappen. God lief te hebben, is evenwel de bron voor ons van geluk. Zijne leer van God vindt men voornamelijk ontwikkeld in de *Elementa philosophica de corpore*, door hem uitge-

geven in het jaar 1655, en *de homine*, door hem na C. G. als een tweede deel van dat werk uitgegeven in jaar 1552. het jaar 1658. Hij houdt de Godheid voor iets tot 1,00. ligchamelijks. Er kan, naar zijne gedachte, niets bestaan, dan hetgene ligchamelijk is; wij kunnen ons niets voorstellen, dan hetgene ligchamelijk is. Hoe zeer hij er openlijk vooruitkomt te gelooven, dat er eene zoodanige Godheid is, acht hij evenwel het bestaan derzelve onbetoogbaar. Welke wel zijne eigenlijke gevoelens aangaande de Godheid zijn geweest, is allen, die zijne schriften, met de grootste oplettendheid, gelezen hebben, niet even duidelijk en helder. Sommigen meenen, dat hij door de Godheid een ligchaam heeft verstaan, afgescheiden van de geheele stoffelijke wereld. Anderen hebben hem voor een *Pantheïst* gehouden, die de Godheid als met het geheel verëenigd stelde. Anderen weder hebben zijn stelsel verdacht gevonden van *Atheïsterij*. Niet alleen verklaarde hem SAMUËL PARKER, Aartsbisshop van *Kantelberg*, voor een' *Atheïst* (*), maar zelfs LEIBNITZ, die hem anders, als philosooph, regt doet wedervaren, verbeeldde zich, in 's mans schriften, daarvan de doorslaandste sporen te ontdekken (†); en velen zijn zelfs tot onze tijden toe dezen scherpzienden wijs-

(*) *Vid. Disputat. de Deo & Providentia divina*; 1678. Sect. XXVII, XXXIX.

(†) *Reflexions sur l'ouvrage, que Mr. HOBBS a publié de la liberté, de la nécessité & du hazard*, in 's mans *Essais de Theodicée*; T. II. p. 278, 280.

na C. G. wijsgeer in hun oordeel gevolgd. Anderen eindelijk hebben HOBBS van deze beschuldiging op de best mogelijke wijze willen vrijpleiten, gelijk GUNDLING, in meer dan één, door hem uitgegeven, geschrift (*). Van waar dit onderscheiden oordeel? Ongewijfeld van de donkere, ingewikkelde, stroeve, manier van denken en schrijven, welke in de werken van HOBBS heerscht. Hij was geheel zelfdenker, drong diep door, en was stout, niets ontziende. Wat hij in het oogenblik van zijne nasporingen als waarheid meende gevonden te hebben, dat ook stelde hij oogenblikkelijk als waarheid ter neder, hetzelfde aan anderen ten toetse overgevendende. Door dien weg heeft hij vele onberedeneerde gevoelens, die men naderhand duidelijk gezien heeft, dat allergevaarlijkste dwalingen waren, in het midden gebracht, maar ook vele denkbeelden, die niet naar behooren uit één waren gezet, op eene raadzachtige wijze gemeen gemaakt, zoo dat men dezelve van de eene zijde in eenen goeden, en van de andere zijde in eenen kwaden zin meende te moeten opvatten. En heigene hem het meest verdacht deed zijn, was, dat hij allerbaarblijkelijkst de filosofische beginselen van EPICURUS in

(*) *Observat. Select. T. I. Obs. II. Gundlingiana* XIV. bl. 304. spq. Over HOBBS *deïstische* gevoelens zie men SCHRÖCKH's meermalen aangehaalde *Christliche Kirchengesch.* II. bl. 174-179, en IJPEIJ's I D. II St. bl. 222-225. Conf. THOMAE HOBBS *Angli Malmesburyensis Philosophi vita; Carolopoli 1681.*

in alles volgde. Hij was een der stoutmoedigste Epicuristen van de latere tijden. En wat kon hem meer in een erg vermoeden brengen, dan even dit (*)? Groote wijsgeeren hebben hem uit dit oogpunt, zonder partijzucht, beschouwd, het schadelijke, dat zij in zijne schriften vonden, aan een' kant gefchoven, en van het goede, dat zij aantroffen, zich bediend, met hem er openlijk hunnen dank over te betuigen. Onder dezen mag met onderscheiding genoemd worden de onsterfelijke SAMUËL PUFFENDORF, die in zijne voortreffelijke schriften niet zelden HOBBS ten gids heeft gekozen, geene zwarigheid vindende, hem, als zoodanig, eenen wel verdienden lof toeteezwaaijen (†).

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Tot na het midden der zeventiende eeuw schenen de *Deïsten* in *Engeland* niet zeer gevreesd te zijn. Men hoopte, dat dit geslacht van zelf wel uitsterven, altoos weinige nakomelingen zoude achterlaten. Dan men bedroog zich in dien waan. Het getal dezer menschen nam in de tweede helft der eeuw

Berigt
van WIL-
MOT
BLOUNT,
GILDON,
ENZ.

(*) V. RAPIN, *Reflexions sur la Philosophie Ancienne & Moderne*; p. 54, 55, 56, 194.

(†) Vid. præf. quam præmisit PUFFENDORFIUS suis *Elementis Jurisprudentiæ universalis*. „Nec parum debere nos, inquit, profiteamur, THOMÆ HOBBS, cuius hyposthesis in libro de *cive*, etsi quid profani sapiat, tamen cetera satis est arguta & sana.” Quam splendidis laudibus HOBBSII libellum de *Corpore* efferre non sit veritus GASSENDUS, testatur *Sorbierus* Præf. Opp. GASSENDI præmisita.

na C. G. eeuw allersterkst toe; en van alle kanten werden
 Jaar 1552. zware klagten aangeheven over het gevaar, waarin
 tot 1700. de gemeenschap der Christenen zich bevond, wegens de bedekte en onbedekte pogingen, die er in het werk werden gesteld, om derzelver gronden te ondergraven, en zelve haar geheel te doen invallen. Alletēgst was dit, onder het koninklijk bewind van KAREL, *den tweeden*, van het jaar 1660 tot 1685. 's Konings hof bestond schier uit *Deïsten*, die hem zelve ook in deze hunne betrekking aan het hoofd zagen. Openlijk deed hij belijdenis van den Protestantischen Godsdienst; heimelijk was hij, gelijk de Priesters meenden, die hem, op zijn sterfbedde, bijstonden, Roomsch-katholiek; maar in de grond des harten, wil men, dat hij, omtrent allen godsdienst, onverschillig was (*). Deze verachting van den Christelijken Godsdienst, met welken volmondig aan het hof gespot werd; ging spoedig tot de lagere standen over, zoo dat het mode werd Deïst te zijn. De scherpzinnigste spotter onder alle de Hovelingen was JOHAN WILMOT, Graaf VAN ROCHESTER, die in eenige gedichten en kleine profaïsche stukjes zich zelve en anderen met het ontëeren van den Christelijken Godsdienst vrolijk maak-

(*) BURNET schildert, in zijne *Histoire des dernieres revolutions d'Angleterre, traduit de l'Anglois*. T. I. p. 636. den Koning met de lelijkste kleuren af als een anderen TIBERIUS. En HUME zelf moet betuigen, dat de Bisschop hem wel getroffen heeft. Zie zijne *Gesch. van Grootbritannië*, hoogd. uitgave; D. II. bl. 358.

maakte. Dit alles gaf aan den Bifchop van Worcester, EDUARD STILLINGFLEET, aanleiding, om ten jare 1671 het eerfte gefchrift in het licht te zenden, waarin de Christelijke Godsdienst tegen de aanrandingen van het ongeloof mannelijk is verdedigd geworden (*). Uit dit gefchrift zagen de Deïften de ontvonkte veröntwaardiging der Protestantfche Geestelijkheid, en werden zij hierdoor nog eenigen tijd in den toom gehouden. De aanvallen gefchiedden flechts bedektelijk en met fchroom. Ook dit befpeurt men zelfs in de gefchriften van CHARLES BLOUNT, die ten jare 1680 eene overzetting van de twee eerfte boeken van PHILOSTRATUS over het leven van APOLLONIUS van Tijane in het licht gaf, met zeer breedvoerige aanmerkingen. Dit gefchrift had geene andere ftrekking, dan om den Christelijken Godsdienst in verachting te brengen, alleen door eene allerpartijdigfte vergelijking van de wonderen des Zaligmakers met die van APOLLONIUS, waarbij dus natuurlijk deszelfs goddelijk gezag in zijne fchriften geheel verdwijnen moest.

Inmiddels beklom ten jare 1689 WILLEM de derde den koninklijken troon. Onder het bewind van dezen nam de vrijheid van denken hand over hand over hand toe; want geene hinderniften waren nu meer in den weg ter openbaring van gevoelens, welke men voorheen had moeten onderdrukken. De veel-

(*) *Letter to a Deist, in answer of the several objections against the truth and authoritij of the scriptures.*

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. veelvuldige onderscheidene godsdienstgezindten in
 Jaar 1552 *Engeland* smaakten met het grootste genoegen het
 tot 1700. genot van dit voor hen zoo lang gemiste, en dus
 nu te meer onwaardeerbaar voorregt. En de *Deïsten*
 lieten zich, op geene wrakke gronden, voor-
 staan, dat dezelfde weldaad hun niet geweigerd of
 misgund moest worden. De godsdienstleer van den
Baron van Cherbury werd door de *Deïsten* met vernieuwden
 moed als om strijd, in onderscheidene schriften, waar zulks
 voegelijk geschieden konde, krachtiglijk aangeprezen.
 Eindelijk verscheen er ten jare 1693 een geheel opzettelijk
 daartoe ingerigt geschrift, dat den titel droeg van de *Gods-
 spraken der Rede* (*). Hetzelve was grootendeels geschreven
 door BLOUNT, maar werd uitgegeven door CHARLES GILDON,
 die er eene voorrede had voorgeplaatst. Dit werk bevat
 eene mengeling van *Deïstische* gevoelens, waarvan sommigen
 met elkanderen niet overeen kunnen gebragt worden. Dan
 eens, bij voorbeeld, wordt allerduidelijkst geleerd, dat de
 wereld door God geschapen is, dan weder, dat dezelve van
 eenwigheid haar bestaan heeft gehad. Eene der meest
 bijzondere *Deïstische* hoofdbegrippen, in dit geschrift
 opzettelijk bearbeid, is, dat de dienst, welken wij God
 verschuldigd zijn, geheel het denkbeeld van eenen
 Middelaar buitensluit, als zijnde hetzelve voor de
 goddelijke barmhartigheid zeer ontëerend. Uit alles,
 wat hij, te dezen aanzien, beredeneert, blijkt het nogtans,
 dat hij het regt Evangelii-

(*) *The Oracles of Reason.*

lifche van dit denkbeeld niet gevat, en tegen men-
 schelijke misvattingen strijd gevoerd heeft. Voor
 het overige, wordt, volgens het hiervoor op-
 gegeven stelsel van den *Baron van Cherbury*, de
 leer van den godsdienst der rede tot zeven hoofd-
 stukken gebracht (*). I. Dat er een oneindige
 eeuwige God is, die alles geschapen heeft. II. Dat
 God de wereld door zijne Voorzienigheid regeert.
 III. Dat het onze plicht is, God, als onzen Schepper en
 Bestuurder, te dienen en te gehoorzamen. IV. Dat
 die dienst bestaat in gebeden tot en lofzeggingen aan
 Hem. V. Dat onze gehoorzaamheid gelegen is in de
 opvolging der voorschriften van de gezonde rede;
 welke opvolging de zedelijke deugd uitmaakt. VI.
 Dat wij na dit leven eene belooning of vergelding
 te wachten hebben, overëenkomstig met onze da-
 den in dit leven; hetwelk dus de onsterfelijkheid
 der ziel onderstelt, en onmiddelijk volgt uit de er-
 kenis van de Voorzienigheid. VII. Dat, wan-
 neer wij van de voorschriften der rede, in het ver-
 vullen van onze plichten, afdwalen, wij daarvan
 berouw moeten hebben, en ons vertrouwen stellen
 op de barmhartigheid van God, om ons dat te
 vergeven.

Verre was het er niettemin van daan, dat alle
 Deïsten zich met BLOUNT en GILDON ten aanzien
 van deze godsdienstleer der rede konden verëenigen.
 Velen waren er, die deze voorname leerstukken
 ontkenen, immers die voor twijfelächtig hielden.

Dit

(*) Pag. 197.

na C. G.
 jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G Dit wekte GILDON, die zulks niet weinig leed deed,
 Jaar 1552 op, om ten jare 1705 in het licht te geven een
 tot 1700. Handboek der Deïsten (*). In hetzelfde verdedigt
 hij de leer van Gods aanwezen en eigenschappen,
 zijne voorzienigheid en regering der wereld, de on-
 sterfeelijkheid der menschelijke zielen, en een toeko-
 mend leven. Het schijnt, dat GILDON toen zijne
Deïstische dwalingen duidelijk inzag; volgens zijne
 verklaring gaf hij dit werk in het licht, met oog-
 merk, om de godsdienstleer der rede tot eenen
 grondslag van die der openbaring te leggen, en de
 Deïsten tot de omhelzing van deze zachtvoeriglijk
 op te leiden (†).

Berigt
 van TO-
 LAND.

Vereedigend waren tot hier toe slechts de schrif-
 ten der Deïsten; zij verdedigden de godsdienstleer
 der

(*) *The Deist's Manual.*

(†) Altoos dit werd door GILDON voorgewend. Maar
 men weet vaak niet, wat men van de bekeeringen der
 Deïsten denken moet. Eén van tweeën is waar, of zij
 hebben fomwijlen de overtuigende kracht van den christe-
 lijken godsdienst in hun binnenste gevoeld, of zij hebben
 heimelijk met allen godsdienst op eene allerschandelijkste
 wijze den spot gedreven. Wat moet men toch oordee-
 en over het gene, onder anderen, zelf BLOUNT heeft
 geschreven, in een' brief aan Dr. SIJDENHAM. (Zie *Ora-
 cles of Reason*, p. 87.) „Ongetwijfeld is op onze reis
 naar de andere wereld de gemeene weg de veiligste.
 Alſchoon het *Deïsme* tot eene goede bebouwing van
 den akker van 's menschen hart kan strekken, zal het
 nogtans den besten oogst geven, wanneer die met het
 christendom bezaaid is.”

der rede, met verächtling van die der goddelijke openbaring. Dadelijke aanvallen waren er nog zoo zeer niet tegen deze leer gewaagd, dan alleen van ter zijde. Maar in het laatst der eeuw werd haar als het ware de oorlog openlijk verklaard door JOHAN TOLAND, een' vrijdenkend geleerden, die voorheen, na dat hij uit de Roomsche kerkgemeenschap tot de Protestantfche was overgetreden, hier te lande te *Leijden* zich in de godgeleerdheid geoeffend had, onder den beroemden FREDERIK VAN SPANHEIM, maar, vervolgens in *Engeland* terug gekeerd, in geen genootfchap belijdenis wilde afleggen van zijn geloof, en met de geestelijkheid den spot zocht te drijven, blijkens zijn gedicht *de Stam van Levi*, (*The tribe of Levi*,) hetwelk hij ten jare 1691 had uitgegeven. Deze man zond te *Londen* in het jaar 1696 in het licht zijn boek, getiteld: *Het Christendom geene verborgenheid*. (*Christianity not mysterious*.) De hoofdinhoud komt hierop neder, dat de christelijke leer niets behelst, hetwelk tegen of boven de rede is, en zij dus geene verborgenheid kan genoemd worden. Men merkt hier uit, dat TOLAND alzo, in dit boek, slechts niet meer heeft willen beweren, dan een *Sociniaan* doorgaans beweerde. Hij fchijnt ook toen nog onder de Deïsten zoo zeer geene plaats gezocht te hebben. Maar langzamerhand ging hij langs den weg der dwaling voort, om eindelijk in het wijde veld van het ongeloof geheel en al van den weg der waarheid aftezwerven. Duidelijk werd zulks gezien in een werk, dat hij ten jare 1699 in het licht zond,

na C. G.
[jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. onder den titel van *Amyntor*, met geen ander oog-
 Jaar 1550. merk, dan om de authenticie of echtheid der heilige
 tot 1700. schriften aanetasten. Hij zocht, namelijk, uit letterkundige, historische, oorkonden te betoogen, dat de boeken van den canon der heilige schrift tot op de laatste tijden van Keizer TRAJAAN, of in de eerste jaren van ADRIAANS regering, slechts in de handen van dezen en genen waren geweest, gelijk meer andere boeken; dat zij dus als goddelijke schriften noch aan de geestelijkheid noch aan de gemeenten waren bekend geweest; dat zij door de algemeene christelijke kerk niet onderscheiden zijn geweest van de zoo genoemde onëchte Evangelien, of andere voorgegevene heilige gedenkstukken, die in de vroegste tijden onzer jaartelling zijn te voorschijn gekomen. Zijn gevoelen kwam derhalve hier op uit, dat de schriften der vier Evangelisten, benevens de andere boeken des N. Testaments, die bij ons voor Goddelijk erkend worden, geen meer gezag hebben, dan die boeken, die bij ons verworpen, en voor verdichtfelen gehouden worden. Hierdoor werden dus, gelijk hij er over dacht, alle de gronden omverregehaald, waaröp de goddelijke openbaring, ons in die schriften medegedeeld, naar het algemeene oordeel, rustte. En alzoo meende hij, als met éénen slag, de gansche leer van het Evangelie verbroken te hebben. Hadde hij bij eene tamelijke mate van geleerdheid, welke hij toonde te bezitten, meer gezond verstand gehad, zijne pogingen zouden zeker meer verderfelijk zijn geweest. Maar zijn gebrek aan oordeel en smaak verhinderde hem, om, met klem van

redenen, aan het gene hij betoogen wilde, eenigen glimp van waarschijnlijkheid te strijken. Van daar, dat zijne schriften niet bij verstandige geleerden, maar slechts bij waanwijze ongeleerden en half geleerden eenigen ingang vonden. Intuschen gaven dezelve even daarom zoo veel te beter gelegenheid aan deze en gene geletterden, om het gene door hem bestreden was, op de bondigste wijze, als onverwinbare waarheid te verdedigen, te bewijzen en te bevestigen. TOLANDS gevoelens, nopens de echtheid en goddelijkheid der schriften van het Nieuwe Testament werden, op eene zegevierende manier, wederlegd, door Dr. SAMUËL CLARKE (*), door STEVEN NYE (†), door RICHARDSON (§), door JONAS (**), en in later tijden door LARDNER (††). Deze Schrijvers hebben TOLANDS kwade trouw in het helderst daglicht gesteld, aantonende, dat hij zijne lezers meermalen op eene schandelijke wij-

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

(*) In zijn boek *Some Reflections on — the book called Amyntor.*

(†) *Historial Account and Defence of the N. Testament in answer to Amyntor.*

(§) *Canon of the N. Testament vindicated.*

(**) *New and full Method of settling of the Canonical Authority of the N. Testament.*

(††) *The Credibility of the Gospel history*; welk werk, ook in het Nederlandsch vertaald, onder ons zeer bekend en hoog in achting is. Als zoodanig kwam hetzelfde uit te Utrecht ten jare 1730, onder den titel van *Geloofwaardigheid der Euangeliegeschiedenissen.*

na C. G
 Jaar 1552
 tot 1700

wijze misleidde , door het verdraaijen der Schrif-
 ten, welke hij aanhaalt , en door het vervalschen
 van de getuigenissen, er van hem uit bijgebragt.
 Zij hebben het publiek op eene onwederfprekelijke
 wijze onder het oog gelegd de bespottelijkste mis-
 slagen , welke TOLAND , in zijne verstandelooze
 drift , begaan heeft , om zijnen minkundigen lezers ,
 met ijdele magtspreuken , zand in het aangezigt te
 werpen en te verbijsteren. Zoodanige menschen
 alleen trouwens heeft hij , naar het schijnt , willen
 verschalken , en in de netten des ongeloofs ver-
 strikken. Voor meer geoefenden was al zijn ge-
 schrijf onschadelijk. In plaatse dat de leer van den
 Christelijken Godsdienst in de schatting van dezen
 door zijne ondernemingen iets van hare kracht ver-
 liezen konde , moest zij integendeel er door be-
 vestigd en versterkt worden. Hetzelfde zij aange-
 merkt van TOLANDS overige schriften , als daar
 zijn *Adeifidaemon* , uitgekomen in het jaar 1709 ,
 NAZARENUS , of het *Joodsche Heidensche en Mo-
 hammedaansche Christendom* , uitgekomen ten jare
 1718 , *Tetradymus* , uitgekomen ten jare 1720 ,
Pantheïsticon , uitgekomen ook in het jaar 1720 ,
 enz. In het eerstgemelde zocht hij aan te toonen ,
 dat LIVIUS , in zijne historische berigten , aangaande
 MOZES en den ouden Godsdienst der Hebreu-
 wen , meer geloof verdient , dan de heilige schrijvers
 zelve. Konde er iets meer ongerijmd worden
 uitgedacht? Ook zoekt hij in dit werk te betoo-
 gen , dat het bijgeloof , of , het gene bij hem
 hetzelfde was , de christelijke godsdienstleer voor
 den

den staat ongelijk veel schadelijker is, dan het na G. C. volllagenste ongeloof, dan het zuiverste Atheïsme. Jaar 1552. Bij de onderscheidene oordeelvellingen der geleerden tot 1700. over TOLAND zijn er velen geweest, die hem voor een' Atheïst gehouden hebben. Hierin evenwel, geloof ik, dat men hem wat te zwart geschilderd heeft. Liever zoude ik denken, dat hij, als Deïst, zelf niet geweten heeft, wat hij geloofde, of het gene op hetzelfde nederkomt, dan eens dit, dan eens dat gevoelen zich zelven, ten minste anderen, als waarheid opdrong. Men kan dat best opmaken uit zijnen *Nazareus* en *Tetradymus*. Op het ergst genomen was hij slechts een *Pantheïst*, als hebbende in zijn gemeld *Pantheïsticon* de filosofische denkbeelden van SPINOZA in een meer helder licht willen plaatsen en aanprijzen. Naar zijne meening zoude MOZES reeds een *Pantheïst* zijn geweest. Hij geeft voor, dat dit *Pantheïsticon* zijne geloofsbelijdenis behelst, met welke hij trouwens zelf den spot drijft (*). Hij schijnt een man te zijn geweest, volstrekt zonder beginselen, en daar en boven een man van een eerloos karakter en onzedelijk gedrag (†).

In

(*) Hij zond dit werk aan een' voornamen Heer in Engeland, met deze daarbij geschreven woorden. *O sempiternae Bacche! qui reficis & recreas vires deficientium, adsis nobis propitius in pocula poculorum! Amen!*

(†) Over TOLAND en zijne schriften zie men LELANDS *Beschouwing van de schriften der Deïsten*. D. I. bl. 86-95. MOSHEIMS *Kerkelijke Geschiedenis*; VIII D.

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

Berigt
aangaan-
de dewei-
nige De-
ïsten in
andere
landen.

In de eerste helft der achttiende eeuw won het aantal van Engelsche Deïsten als van jaar tot jaar zeer sterk aan. Doch dezen behooren niet tot het tijdvak, waarvan wij hier de geschiedenis leveren. In de overige rijken en staten van *Europa* durfde, zoo het schijnt, staande de zeventiende eeuw, het ongeloof het hoofd niet optekken. Ten minste geene of zeer weinige Deïstische schriften werden door ongeloovigen in het daglicht gefchoven. In *Frankrijk*, waar het ongeloof meer dan misfchien elders in de duïsternis schuilde, verschenen slechts twee geschriften, hiertoe betrekkelijk, en nog wel zeer kunstiglijk opgeschikt in het kleet van eene Roman, die op het eerste aanzien niets van dien aard deed vermoeden. Het eene was de *Geschiedenis der Savaramben*, uitgekomen ten jare 1677, en het andere eene *Beschrijving van het eiland Borneo*, uitgekomen ten jare 1684. Evenwel de schrijvers scheenen in deze werkjes het meer gemunt te hebben op den Roomschen godsdienst in het bijzonder, dan wel op den Christelijken godsdienst in het algemeen. Het is bekend, hoe in de achttiende eeuw onder de Franschen de bedekte en openbare Deïsten vermenigvuldigd zijn, en tot welk eene verschrikke-

bl. 85-89, vergeleken met zijne *Commentatio de vita, fatis & scriptis J. TOLANDI* v or deszelfs *Vindiciæ antiquæ Christianorum discipline adversus Tolandi Nazarenorum*. SCKRÖCKHS a. w. VI. bl. 178-184, en IJPEIJ's *Kerkelijke Geschiedenis der achttiende eeuw*; d. II. stb bl. 58-78.

kelijke hoogte het volflagenfte ongelooft aldaar ge-
 fteigerd is, doch ook fpoedig merkelyk weêr ge-
 daald is.

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

Met regt mag dus de zeventiende eeuw geacht worden de eeuw te zijn van de opkomst der Deïsten, die vervolgens der christelyke kerk wel groote afbreuk gedaan, maar toch op verre na niet bemagtigd hebben. Daartoe zijn alle hunne pogingen te zwak geweest, en zijn zij nog te zwak. Het gene zelfs de kerk door verlies van vele belijders harer godsdienstleer mag geleden hebben, dat heeft zij daar door gewonnen, dat die leer in het redelyk geloof van verftandige Christenen allerkrachtigst is verfterkt, bij hare mannelijke verdediging, waartoe fchrandere godgeleerden zich moedig hebben aange-gord, en waarāan wij de uitnemendfte fchriften, daartoe ftrekkende, te danken hebben. Wij hebben reeds eenigen derzelve kennen; de overigen hier op te noemen gehengt ons bestek niet. In het bijzonder evenwel kunnen wij hier niet met ftilzwijgen voorbijgaan het Inftitoot van den zoo godzaligen als geleerden ROBERT BOYLE, ter verdediging van den christelyken godsdienst opgerigt, volgens deszelfs uiterften wil, ten jare 1691. Eene jaarlykfche inkomfte van honderd ponden fterlings had deze brave man toegelegd aan eenen godgeleerden of predikant, die aangefield, door de bezorgers van deszelfs hiertoe gemaakte fchikkingen, drie jaren aan één, acht leerredenen in het jaar moest houden voor het volk, ter befrijding van het on-geloof, en ter verdediging van den natuurlyken en

Berigt
 aangaan-
 de eenige
 welge-
 ftaagde
 pogingen
 ter ftui-
 ting van
 het onge-
 loof.

na C. G. geopenbaarden godsdienst. Na verloop van drie
 Jaar 155? jaren moest er telkens een ander gekozen worden.
 tot 1700 De eerste Godgeleerde, daartoe bekwaam geoor-
 deeld, was de met lof bekende RICHARD BENTLEY,
 Kapellaan des Bisfchops van WORCHESTER, wiens
 acht leerredenen toen in het licht kwamen onder
 den titel van de *dwaasheid en onredelijkheid der*
godverzaking, en kort daarna in het latijn door
 D. E. JABLONSKI, ten jare 1696 in *Berlijn*, en
 vervolgens in het nederlandsch vertaald door J.
 LULOFS ten jare 1752 te *Amsterdam* in het licht
 verschenen. De leerredenen, die, in de volgende
 jaren, van BENTLEY, en die naderhand van tijd
 tot tijd door andere verkozen godgeleerden of pre-
 dikanten met hetzelfde oogmerk gehouden zijn, zien
 hoofdzakelijk insgelijks het licht, niet alleen in het
 Engelsch, maar ook in eene Nederlandfche verta-
 ling. GILBERT BURNET heeft door den druk ge-
 meen gemaakt eene groote verzameling van belang-
 rijke uittrekselen van alle de *Boijliaanfche* leerre-
 denen, die sedert het jaar 1692 tot aan het jaar
 1737 gedaan zijn door BENTLEY, KIDDER, WIL-
 LIAMS, GASTRELL, HARRIS, CLARKE, BURNET
 en vele anderen. Door dezen weg heeft BOYLE'S
 lofwaardige inrigting zeer veel dienst gedaan aan
 de waarheid van den christelijken godsdienst, niet
 alleen in *Engeland*, maar overäl in *Europa*, waar
 de gemelde leerredenen gelezen zijn (*).

Eéne

(*) Zie over BOYLES Instituut *Bibliothèque Angloise*;
 T. XV. P. II. p. 416. MOSHEIMS *Kerkel. Geschiedenis*;

Eéne der bedoelingen, welke BOYLE heeft in het oog gehad, blijkt zoo uit den titel van BENTLEY'S leerredenen, als anderszins, dat inzonderheid is geweest het tegengaan van ongodisterij. Dit verschrikkelijk ongeloof schijnt evenwel meer te vrezen, dan dadelijk aanwezig te zijn geweest. In *Engeland* altoos was in dien tijd niemand bekend, die in den volsten zin des woords een Atheïst kon genoemd worden. Trouwens ten dien tijde, en nog in later tijd, werd overal *Atheïsme* niet alleen met *Pantheïsme*, maar zelfs dikwerf met *Deïsme*, ik moet meer zeggen, met zoogenoemde *Disfensie* in christelijke geloofsbegrippen verward. Hoe anders zoude men het kunnen verklaren, dat er, volgens het berigt van MARINUS MERSENNUS, in zijne latijnsche *Uitlegging van Genesis* (*), ten jare 1622 te *Parijs* wel vijftig duizend *Atheïsten*, somwijlen tot twaalf en meer toe in één huis, gevonden werden. Hoe anders is het te verklaren, dat GIJSBERT VOETIUS, in zijne *Vertoogen over het Atheïsme* (†), zulk eene breede lijst heeft gemaakt van *Atheïsten*, en ons vaderland heeft durven noemen een' *slinkpoel van Atheïsten* (§)? Al wie zich met de leer der openbare kerkgemeenschap niet verëenigen konde, werd met den hatelijken naam van *Atheïst* bestempeld.

Wan-

VIII D. bl. 77 en 78, en IJPEIJ'S *Kerkel. Geschiedenis van de achttiende eeuw*; I. D. II. St. bl. 431-435.

(*) *Comment. in Genes.* p. 233 en 62.

(†) *Disput. de Atheïsme*; T. I. *disput. sel.* p. 116, 140.

(§) *Sentina Atheistarum.*

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700.

Wanneer men in heete drift iemand scheldt, wordt de verächtelijkste naam niet gespaard, die dan in de gedachten opkomt. Indien allen, die wel voor schelmen of schurken zijn uitgeniaakt, in de kracht des naams, schurken waren, welk een allerrampzaligst gespuis zoude dan het grootste deel der menschen zijn? Zoo ook, wanneer allen, die door blakende partijzucht wel eens als *Atheïsten* zijn afgekleurd, wezenlijk Atheïsten waren geweest, of nog waren, zoude de gemeenschap van christelijke belijders grootendeels uit godvergetende huichelaars bestaan; iets, dat toch alleen in de bekrompene denkbeelden van zwartgallige menschen voedsel kan vinden. *Atheïsten*, echte *Atheïsten*, die niet uit domme onkunde, of wrevelige ontevredenheid over de gangen der Voorzienigheid, waarin zij zich niet schikken konden, in hun hart los weg zeiden, maar, op philosophische gronden, er in hun hart zich van overtuigd hielden, dat er geen God ware, zulke dogmatische Atheïsten zijn er ten allen tijde weinig, zeer weinig, gevonden. Waren zij er vooreen geweest, dan zeker moesten zij er geweest zijn onder de wijsgeeren van *Griekenland* en *Latium*, die van het licht eener Goddelijke openbaring geheel verftoken waren, en, gelijk onder hen SIMONIDES verklaarde, hoe meer zij over God dachten, dies te meer alles in de schemering zagen (*). Dan hoe gering is het getal van Atheïsten onder dezen

ge-

(*) *Quanto diutius confidero, tanto mihi res videtur obscurior.* CICERO; *de nat. Deorum* L. I. c. 22.

geweest? CICERO wist er maar twee te tellen; na C. G. namelijk DIAGORAS MELIUS EN THEODORUS CYRE-
jaar 1552.
tot 1700.
 NAICUS (*). En zelfs is het nog zeer twijfelächtig, of DIAGORAS wel, in de daad, een Atheïst zij geweest. TATIAAN (†) ten minste en ook CLEMENS de *Alexandrijner* (§) hebben hem van die beschuldiging zoeken vrij te pleiten. Trouwens CICERO voegt er ter beneden aangehaalde plaatse bij, dat, daar zelfs de twijfel aan het bestaan van een Opperwezen de straf der Overheid niet ontwijken konde, gelijk aan PROTAGORAS was gebleken, die even daarom door de *Atheniënsers* uit de stad en het land was gebannen, terwijl in der daad zijne schriften verbrand werden, — dat, daar de twijfel aan het bestaan van een Opperwezen zulke gevolgen had, het hem voorkwam, dat velen hierdoor zeer huiverig waren geworden in eene openbare belijdenisse van het Atheïsme. Maar ook de verstandige mensch, die het vermogen van zijne rede behoorlijk gebruikt, moet in het uitgebreide gebouw der wereld, zonder eenige moeite van diep nadenken, allerzigtbaarst ontdekken eene hooge wijsheid, eene hooge magt, goedheid en majesteit. Het gevoel van diepen eerbied voor den verheven Schepper van het ongemeten
 :
 heel-

(*) *De natura Deorum* L. I. c. I en 23.

(†) *In Oratione ad Græcos, quod nihil eorum, quibus Græci gloriantur, studiorum apud ipsos natum, sed omnia a Barbaris inventa sint, in Opp.* JUSTINI M. edit Sylb. p. 164.

(§) *In Protreptico ad Gentes.*

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

---

heelal moet in zijn hart zijn. De wijze moet eene Godheid erkennen; de dwaze alleen kan in zijn hart zeggen; er is geene Godheid! de dwaze alleen, die niet verdient gestraft, maar in het huis der dwazen opgesloten te worden. Voor weinige jaren vreesde men voor eenen algemeenen doordrang van het Atheïsme. Maar heeft men niet gezien, dat de belijders van hetzelfde dwazen waren, die raaskalden, en toen zij hadden uitgewoed, geen het minste spoor achterlieten, dat zij eene sekte gesticht hadden, en ja zelve weder, de een meer, de ander minder, het herlevendigd gevoel van godsdienst aan den dag legden? Dit gevoel, onder alle volken, allen menschen van natuur diep ingescherpt, is zoo sterk, dat men voor geen algemeen doorgaand Atheïsme immer eenige vrees behoeft te hebben.

Van VAN
NINI.

Met dat al is het niet te betwijfelen, of er zijn ten allen tijde menschen gevonden, die allerhande drogredenen zamenzochten, om zich zelve en anderen, ware het mogelijk, wijs te maken, dat er geene Godheid bestond. Dan het is hier voornamelijk de vraag, of er in waarheid Atheïsten geweest zijn, en nog zijn, die in de drogredenen, waarmede zij het niet bestaan eener Godheid trachten te betoogen, werkelijk berust hebben, of berusten, en in hun gevoelen tot het einde huns levens volhard hebben? Het is bezwaarlijk dit te denken. Gewisfelik is ten allen tijde het geral der zoodanigen zeer klein geweest. Nopens de twee dus genoemde Atheïsten, welke de geschiedenis van dit

dit tijdperk eigenlijk oplevert, is het ten minste niet zeker, of zij waarlijk daar voor gehouden moeten worden of niet!

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

De eerste is LUCILIUS, of gelijk hij zich naderhand liever noemde, JULIUS CÆSAR VANINI, een *Italiaan*, die even daarom wel eens, met een valsch vernuftige toespeling op zijnen naam, de *Keizer der Atheïsten* is bijgenoemd geworden. Door hem zijn twee boeken geschreven, het eene getiteld, *het amphitheater der Voorzienigheid* (*); uitgekomen ten jare 1615, het andere *Zamenkomsten over de natuur* (†), uitgekomen ten jare 1616. Om het uitgeven van deze schriften is hij te *Tolouze* in het jaar 1619 ten vure veroordeeld. Het eerste boek behelst, wel is waar, vele en grove dwalingen, betreffende Gods eigenschappen en werken; doch, indien er al de dwaling van Atheïsme in ligt, is zij er zoo diep in verholen, dat de schranderste Godgeleerden verklaard hebben, haar er niet in te hebben kunnen vinden. De beschrijving, welke hij van de natuur van God geeft, kan dit oordeel staven (§). En wat het andere boek aangaat; hierin treft

(*) *Amphitheatrum æternæ providentiæ.*

(†) *Dialogi de admirandis naturæ reginæ Deæque mortalibus arcanis* Sec. IV.

(§) Deus non est ens, sed essentia, nec bonus, sed bonitas, nec sapiens, sed sapientia, nec omnipotens, sed omnipotentia, quæ ita in ipso sunt, ut sint ipsum, ita insunt, ut nihil antecedit, nihil subsequatur. Totus est sine partibus; immutabilis, cum cetera mutat, cuius velle est potentia, cuius opus voluntas, Simplex est — imo
ipso

na C. G. treft men zeker meer gronds van verdenking aan. Jaar 1552. tot 1700. MACLAINE meent, dat het boek duidelijke blijken bevat van Godverloogchening; maar BUDDÉUS (*), ARPIUS (†), HEISTER (§), NIEUHOFF (**), en anderen houden het daarvoor, dat VANINI eer aangezien moet worden als een ongelukkig slagtoffer van bijgeloof en nijd (††), dan als een' Martelaar voor de Godverzakerij (§§). Voor zijne Regters staande, viel zijn oog op eenen daar liggenden stroohalm, waaruit hij, dien opnemende, het Kosmologisch bewijs ontleende voor het bestaan der Godheid

ipse purus, primus, medius et ultimus actus. Denique est omnia super omnia, extra omnia, intra omnia, præter omnia, ante omnia & post omnia omnis. Vid. l. 1. *Excerc.* II. p. 95. seqq.

(*) In zijne *Theses de Atheismo & Superstitione* L. I. p. 120.

(†) In zijne *Apologia pro VANINO*.

(§) In zijne *Apologia pro Medicis*. Sect. XVIII. p. 93.

(**) In zijn boek over *Spinozisme*; bl. 332.

(††) Wel te begrijpen is het, dat de Roomsche geestelijkheid zeer op hem gebeten was, wijl hij te *Genua* meermalen openlijk redetwistte met de Predikheeren en Scholastieken, en derzelver gevoelens weder legde. Zie JÜCHERS *Gelehrten Lexicon* II. bl. 1638. Conf. GRAMMONDUS *Hist. Gall.* L. III. p. 210.

(§§) ARNOLD schijnt in zijne *Kirchen und Ketzergeschichte*, II D. XVII B. C. XVI. H. bl. 1074. ook niet vreemd van die gedachte.

heid (*). Maar het mogt hem niet helpen: hij werd, als een Atheïst, op eene allergruwelijkste wijze, openlijk verbrand (†). VANINI was zeker zoo heterodox als paradox; maar wat hij, als geen Atheïst, met name geweest zij, is moeilijk te bepalen. Welligt was hij een Pantheïst. Het tweede boek,

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

(*) *V. La vie & les sentimens de VANINI*, Rott. 1717. p. 189.

(†) De berigten nopens zijn gedrag voor de over hem gestelde rechters zijn zeer uiteenlopend. Sommigen verhalen, dat hij voor hen het aanwezen van God nadrukkelijk had trachten te bewijzen; en men hem toen als een' toovenaar ten vure veroordeeld had. Anderen weder verhalen, dat, toen men in den raad van hem vorderde, om, in zijne voorbereiding tot den dood, God om genade te bidden, hij ten antwoord hadde gegeven; hij geloofde aan geene Godheid. Anderen eindelijk verhalen, dat hij, te dezen aanzien zoude gezegd hebben, dat hij God, door zijne gevoelens, niet beledigd, en dus daar voor geene vergiffenis biddend te vragen hadde. Wie ziet uit dit alles niet, dat er, met betrekking tot dezen man, vrij wat partijdigheid heeft plaats gehad, en men uit de geschiedenis van zijne veroordeeling geene genoegzame gronden kan ontleenen, om in de hoofdbeschuldiging ten zijnen nadeele te besluiten? Ik heb voorheen steeds gemeend, dat, zoo iemand, dan altoos VANINI een Atheïst ware geweest. Maar alles zamengenomen, komt het mij nu voor, dat de man het verschrikkelijk lijden volstrekt niet verdiend had, hetwelk hem door zijne Regters is aangedaan.

na C. G. boek, door hem uitgegeven, *over de natuur*, geeft
 Jaar 1552. ten minste wenken, om hem daar voor te houden,
 tot 1700. wijl hij God met de natuur dikwerf schijnt te ver-
 wisselen, 't gene hij anders in het eerste boek niet
 had gedaan.

VOULES- Een tweede dus genoemde Athcïst was CASIMIR
 ZYNSKI. LESZYNSKI PODSEDECK BRZESKI, een Poolsch
 edelman, die in het jaar 1689, te *Warschauw*, met
 den dood geïraft werd, om dat hij het aanwezen
 van God geloogchend hadde. Dit is al wat men van
 dezen man weet, wegens schaarschheid van echte ge-
 regtsbijzonderheden, die plaats hebben gehad, zoo
 bij het verhoor, als bij de veröordeeling, in de
 uitvoering van het vonnis. Ook ten aanzien van
 dezen man kan dus vooringenomenheid bij zijne
 regters hebben plaats gegrepen. Hoe vele menschen
 zijn in vroeger tijden niet onschuldig wegens de
 verdenking van tooverij ter dood verwezen? Zoude
 een diergelijk treurig lot dan niet ook zulken heb-
 ben kunnen treffen, die onder het schrikwekkend
 vermoeden van Godverzakere te zijn, gevallen wa-
 ren? Uit het gene ARNOLD (*) verhaalt, ziet men
 niet onduidelijk, dat bij dezee ongelukkigen mans
 regters niet alleen groote partijdigheid heeft plaats
 gehad, maar ook groote wreedheid. Hij werd door
 het zwaard ter dood gebragt; maar zijn ligchaam
 werd verbrand, en de asch in een veldstuk geladen,
 en tegen de Tartaren verschoten.

Maar

(*) In zijne *Kirchen und Ketzergeschichte* II D. XVII
 B. XVI H. bl. 1077.

Maar wat moet men denken van den beruchten na. C. G.
COSMO RUGGERI, een' *Florentijner*, Abt van *Saint-* jaar 1552.
Mahé in *Neder-Brittannië*, die, te *Parijs*, in het tot 1700.
 jaar 1615 overleed? Er wordt verhaald, dat hij, Van RUG-
 in hoogen ouderdom, op zijn doodbedde liggende, GERI.
 verklaard heeft, als een Atheïst te willen sterven,
 en den geestelijken, die hem hunne redenen van
 beter onderwijs wilden inscherpen, schamperlijk toe-
 duwde; „Gij lieden zijt gekken! Er is geen
 God, behalve onzen Koning, die ons gelukkig
 kan maken! ook geen Duivel, behalve onze men-
 schelijke vijanden, die het op ons verderf gemunt
 hebben.” Meer wordt ons van dezen man niet
 verhaald. Hoe hij in gezonde dagen gedacht heeft,
 meldt geen geschiedschrijver. Alles, wat men van
 zijn uiteinde vertelt, wordt dus zeer twijfelächtig.
 Voorëerst was zijn gezegde tot de geestelijkheid los-
 se, wilde, spraak, als van een' ijhoofdigen kranken,
 waaröp volftrekt niet te bouwen is. Maar ten
 tweede, hoe ligt heeft het kunnen gebeuren, dat,
 gelijk **ARNOLD** (*) zeer wel aanmerkt, de Gees-
 telijkheid louter uit vijandschap en nijd hem na
 zijnen dood dusdanige dingen ter zijner beschuldi-
 ging heeft te laste gelegd, om het genoeg te heb-
 ben, van zijn lijk naar de begraafplaatse der misdä-
 digen te zien slepen; het gene men verhaalt, dat
 gebeurd is (†).

Hoe spoedig men gereed is geweest, om iemand, Van J. 9.
 die RAM.

(*) In zijn a. w. II D. XVII B. XVI H. bl. 1074.

(†) Zie **JÖCHERS** *Gelehrten Lexicon*; II. bl. 954.

na C. G. die slechts Deïstische gevoelens kweekte, met den
 Jaar 1552 se andelijken naam van Atheïst te brandmerken, als
 tot 1700 ware het ook, dat hij met de rondste woorden be-
 tuigde, het bestaan eener Godheid te erkennen, is
 blijikbaar uit het treurig voorbeeld van een' *Witten-
 bergschen* Student, JOACHIM GERARD RAM, ge-
 boortig van *Glükstad*, in het *Hofsteinsche*, die, in
 het jaar 1688, de handen van eigen geweld aan zich
 zelven slaande, op zijne tafel een geschrift achter-
 liet, waarin zijne geloofsbelijdenis vervat was. Hij
 ontkende in hetzelfde de onsterfelijkheid der ziel, de
 regerende Voorzienigheid van God, enz., maar er-
 kende wel uitdrukkelijk het aanwezen van God, als
 wiens verloogchening, gelijk hij er bijvoegde, in
 geen' mensch van gezonde hersenen vallen konde (*).
 Straks na dat dit geschrift ware wereldkundig ge-
 wor-

(*) Zie hier het hoofdzakelijke van des jongmans
 belijdenis. „Taedio finem quaero vitæ miserrimæ iniecto
 laqueo, redactusque in id, ex quo originem duxi meam,
 iudicium eorum, qui me nescio quo relegandum putarint,
 contemno. Anima namque nostra mortalis est; religio
 ad vulgus pertinet, inventa scilicet ad decipiendos ho-
 mines, eoque melius regendos. *Neque vero sic sentiens
 iure videor vocari Antheus. Quis enim DEUM esse, snæ-
 mentis homo neget?* Ut vero ea, quæ vulgo de religione
 traduntur, a sacerdotibus doceantur, ratio, ut dicitur,
 postulat status. Qui aures habet, audiat. Mundus regi-
 tur opinionibus. Sed sapienti fat. Non enim omnes
 hoc verbum capiunt. cet.” Zie ARNOLDS a. w. ter a.
 pl. bl. 1078.

worden, werd de ongelukkige man van de Predikanten openlijk als een Atheïst met de ontzettendste verwenfchingen gedoemd en gevloekt. Eén zelfs dier Predikanten ontzag zich niet, des jongelings ongelooftoetefchrijven aan het lezen der fchriften van den beroemden PUFFENDORF, die zich daardoor in de dringendste noodzakelijkheid gebragt zag, om zich mannelijk te verdedigen, met de ernstigste betuiging, dat hij op verre na geen Atheïst ware, of door zijne lessen anderen in het gevaar hielp, om Athëïsten te worden. Welk eene hooggaande partijdigheid! welk eene onbeschaamde verkrachting der waarheid! welk eene van grimmigheid ziedende drift tot verkettering! Dat toch Protestantsche christelijke godsdienstleeräars, die zulk eenen *Deïst*, hoe buitensporig ook in zijne afdwalingen, voor eenen volflagen *Atheïst* durven uittekrijten, toch ophouden zich te verwonderen over de booze voorïngenomenheid van de vroegere Roomschezinden, die alle Onroomschen, en van eenen het Christendom afgevallen JULIAAN, die welëer, met vijandige trotschheid, alle zijne voormalige geloofsgenooten, zonder onderscheid, voor Athëïsten verklaarde!

Even zoo bevooroordeeld is men te werk gegaan met den vermaarden BENEDICTUS DE SPINOZA, zonder de minste zwaarigheid, voor een' Atheïst te houden. Dit gevoelen aangaande SPINOZA was nog voor weinige jaren zoo algemeen, dat het toen gevaarlijk zoude zijn geweest, hetzelfde tegen te spreken. Trouwens de uitmuntende NIEUWENTIJD, die anders grove dwaling van minder buitensporige zog

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Van SPI-
NOZA.

212 C. G.
Jaar 1552
tot 1700.

---

wel te schiften wist, had SPINOZA uitgekreten voor eenen opzettelijken Atheïst, en wel om vrolijk, in de genieting der wereld, te kunnen leven (*). En nog heden zal menig lezer denken, „was SPINOZA geen Atheïst?” Gewisfelijk was hij dat niet! Het is daar zoo verre van daan, dat hij van het Opperwezen steeds met veel eerbied sprak, en niet in gebreke bleef anderen den dienst van God met hartelijken ernst aanteprijzen (†). Wel aan! dat wij dezen merkwaardigen man dan nader doen kennen.

SPINOZA was uit Joodsche ouderen geboren, te *Amsterdam*, den 24ste van *Slagmaand* des jaars 1632. Al vroeg oefende hij zich in de godsdienstleer zijner natie; het gene hem de grootste achting der Rabbijnen verwierf, die hem tot eene eer van hare kerk meenden te zien opgroeijen. Van trap tot

(*) Zie 's mans *Gronden van Zekerheid*; IV D. XI H. bl. 82.

(†) Zie B. NIEUHOFF *over Spinozisme*; bl. 8. Ook verhaalt men, dat SPINOZA, hoe zelden hij ook zijn huis verliet, nogthans dikwerf in de openbare gemeenschap der Christenen zich vinden liet, vooral wanneer hij wist eene goede, verstandige en stichtelijke leerrede te zullen hooren. Zie JÖCHERS *Gelchrten Lexicon*; II. bl. 1302. SPINOZA's zedelijk gedrag wordt door velen lasterlijk geschetst. Niemand heeft dit vuiläardiger gedaan, dan RAATS in zijne *Korte en grondige betooging tegen SPINOZA*. Maar deze onwaarheden vindt men wederlegd door NIEUHOFF in het a. w. bl. 253, 254. Dan men eze in ditzelfde werk bl. 6-10 SPINOZA's karakterfchets.

tot trap in zijne letteroefeningen hooger vorderende, na C. G.
 viel hij met den tijd op de studie der philosophie, Jaar 1552.
 welke hem, tot 1700. betrekkelijk eenige onderwerpen der gods-
 dienstleer, bedenkingen deed maken, die, daar hij
 rondborstlig genoeg was, om er de verstandigsten
 onder zijne geloofsgenooten over te onderhouden,
 hem eerlang het vonnis berokkenden, waarbij hij
 uit de Synagoge gebannen werd. Van dien tijd af,
 tot zijnen dood toe, bleef hij op den middenweg
 staan tusschen het Jodendom en Christendom, den-
 kende, schrijvende, en levende als een filosoofh,
 gelijk hij werkelijk was. Zijne Joodsche vijanden lie-
 ten intusschen niet af hem te vervolgen. Zij klaag-
 den hem te *Amsterdam* bij de Overheid aan als een'
 Godslasteraar, met die uitwerking, dat hij ten jare
 1664, voor eenige maanden, ter stad uitgedreven
 werd. Hij ging wonen te *Rhijnsburg* bij *Leijden*,
 sedert eenigen tijd de wijkplaats van vrijdenkende
 lieden, die der kerkelijke en staatkundige onver-
 draagzaamheid ontduiken wilden. Hier geneerde hij
 zich met het slijpen van glazen, waarin de geofen-
 de kunst hem eene vermaarde handigheid had doen
 krijgen, de overige uren wijdende aan zijne gelief-
 koosde wijsgeerige bespiegelingen. Van daar ver-
 huisde hij eerlang naar *Voorburg*, op dezelfde wijze
 blijvende voortleven, en eindelijk naar het nabu-
 rig 's *Gravenhage*, waar hij zoo aanzienlijke als tal-
 rijke vrienden had, die zijnen arbeid en studiën be-
 gunstigten. Hier overleed hij den 21ste van *Louw-*
maand des jaars 1677.

Als filosoofh bewonderde hij DESCARTES, wiens

na C. G.
Jaari 1552
tot 1700.

grondbeginselen, door hem meetkundig betoogd; ten jare 1663 te *Amsterdam* werden uitgegeven (*). Hierop volgde ten jare 1770 een godgeleerd, staatkundig, werk, dat eenige vertoogen behelsde over de vrijheid van filosofieren, als bestaanbaar en met den godsdienst, en met de welvaart van den staat (†). In dit werk treft men vele gewaagde, Deïstische, stellingen aan, welke SPINOZA doen kennen wel als eenen vrijdenkenden, maar tevens van het spoor der waarheid afgedwaalden filosooph, die gelijk een blinde naar de waarheid wilde tasten, maar telkens misgreep. Zijne godsdienstige gevoelens alleen zal het hier van belang zijn te doen kennen. Betrekkelijk eene bijzondere openbaring van God, was hij van gedachte, dat die aan niemand, dan aan CHRISTUS verleend was. Wanneer wij in de schriften van het Oude Testament lezen, dat de Profeten vervuld waren met den Heiligen Geest, beteekent dit, naar zijne gedachte, niets anders, dan dat zij hooger gaven hadden, dan andere menschen, bestaande vooräl in eene sterke inbeeldingskracht, en eene godsvruchtige levenswijze. Iets diergelijks mag gezegd wor-

(*) De titel was R. CARTESII *Principiorum Philosophiæ Pars I en II. more geometrico demonstrata per BEN. DE SPINOZA.*

(†) *Tractatus theologico-politicus, continens dissertationes aliquot, quibus ostenditur, libertatem philosophandi non tantum salva pietate & reipublicæ pace posse concedi, sed eandem, nisi cum pace reipublicæ ipsaque pietate, tolli non posse.*

worden van de Apostelen, die even min Profeten na C. G.
 waren, maar die, wanneer zij zich op Gods jaar 1552.
 geest beroepen, daar door hun eigen helder in- tot 1700.
 zien in de waarheid, van God boven anderen ont-
 vangen, verstaan. Van hier, dat alle volken groote
 mannen onder zich gehad hebben, die men Profe-
 ten noemde. Wonderwerken zijn er in den door-
 gaans gemeenden zin nooit geweest. Het gene men
 daar voor houdt, waren slechts ongewone werken
 der natuur. De orde der dingen, die eeuwig en
 onveränderlijk is, laat niet toe, dat God de kracht
 der natuur onderdrukke. De goddelijkheid der hei-
 lige schrift kan dus uit de geschiedenis der wonder-
 werken, welke er in wordt gevonden, niet betoogd
 worden. Een groot deel van die geschiedenis laat
 zich op eene natuurlijke wijze verklaren. Het wei-
 nige, dat daar voor niet vatbaar is, mag men den-
 ken, dat door menschen, niet met het beste oog-
 merk, er is ingelascht. De goddelijkheid der hei-
 lige schrift kan alleen bewezen worden uit derzelve
 zedelijken inhoud, die tot de beoefening van ware
 deugd opleidt. Al wat de heilige schrift leert, is
 klaar en bevattelijk. Haar doel is, de menschen
 wijzer en beter te maken. Tot het eerste vordert
 zij geloof; tot het andere gehoorzaamheid. Geloof
 zonder gehoorzaamheid beteekent niets; en gehoor-
 zaamheid kan zonder geloof niet bestaan. Van
 Gods natuur leert de heilige schrift niets anders,
 dan het gene de mensch in zijne gehoorzaamheid
 kan navolgen. De hoofdteer der heilige schrift is
 te dezen aanzien dit weinige. „Er is één Opper-

na C. G.
Jaari 1552.
tot 1700

wezen of God, één voorbeeld des waren levens. Hij is eeuwig, overal tegenwoordig, alwetend, almagtig, algoed. Deszelfs dienst bestaat in de beoefening van gerechtigheid en liefde. Allen, die zich hierop toeleggen, leven voor God, en worden zalig. Den boetvaardigen vergeeft God de zonden." Het geloof, of, het gene hetzelfde is, de godgeleerdheid heeft met de wijsgeerte volstrekt geene gemeenschap. Deze zoekt niets, dan waarheid; gene alleen gehoorzaamheid en deugd. Deze stellingen zijn door SPINOZA ingewonden in, en dienstbaar gemaakt aan zijn betoog, dat het in eenen vrijen staat een' ieder geoorloofd moet zijn, te gelooven wat hij verkiest, en het gene hij gelooft ronduit te zeggen of te schrijven. Verscheidene malen, onder verscheidene titels, in verscheidene talen, en met verscheidene namen van voorgewende schrijvers, is dit werk van SPINOZA, na de eerste uitgave, door anderen in het licht gezonden, met oogmerk, om, op onderscheidene wijzen, den inhoud algemeen te maken. Die onderscheidene uitgaven optetellen, gehengt ons bestek niet (*). Nog onlangs is hetzelfde in het Hoogduitsch op nieuw vertaald, en met bijgevoegde aanmerkingen van VON MURR en CONZ, te *Stuttgard* uitgegeven (†). Men heeft in dit

werk

(*) Men vindt die uitgaven opgeteld door NIEUHOFF, *over Spinozisme*; bl. 27, en door SCHRÖCKH, in het m. a. w. VI. b'. 301.

(†) BENED. VON SPINOZA *theologisch-politische Abhandlungen, neu übersetzt*; 1805.

werk sporen gezocht van *Atheïsme* en ook van *Pan-* na C. G.
theïsme; maar vruchteloos; zij zijn er niet in. SPI- jaar 1552.
 NOZA is in hetzelfde alleen *Deïst*, of zoo gij wilt, tot 1700.
 gelijk wij thans spreken, *Neoloog*. Geen werk heeft
 den Neologen van onzen tijd beter te stude kunnen
 komen, dan dit boek van SPINOZA, waaruit zij
 trouwens ook onvermoeid geput hebben, doorgaans
 zonder de bron te noemen, wanneer zij hun vuil
 water anderen te drinken gaven. En het gene nog
 erger is, daar SPINOZA zijne gevoelens onvervalscht
 gaf, zoo als zij uit zijn brein kwamen, hebben de
 Neologen van den jongsten tijd die meenen te moe-
 ten vermengen met valsche smakelijkheden van woor-
 denzwier en poëtisch onrijm; en waartoe dat? he-
 laas! om het ongelukkig menschdom dit vergift, als
 een heilzaam geneesmiddel, zoo veel te gereeder te
 doen innemen.

SPINOZA's Pantheïsme vindt men in zijne *Nage-*
latene werken (*), uitgekomen in het jaar 1677.
 Ons plan vordert, dat wij 's mans *Pantheïstisch*
 stelsel hier zoo goed uit elkanderen zetten, als zulks
 wegens de donkerheden, waarin het door hem be-
 zwachteld is, geschieden kan, ten einde het tevens
 blijke, dat hij, in den eigenlijken zin des woords,
 geen *Atheïst* of Godverloogchenaar geweest zij.
 Van de vijf onderscheidene schriften, die in 's mans
nagelaten werken gevonden worden, komt slechts
 hier het eerste bijzonderlijk in aanmerking. Dit is
 zijne *Zedekunde*, op eene meetkundige wijze be-
 toogd;

(*) *Opera Posthuma.*

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

toogd (*); in hetwelk sommige stellingen kunnen worden opgehelderd, door deze en gene plaatfen, welke men in het vierde gefchrift van deze werken, zijne brieven namelijk, aantreft. Zeer onderscheiden zijn de gevoelens omtrent de grondbeginselen, waarop het stelsel van SPINOZA rust. Maar zie hier, zoo het mij voorkomt, den gang van 's wijsgeers pantheïstische denkbeelden. Het punt of gronddenkbeeld, van waar hij het allerëerst is uitgegaan, was het ten zijnen tijde bij de filosofen geliefkoosd denkbeeld van vrijheid, maar een gansch ander denkbeeld van vrijheid, dan men aan God gewoon was toe te eigenen. Naar SPINOZA's gedachte, was eene vrijheid, die in balans hangt, en den vrijen onverschillig doet zijn in zijn werken of niet werken, in zijn zoo of anders handelen (†), hoe hoogst volkomen ook zulk eene vrijheid aan vele wijsgeeren en godgeleerden toefcheen, de laagste trap van vrijheid, een wezenlijk gebrek aan kennis aanduidende (§). Zulk eene vrijheid was voor hem volstrekt ondragelijk in een' redelijken mensch, laat staan in het onëindig wijs Opperwezen. SPINOZA's denkbeeld van vrijheid gedoogde geene onverschilligheid, maar ook geene vrijwillige bepaling van iets uit aanmer-

(*) *Ethica more geometrico demonstrata.*

(†) *Libertas indifferentie.*

(§) Hierin had hij zijnen meester DESCARTES ten voorganger. Verg. R. CARTESII *Meditat. de prima philof Med. IV. Conf. ANDALÆ Disf. Phil. Septas Disf. V. p. 196.*

merking of verkiezing van het betere of bestvoege-
 lijke (*). Zulk eene vrijheid kon hij nog minder
 verdragen (†). Hierin meende hij iets te vinden,
 het welk, als buiten God zijnde, God zelven af-
 hankelijk maakt. God handelt, naar zijne gedach-
 te, *noodzakelijk vrij*, uit zijne eigene natuur, naar
 dezelve (§). Hij kan ook niet anders. Magt, wil,
 verstand en wezen zijn hetzelfde. Als zoodanig is
 God de bron van al wat is, of wordt, of geweest
 is, en zijn zal; de noodzakelijke onëindige, eeu-
 wige, onafhankelijke bron van al wat is; de inblij-
 vende oorzaak van het geheel (**). Dit is de
 grond-

(*) *Libertas spontaneitatis.*

(†) „Fateor,” inquit SPINOZA *Ethic. Prop. XXXIII.*
 p. 32. „opinionem, quæ omnia indifferenti cuidam Dei
 voluntati subiicit, & ab ipsius beneplacito omnia pendere
 statuit, minus a vero aberrare, quam illorum, qui statu-
 unt, Deum omnia sub ratione boni agere. Nam hi ali-
 quid extra Deum videntur ponere, quod a Deo non de-
 pender.”

(§) „Deus ex solis naturæ legibus, & a nemine co-
 actus agit.” P. I. *Prop. XVII.* „Solutus Deus causa li-
 bera. Solus existit & agit ex suæ naturæ necessitate.”
 Ibidem. — Vides igitur, me libertatem in libera neces-
 sitate ponere.” *Epist. LXII.* p. 584 *Conf. LEIBNITZ*
Theod. præf. § 31. Opp. T. I. p. 53, MENDELSON'S
Philos. schriften; I. p. 232.

(**) „Deus est unicus; necessario existit; ex sola suæ
 naturæ necessitate est & agit; omnium est rerum causa
 libera; omnia ab ipso ita pendent, ut sine ipso nec esse,
 nec concipi possint; omnia a Deo sunt prædeterminata,
 non quidem ex libertate voluntatis, sive absoluto bene-
 placi-

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G. grondslag van SPINOZA's stelsel; hierop, verder voort
 Jaar 1552. filosofierende, bouwt hij alle zijne redenerin-
 tot 1700. gen (*). Niets is in het geheelal toevallig (†); al-
 les, wat bestaat, is noodzakelijk. Gelijk God als
 een noodzakelijk vrij wezen bestaat, zoo ook werkt
 hij vrij alleen uit natuurnoodzakelijkheid (§). Alles
 derhalve, wat is, volgt uit Gods vrije noodzakelijke
 natuur, met eene onvermijdelijke noodzakelijkheid (**).
 Wil iemand zeggen, dat noodzakelijk te zijn, en vrij
 te zijn, twee tegenstrijdigheden zijn, die vergist
 zich; want in God is de vrijheid ten naauwste ver-
 bon-

placito, sed ex absoluta Dei natura, sive infinita poten-
 tia." *Ethic. P. I. Prop. XXXVI. in Append. p. 35.*
 „Deus est omnium rerum causa inmanens, non vero
 transiens, *Prop. XVIII.*

(*) Eén onzer zoo schrandere als veel wetende wijs-
 geeren, de beroemde BERNARDUS NIEUHOFF, heeft in
 zijn m. a. w. dit zoo wel aangetoond, dat elk, die on-
 partijdig oordeelt, zich daarvan overtuigd kan houden;
 hoe dan ook anderen, als BUUDEUS, RAPHSON, WOLF,
 HERDER, HEIDENREICH, JACOBI, HENNERT, over SPINO-
 ZA's grondstelling hebben mogen denken enz. Men leze
 inzonderheid bl. 54-58.

(†) *Contingens.*

(§) „In rerum natura nullum datur contingens; sed
 omnia ex necessitate divinae naturae determinata sunt ad
 certo modo existendum & operandum." *Ethic. P. I.*
Prop. XXIX. „Omnia sunt necessaria vel ratione essen-
 tiaë, vel causæ; contingentia respectu defectus nostrae
 cognitionis." *Prop. XXXIII.*

(**) „Omnia inevitabili necessitate ex Dei natura se-
 quantur." *Epist. XXIII. p. 452.*

bonden met noodzakelijkheid. Dit zal niemand ont-
 kennen. Immers God kent zich zelf niet alleen
 vrij, maar ook noodzakelijk (*). Schoon God
 dan noodzakelijk bestaat, evenwel bestaat Hij ook
 vrij, om dat Hij alleen uit de noodzakelijkheid van
 zijne natuur bestaat (†). Hij toch is vrij, die al-
 leen uit de noodzakelijkheid van zijne natuur be-
 staat en werkt. Gedwongen daarentegen is hij, die
 door een' ander bepaald wordt, om te bestaan en
 te werken (§). Zoo werkt dan God alles nood-
 zakelijk en vrij, dewijl uit de noodzakelijkheid van
 zijne natuur volgt, dat Hij het werke (**). Die-
 zelfde noodzakelijke vrijheid, welke in God is,
 heerscht mede in alle zijne werken, die van Hem
 zijn voortgevloeid. Alles volgt uit Gods hoogste
 magt even noodwendig in de natuur, als in de wis-
 kunst (††). God is een uit zijne eigene natuur

na C. G.
 jaar 1552.
 tot 1700.

nood-
 (*) „Nemo negat, ex divina natura necessario sequi,
 ut Deus se ipsum intelligat, et tamen nemo concipit,
 Deum fato aliquo coactum, sed omnino libere, tametsi
 necessario, se ipsum intelligere.” *Epist.* p. 453.

(†) „Deus, tametsi necessario, libere tamen existit;
 quia ex sola suæ naturæ necessitate existit.” *Epist.* LXII.
 p. 584.

(§) „Ea res libera dicitur, quæ ex sola suæ naturæ
 necessitate existit, et a se sola ad agendum determina-
 tur. Necesaria autem, vel potius coacta, quæ ab alio
 determinatur ad existendum & operandum certa ac de-
 terminatione.” *Epist.* I. *Def.* VII.

(**) Zie het straks aangehaalde uit het eerste deel der
Eth. Prop. XVII.

(††) „A summa Dei potentia, sive infinita natura in-
 fini-

na C. G. noodzakelijk, dat is, vrij wezen. Dit Goddelijk
 Jaar 1552. wezen is de eenig mogelijke zelfstandigheid. Niets
 tot 1700 is zelfstandig buiten God (*). Alles is in God;
 niets is zonder God. Al wat bestaat, is in God,
 de eenig mogelijke zelfstandigheid; niets kan er
 zonder of buiten God zijn (†). Tot deze eenig
 mogelijke zelfstandigheid, welke God is, moeten
 gebracht worden alle dingen, zoo die uitgebreidheid
 hebben, als die denken. Gods wezen wordt van
 eeuwigheid gewijzigd in uitgebreidheid en denking,
 naar de noodzakelijkheid van hetzelfde. Natuur,
 wereld, alle dingen zijn wijzigingen van Gods ei-
 genschappen, door het onëindig verstand bepaald,
 overeenkomstig der noodzakelijkheid van de Godde-
 lijke natuur, zoo dat geen anders zijn kan, dan het
 is (§). Buiten het geen bestaat, kan ook niets zijn;
 het

*finita infinitis modis, h. e. omnia necessario effluxerunt,
 vel semper eadem necessitate sequuntur; eodem modo
 ac ex natura trianguli ab aeterno & in aeternum sequitur,
 eius tres angulos aequari duobus rectis." Eth. I. Prop.
 XVI.*

(*) „Præter Deum nulla dari, neque concipi po-
 test substantia." *Eth. I. Prop. XIV.*

(†) „Omnia in Deo sunt." *Eth. P. I. Prop. XV.*
 „Quidquid est, in Deo est, et nihil sine Deo esse, ne-
 que concipi potest." *Ibidem.* „Omnia in Deo, nil ex-
 tra Deum." *Prop. XVIII.*

(§) „Deus est non tantum causa efficiens rerum ex-
 sistentiæ, sed etiam essentiæ. Sine Deo essentia non po-
 test concipi. — Deus eo sensu, quo est causa sui, est
 causa omnium. — Res particulares nihil sunt, nisi Dei

het rijk der dadelijkheid is gelijk aan dat der mogelijkheid (*). De voortgang der tweede oorzaken is hier oneindig (†). Gods eigenschappen, die zijne natuur uitmaken, zijn eene oneindige denking, en eene oneindige uitgebreidheid (§). Uit beide deze eigenschappen van God zijn noodzakelijk, als wijzigingen, voortgevloeid alle dingen, en de verstandelijken en de stoffelijken (**). De eersten zijn wij-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

attributorum affectiones, five modi, quibus Dei attributa certo ac determinato modo exprimuntur. Omnia in Deo, substantia." *Eth. I. Prop. XXV.* „Unus Deus realitatis omnis fons, & ex suæ naturæ necessitate causa." *Prop. XXVI.*

(*) „Omnia, quæ ex absoluta natura alicuius attributi Dei sequuntur, semper & infinita existere debuerunt." *Eth. P. I. Prop. XXI.* „Quidquid ex aliquo Dei attributo, quatenus modificatum est tali modificatione, quæ & necessario & infinita per idem existit, sequitur, debet quoque & necessario & infinitum existere." *Prop. XXII.*

(†) „Quævis, quæ finita est, & determinatam habet existentiam, non potest existere, nec ad operandum determinari, nisi ab alia causa, quæ etiam finita est, & determinatam habet existentiam. Et rursus, hæc causa non potest etiam existere neque determinari, nisi ab alia, quæ etiam finita est, et determinatam habet existentiam, determinatur, et sic in infinitum." *Eth. I. Prop. XXVIII.*

(§) „Cogitatio, extensio attributum Dei est; five Deus est res cogitans extensa." *Eth. II. Prop. I, II.*

(**) Res extensa et cogitans Dei attributa sunt, vel attributorum affectiones. Omne vel substantia vel modus." *Eth. I. P. XIV.* „Res finita, modus, sequitur

ex

na C. G. wijzigingen van de oneindige denking; de anderen
 Jaar 1552. wijzigingen van de oneindige uitgebreidheid. Allen
 tot 1700
 behooren zij tot ééne en dezelfde, alleen mogelijke, zelfstandigheid, en zijn uitdrukfelen van Gods natuur (*). Hieruit volgt dus, dat de mensch niet gezegd kan worden, en niet is eene zelfstandigheid, maar bestaat uit zekere wijzigingen van beide de Goddelijke eigenschappen, wijzigingen, die uit ééne en dezelfde eeuwige en oneindige zelfstandigheid zijn voortgevloeid (†).

Zie hier het gevoelen van SPINOZA. Nu mag ik vragen, houdt Gij SPINOZA voor een' Atheïst? voor een' verloogchenaar van God? Die SPINOZA als een' Atheïst wil bevechten, gelijk voorheen honderden, die hem niet verstonden, of niet wilden verstaan, gedaan hebben, gedraagt zich als een verdwaalde DON QUICHOT, die zich met zijn ridderswaard

ex attributo modificato, modificatione finita, a determinata causa. Hoc denuo ab alia, & sic in infinitum." *Eth. I. P. XXVIII.*

(*) „Res vel cogitandi modi sunt, per cogitationis attributum, vel extensionis modi, per extensionis attributum." *Eth. I. Prop. VII.* „Modi Dei naturam determinato modo exprimunt." *Eth. II. Prop. II. Epist. XLI. P. 524, 526.*

(†) „Ad essentiam hominis non pertinet, esse substantiam; hominis essentia constituitur certa attributi divini modificatione." *Eth. I. Prop. X.* „Homo constat corpore & mente. Mentem & corpus unum et idem est individuum, iam sub cogitationis, iam sub extensionis attributo concipiendum." *Prop. XXI.*

zwaard in postuur stelt tegen den windmolen. Zoo na C. G. denken HENNERT en NIEUWHOFF (*). De laatste ^{jaar 1552} _{tot 1700.} voegt er bij: „Geen verstandig man kan SPINOZA eenen wezenlijken Atheïst noemen, het zij theoretischen; daar tegen pleit zijn betoog, van het bestaan der Godheid; het zij praktischen; daar tegen pleit zijn onbesproken wandel en deugdzaam leven.” SPINOZA erkende één éénig Opperwezen, dat uit kracht van zijne eigene natuur bestaat, en de oorzaak der wereld is uit noodzakelijkheid van haar natuur of wezen, de bron van al het gene in de dingen der wereld wezenlijk is. Maar SPINOZA, dit is de eenige naam, dien men hem, te dezen aanzien, hoe veel ook HERDER hier tegen hebbe (†), geven kan. SPINOZA was *Pantheïst*, evenwel niet in eenen onbepaalden zin; want hij onderscheidt overal eigenschap

(*) Zie 'smans a. w. bl. 79.

(†) In zijn GOTT; bl. 62, 70, 93, 100, 104. HERDER meent, SPINOZA hield God voor de eeuwige bron van kracht en zaligheid, wier goedheid, liefde, wijsheid en magt alles bezielt, en alles doet werken naar de hoogstvolmaakte schoonheid en orde. Een denkbeeld, dat zeer wel vlijdde, om het *Spinozisme* met het *Fichtianisme* te verëenigen! HERDERS drift ging te ver in het æsthetisch verploojen van het gene door SPINOZA, die geen gevoel voor het schoone had, en niet kon hebben (Vid. *Ethic. App. Propos. XXXVI. p. 38.*) verknoid, wanschikkelijk gemaakt, en gansch en al bedorven was. Hoe konde HERDER toch aan SPINOZA's God goedheid, liefde, en vooral *wijsheid* toekennen? Dit schteeuwte, gelijk men spreekt, luidkeels tegen SPINOZA's stelsel.

HERV. V.

I

na C. G. schap van wijziging; volgens zijn gevoelen, schiept
 Jaar 1552 God alles door de wijzigingen zijner eigenschappen;
 tot 1700. uit zulk eene schepping ontwikkelt zich alles in
 alle mogelijke vormen van uitgebreidheid en
 denking. In zoo verre kan men het HENNERT (*)
 toestemmen, dat SPINOZA God en de wereld niet
 voor hetzelfde wezen heeft gehouden. SPINOZA
 was Pantheïst in eenen bepaalden zin, zulk een
 Pantheïst, namelijk, die het wezenlijke der natuur
 naar de noodzakelijkheid van het Opperwezen uit
 de Goddelijke eigenschappen door werking, door
 schepping, niet uitvloeijen, maar voortvloeijen doet.
 In zoo verre is het wezenlijke der natuur wijziging
 der Goddelijke eigenschappen. Uitbreidheid en
 denking zijn de eigenschappen der ééne, eenig mo-
 gelijke, zelfstandigheid. In al, wat bestaat, is uitge-
 breidheid en denking het wezenlijke; in zoo verre
 dus Goddelijke eigenschap, God zelf. Alles is in
 God. Niets is zonder God. Dit eene en andere
 herhaalt SPINOZA meer dan ééns. Dit zijn wisfel-
 denkbeelden, waarin zich het begrip van eene bui-
 tenwereldsche Godheid, van eene Godheid, afge-
 zonderd van het heelal, zich verliest, en van wel-
 ken, gelijk NIEUHOFF zegt, (†) een zeker Pantheïsme
 niet wel kan worden weggedacht.

Maar

(*) In zijn *Vertoog over den aard der wijsgeerte van SPINOZA* bl. 31; te vinden in de *Uitgelezene Verhandelingen over de wijsgeerte en fraaije letteren, getrokken uit de werken der Koninklijke Akademie der Wetenschappen te Berlyn* I. D.

(†) In het a. b. bl. 91.

Maar van waar dit Pantheïsme van SPINOZA? Is het eene bijzondere vrucht van zijne filosofische bespiegelingen? Wat zal men antwoorden? Onze latere Wijsgeeren en Godgeleerden, die de Scholen der oude Grieksche en Romeinsche Wijsgeeren bezochten, vonden schier overal Pantheïsme, of, zoo als men het noemde, Atheïsme. Men meende hetzelfde inzonderheid aantetreffen bij de *Platonisten* en *Stoïcijnen*. Van de Heidensche Wijsgeeren, dacht men, hadden het sommige Christelijke Wijsgeeren, als bij erfenis, overgenomen. BAYLE twijfelde niet (*), of de beroemde ABELARD ware een Pantheïst geweest. DAVID VAN DINAND was; naar zijn oordeel (†), zeker onder de Pantheïsten te tellen. Bij de *Persianen*, bij de *Chinezen*, bij de *Joden*, bij de *Indiaansche Quiëtisten*, bij de *Christelijke Mystieken*, en waar al niet? heeft men sporen van het *Pantheïsme* meenen te ontdekken. Z-lfs de Profeeten onder de oude inrigting van den waren godsdienst, en de Apostelen onder de nieuwe, werden hier niet van verschoond (§). Dezen waren, naar het oordeel der ongeloovigen, Pantheïsten geweest. De geloovige, christelijke, godgeleerden, wisten de door Gods geest geleide schrijvers van dit euvel vrij te pleiten; maar dachten er niet aan, dat zij zelven aan de ongeloovigen aanleiding gaven, om hen voor

Pau-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

(*) *Dict. hist. crit.* art. SPINOZA.

(†) L. 1.

(§) Het Pantheïsme van dezen geloofde men te vinden *Jer.* XXIII. 24; *Hand.* XVII. 28; *Rom.* XI. 36.

na C. G. Pantheïsten te verklaren. Wanneer zij Gods alomtegenwoordigheid beschreven, leerden zij, dat God nergens in en nergens uitgesloten was. Hoe dubbelzinnig! hoe schijnbaar Pantheïstisch! Hoor eens! loop bij alle sekten of gemeenschappen de stelselen van wijsgeerte en godgeleerdheid door; allerwege zult gij iets ontmoeten, dat, en meestal tegen het doel van den steller, naar Pantheïsme zweemt. De beperkte rede zelfs van den schrandersten man schijnt over dit blok op den weg harer te hooge bespiegelingen te hebben moeten struikelen. Nogtans heeft SPINOZA door het voorbeeld van die allen niet wel gewaarfchouwd kunnen worden. Hij was in zijnen steilen gang veel te verre van hen verwijderd, om hen in het oog te houden. SPINOZA is van geheel iets anders uitgegaan; zijn weg was geheel onderscheiden. Vindt men bij hem en anderen eenigen schijn van overeenkomst; dit is toevallig. Meestal ook heeft, zelfs bij de wijsgeeren, die voor hem te dezen opzigte Pantheïsten waren, of het schenen te zijn, een groot onderscheid van beginselen niet alleen, maar van beschouwingen, van redeneringen en gevoelens plaats. SPINOZA altoos staat hier, als een oorspronkelijk denker, ten aanzien van zijn stelsel, over het geheel genomen, en deszelfs bijzonderheden, volkomen op zich zelve (*).

Was toch SPINOZA's eerste gids DESCARTES niet? Dit was ja voorheen ook bijkans het algemeen-

(*) Zie NIEUHOF's a. w. bl. 39.

meene gevoelen. Niemand heeft dit sterker gedreven, dan JOHANNES REGIUS, Hoogleeraar in de wijsgeerte te *Franeker*, die ten jare 1714 heeft in het licht gegeven een werkje, getiteld; KARTEZIUS SPINOZA voorlichtende, of kort vertoog, toonende door onwrikbare redenen, dat de *Philosophij* van KARTEZIUS in zich verbergen hebbe de gronden, waarop die van SPINOZA gebouwd is (*). Dit evenwel te toonen, was voor REGIUS eene ondoenlijke zaak; hij heeft het dus ook niet gedaan. Vooroordeel, schier hadde ik geschreven bitse partijzucht, dreef hem tot eene analogische redekaveling, welke hij deerlijk misbruikte, om de wijsgeerte van DESCARTES allergehaatst te maken. Zeker had SPINOZA groote verpligting aan DESCARTES, in wiens school hij tot een' wijsgeer gevormd was. Van daar in de schriften van SPINOZA doorgaans de kartesiaansche terminologie. Wanneer hij niet stellig bepaalt, laat hij de uitdrukkingen van DESCARTES, door hem overgenomen, geheel voor deszelfs rekening; hij gebruikt die slechts in den kartesiaanschen zin, zoo als zij van de wijsgeeren verstaan worden. Maar bepaalt hij, dan geeft hij aan zoodanige uitdrukkingen zijne eigene verklaring, en past dezelve op eene hem eigene wijze toe. DESCARTES, bij voorbeeld, leerde, dat er twee wezenlijkheden in de natuur zijn, denking, namelijk, en uitgebreidheid, waarvan de eene het wezenlijke van den geest, en de andere het

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

(*) Hetzelve wordt gevonden achter 's mans *Beginfelen der beschouwende filosofie*.

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

het wezenlijke van de stof uitmaakt. Maar hoe geheel anders verklaart zich SPINOZA hieromtrent! en hoe geheel anders heeft hij die leer in zijn stelsel ingeweven! Te dezen aanzien gispt hij zelfs DESCARTES (*). Denking en uitgebreidheid is, naar SPINOZA's opvatting, geheel niet het gene DESCARTES er door verftond. Maar hoe heeft SPINOZA het dan begrepen. Dit is vrij donker; hadde hij het toch liever genoemd *kracht* en *werking*! Hoe verschildend ook zijn de punten, waarvan beide de filosofen, elk langs zijnen eigen weg, uitgaan! DESCARTES begint van *ik denk*, derhalve *ben ik*. SPINOZA van eene noodzakelijke vrijheid, naar welke de Godheid, uit zijne eigene natuur, werkt en handelt, eene vrijheid, waar tegen zich het allersterkst verzet hebben de *Kartesianen*, SPINOZA's oude medescholieren. DESCARTES is een twijfelaar, of *scepticus*; SPINOZA stelt vast als *dogmaticus*. Bij DESCARTES is God wezenlijk onderscheiden van de wereld, de Schepper van hemel en aarde. Bij SPINOZA is alles één, en één alles. Naar het gevoelen van DESCARTES hadde alles anders kunnen zijn, dan het is; naar SPINOZA's grondbeginselen niets. Te regt mogt derhalve NIEUHOFF het *Spinozisme* eene antipode noemen van het *Kartesianisme* (†).

Zie daar eene geschiedenis van het *Spinozisme*, dat zeker voor beter verklaring nu gebleken is vatbaar

(*) *Epist.* XXXII. gelijk hij in andere opzigten niet schroomde te doen; als *Lth.* II. *Prop.* 13, 16, 17.

(†) Zie 'smaus a. w. bl. 71.

baar te zijn, dan hetzelfde van de meeste vroegere en latere wijsgeeren en godgeleerden verklaard is, maar in zijn geheel toch nog een gedrogtelijk, een dus allerverfoeijelijkst stelsel blijft, dat samenhangt van *Antitheïsme*, van *Ideaalrealisme* (*), van een ijzeren, onredelijk, *Fatalisme*, van een stijf en gestreng *Antiteleologisme* (†), van een grof *Materialisme*, van een zeer fijn *Anthropomorphisme* (§), en van wat niet al meer?

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Het boek van SPINOZA, waaruit wij zijn stelsel hebben

(*) SPINOZA's denkbeelden zijn nooit zonder transcendente voorwerpen, welke door hem voorwerpelijk verwezenlijkt worden. Zijn denkbeeld is of wordt altijd de zaak zelve. Zie NIEUHOF's a. w. bl 86, 87.

(†) Er is niets, waartegen SPINOZA zich meer verzet, als tegen de leer der eendoorzaken. Het denkbeeld van eene Godheid, die in hare werken iets bedoelde, is bij hem het ongerijmdste denkbeeld, dat men zich van de Godheid kan vormen. „Dum quæssiverunt (veteres) Philosophi ostendere,” zegt hij, „naturam nihil frustra agere (hoc est, quod in usum hominum non fit) nihil aliud videntur ostendisse, quam naturam, Deosque æque ac homines delirare.” *Ethic. App. Prop.* XXXVI. p. 35. „Haec doctrina Dei perfectionem tollit; nam si Deus propter finem agit, aliquid necesario appetit, quo caret.” p. 36. Zulk eene harde leer volgde van zelve uit SPINOZA's strijd tegen de vrijheid der keuze van het bestvoegelijke (*libertas spontaneitatis*.)

(§) Hoe zeer SPINOZA ook met regt tegen het Anthropomorphisme van zijner tijd lostrok, heeft hij evenwel er niet om gedacht, dat hij zelf van de Godheid begrippen vormde, die aan menschen, niet aan de God-

na C. G. hebben opgegeven, draagt, gelijk wij gezien hebben, den titel van *Zedekunde*. Dan het zedekundige gedeelte des werks valt hier niet in ons bestek.

Jaar 1552.
tot 1700.

Alleen zij het genoeg er van te melden, dat hetzelfde geen samenhangend stelsel, maar eene beschrijving van de vatbaarheid voor deugd van het noodzakelijk wezen, en geene zedeleer voor menschen, als menschen, behelst (*). De noodzakelijkheid, waarmede, naar SPINOZA's denkbeeld, Gods wezen bestaat, heerscht ook in dit gedeelte zijns werks.

Had voorheen SPINOZA, vooral in ons vaderland, gelijk men meende, zeer vele stille volgers, groot was het aantal van zijne luide tegensprekers. De voornaamsten waren S. CLARKE, R. CUDWORTH, J. RAPSON, B. NIEUWENTIJD, J. A. RAATS, P. BAYLE, J. J. ZIMMERMAN, J. F. BUDDEUS, C. WOLF, M. MENDELSON. Ook deze laatstgenoemde heeft met den geheimraad JACOBI er twist over gevoerd, of zijn vriend LESSING een *Spinozist* ware? MENDELSON heeft hem daarvan zoeken vrij te pleiten, maar uit afkeer van verkettering, het *Spinozisme* in zulk een licht zoeken te plaatsen, dat de *Theïst* er zijne gevoelens vrij wel in vinden kan. HERDER heeft dit met nog grooter ijver gedaan, schetsende eenen SPINOZA, aan wien de *Theïst* de hand

heid eigen zijn. Wat toch is de denking? Konde hij zich daarvan een begrip vormen, zonder bezinnen, zonder tijdvorm? Zie NIJHOFFS a. w. bl. 228.

(*) Zie HEIDENREICH's *Philosophie der nat. religion*; I. bl. 272.

hand der broederschap niet ligtelijk weigeren zal. na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.
Dit deed HERDER in zijn werk, hier voor reeds genoemd, en uitgekomen ten jare 1787. Van dien tijd af meenden velen in *Duitschland* aan SPINOZA dat recht te moeten doen weêrvaren, waarop hij aanspraak had, maar hetwelk hem zeer weinigen voorheen gegund hadden. Zijne filosofie begon hemelhoog verheven te worden. Zijne schriften werden op nieuw gedrukt, en ook in het hoogduitsch overgezet. In de jaren 1787 en 1789 verschenen er twee onderscheidene uitgaven van in die tale. En welken invloed dit op den wijsgeerigen denktrant in *Duitschland* gehad heeft, weten deskundigen. Het is buiten ons ontwerp, hier verder iets historisch van te boek te stellen.

 TWEEDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE LUTHERSCHE KERK, NA
DEN VREDE VAN PASSAU, TOT DEN AANVANG
DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van den staat der Lutherische Kerke.

na C. G. De hervorming der Christelijke kerk, in de zes-
Jaar 1552. tiende eeuw, haar volkomen beslag hebbende gekre-
tot 1700 gen, vond men deze nu in drie hoofdgenoot-
Inleiding. schappen of maatschappijen gescheiden, namelijk in
de Grieksche, Roomsche en Onroomsche, welke
den naam van Protestantische kreeg. In het beschrij-
ven van de geschiedenis dezer bijzondere maatschap-
pijen achten wij het bestvoegelijk de orde, waarin
wij dezelve hier optellen, om te keeren, en dus
eerst een historisch berigt te geven van de Protes-
tantische kerkgemeenschap, dan van de Roomsche en
eindelijk van de Grieksche.

De Protestantische kerkgemeenschap verdeelt zich
in vele onderscheidene genootschappen, gelijk bekend
is. De twee voornaamsten waren het Evangelisch-
Lutherische en het Evangelisch-Hervormde kerkge-
nootschap. Het doel der Onroomschen, die zich
los worstelden van de drukkende magt der Room-
sche hierarchie, was buiten alle betwijfeling in den
be-

beginne geen ander, dan zich te vereenigen tot één na C. G.
 algemeen kerkgenootschap, welks leden zich ge-
 meenschappelijk in eenen gezuiverden dienst van Jaar 1552.
 God verblijden mogten. MELANCHTHON, de zacht-
 moedige MELANCHTHON, had alles, wat in zijn
 vermogen was, gedaan, om eene scheuring te be-
 letten; en het was hem ook gelukt. De vereeni-
 ging was door zijnen invloed getroffen ten jare 1536,
 gelijk voorheen verhaald is. Maar nog bij het leven
 van MELANCHTHON verhieven er zich reeds ten jare
 1557 weder punten, waaröver de hoofden der On-
 roomschen verschillig dachten, en met elkäer aan
 het twisten geraakten (*). Daar ééndragt anders
 het vermogen sterkt, werd hetzelfde door deze twee-
 dragt verzwakt. Evenwel men was, met gemeen-
 schappelijke krachten, de eerste zwarigheden reeds
 zoo verre te boven gekomen, dat elke partij tegen
 den gemeenen vijand genoegzaam konde staande blij-
 ven. Verstandigen ondertuschen zagen allerhelderst,
 dat, wanneer eens het onderling twistvuur gebluscht
 konde worden, die stand zoo veel te vaster zoude
 zijn, en waren dus op middelen bedacht, om, kon-
 de het zijn door eene hereeniging der verschil heb-
 benden, de scheuringen, waar zij waren, te helen,
 en waar zij nog niet waren, voortekomen. Welk
 een treurig aanzien toch leverde de tweespalt op
 tuschen de beide Protestantse kerken, die zoo
 veel gemeenschappelijks hadden in grondstellingen,
 in oogmerken, in godsdienstbegrippen, in theologi-
 sche

(*) Zie hier voor XXIII. bl. III.

22 C. G fche leerwijzen, enz., die in haren oorsprong te
 Jaar 1552. zamen als één ligchaam mogten beschouwd wor-
 tot 1700 den, dat zich tegen de Roomfche kerk, waarvan
 het zich met vereenigde kracht had afgerukt, met
 zulk eenen moed bleef aankanten! Deze beiden
 zonderden zich niet alleen van elkanderen af, maar
 gaven elkanderen zoo vele blijken van wederwillig-
 heid, zelfs ja van afkeer en haat, dat ook, bij het
 daaruit gefproten onderscheid in de geloofsleer, zulk
 een geest van wederzijdsche partijfchap in wijzer en
 beter gewordene Christenen waarlijk onbegrijpelijk
 was (*). De bron van deze wederzijdsche oneenig-
 heid moest bij de hoofden van de onderscheidene
 aanhangers gezocht worden. Dezen hadden hunne
 verfchillende standpunten, waaruit zij het geheel
 overfchouwden, 't gene bij hen bijzondere begrip-
 pen moest te wege brengen, die elk hunner in zij-
 nen kring zoo veel te beter gangbaar kon doen
 worden, naar mate hunne vrienden, te weinig
 doorzigt hebbende, zich moesten laten leiden, en
 geen denkbeeld hadden van het fchandelijke des
 vooroordeels en der partijzucht. Dit stond in
 zoo veel te helderder licht bij regt verftandi-
 gen, die voor het algemeen belang niets ver-
 derfelijker achtten, dan tweedragt tusfchen Chris-
 tenen, welke in de hoofdzaak het ééns waren, maar
 in zaken van minder belang uit elkanderen liepen.
 Dezen hebben alle hunne pogingen ingefpannen,
 om, ware het mogelijk, allen te verbroederen, en
 tot

(*). Verg. SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 331.

tot ééne gemeenschap te brengen. Maar die pogingen zijn vruchteloos geweest.

Tot den dood van MELANCHTHON, die ten jaare 1560 overleed, was er eigenlijk nog geene scheuring; ten minste zij was nog niet volkomen. Hier hadden de Lutherschen en daar de Hervormden, zoo in magt, als in aantal, de overhand. Dit bragt mede, dat de onderliggende partij aan de andere die de overhand had, steeds toegaf, en zich bij haar als het ware schuil hield. Behalve in *Zwitserland*, *Frankrijk* en *Grootbrittannië*, waren de Lutheranen overal zoo menigvuldig, dat de Hervormden nauwelijks in aanmerking kwamen. Hier te lande, bij voorbeeld, waren de eerste Protestanten Luthersgezind; weinigen altoos schijnen der leere van ZWINGLIUS toegedaan geweest te zijn. Met den tijd waren hier de Kalvijnisten opgetreden, aanhangers van den uitmuntenden KALVIJN, die tuschen LUTHER en ZWINGLIUS een' middenweg insloeg, ter verëeniging, ware het mogelijk, van beider gevoelens, ten aanzien van het heilig avondmaal. Doch tot aan het jaar 1562 waren zij hier te lande onder de Lutherschen, die verre weg de meerderheid bleven uitmaken, als onkenbaar. Zij kwamen er zelfs openlijk vooruit, dat zij, met betrekking tot het heilig avondmaal, niets leerden, dan het gene in de *Augsburgsche* geloofsbelijdenis begrepen was. Dit konden zij met een zuiver geweten zoo veel te beter doen, om dat de Lutherschen hier te lande de gematigde begrippen van MELANCHTHON, die LUTHERS leer werkelijk verzacht had, omhelsden. In-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

—
Toestand
der Lu-
therschen
en Her-
vormden
tot het
jaar 1577.

tus-

na C. G. tusſchen begonnen de Kalvijnſten langzamerhand
 Jaar 1552. in getal aan te groeijen, en uit dien hoofde voor
 tot 1700
 hunne gevoelens meer openlijk uittekomen. Al
 gaande weg was de invloed der Franſche Proteſtan-
 ten, die allen Hervormden of Kalvijnſten waren,
 op onze vaderlandſche Proteſtanten grooter gewor-
 den door de tuſſchenkomst der aan beiden zich
 fluitende *Walen*, die allen zich voor de leer van
 KALVIJN verklaarden. GUIDO DE BRES, een Waal-
 ſche godsdienſtleeräar, gaf ten jare 1562 in het
 Franch uit eene uitmuntende geloofsbelijdenis, die
 van zijne landgenooten algemeen aangenomen, en
 ten eigenſten jare in het Nederlaandsch vertaald ook
 door den druk hier te lande bekend werd. Van
 dien tijd af won het Kalvijnisme hier meer en meer
 veld, en begonnen de Kalvijnſten zich meer van
 de Lutherſchen afteſcheiden. Ook van toen af zijn
 de Kalvijnſten in de Nederlanden met den eenvou-
 gen naam van *Hervormden* of *Gereformeerden*, even
 gelijk de *Walen* en *Franchen*, die *Reformés* ge-
 noemd werden, verëerd geworden. Hieröp volgde
 in het jaar 1567 de omwenteling, welke uit de ge-
 ſchiedenis bekend is. De Leeräars namen de vlugt
 naar *Embden*, naar *Kleef*, naar *Engeland*, enz.
 Bij hunne terugkomst in de jaren 1573 en 1574
 zag men hen ongemeen geſterkt in de leer der Her-
 vormden. Ook begaven zich toen herwaarts vele
 Hervormde Leeräars uit den *Paltz*, uit het graaf-
 ſchap *Nasſauw* enz. Dewijl alzoö het meerderdeel
 der Leeraren de gevoelens van KALVIJN omhelſde,
 was het zeer natuurlijk, dat de gemeenten hun

voorbeeld volgden. WILLEM, de eerste, had, op na C. G.
 zijne vlugt, in *Duitschland*, openbare belijdenis jaar 1552.
 van den Hervormden godsdienst afgelegd. En 's volks tot 1700.
 Edelen schikten zich naar zulk een' grooten over-
 ganger.

Zoo was het hier te lande gefeld. In *Duitschland* daarentegen hadden de Lutherfchen in aantal en magt de overhand geheel gekregen. Niettemin was de hoop, dat de Hervormden met de Lutherfchen genootfchappelijk weder verëenigd zouden worden, nog niet geheel afgefneeden. Hier te lande vleiden zich daarmede, toen nog de gematigde Proceftanten, zoo Lutherfchen, als Hervormden. En zoo was ook in *Duitschland* nog eene stille verwachting, dat na lange onzekerheden beide partijen vereenigd zouden worden tot ééne gemeenfchap. Maar spoedig namen nu de zaken eenen ongelukkigen keer. De uitzigten op eene verëeniging werden in ééns verdonkerd. De wolken van zwarigheid, die tot hiertoe flechts heen en weder drevén, pakten zich in ééns zoo dicht op en in elkänder, dat er een vreesfelijk onweder los brak, waardoor alle ontwerpen ter verbroedering eindelijk in duigen vielen.

In *Duitschland* was er bij de Lutherfchen, die de onveränderde geloofsbelijdenis van *Augsburg* omhelsden, reeds lang geene geringe verdenking ontstaan, dat hunne broeders, die de gematigder begrippen van MELANCHTHON hadden aangenomen, heimelijke Kalvijnisten waren. Onder zulk een vermoeden lagen inzonderheid de *Wittenbergfche* en *Leipzigfche* Theologanten. En het gene dit te meer
 ge-

na C. G. gegrond deed worden, was, dat de Heidelbergfche
 Jaar 1552 godgeleerden, juist terwijl men onder hen bezig
 tot 1700. was een' Katechismus voor de Hervormden op te
 stellen, er op roemden, dat er in de Lutherfche
 kerk vele groote mannen waren, die met hen gelijk
 dachten in de avondmaalsleer. Konde er iets zijn,
 dat meer tot ergernis strekte van heethoofdige Lu-
 therfchen, gelijk FLACIUS, BRENZ en anderen wa-
 ren? De hoven der Vorften werden er mede ge-
 moeid, werwaarts de Kryptokalvijnisten, dat is *ge-
 heime Kalvijnisten*, zoo als men hen noemde, ont-
 boden werden, om zich te verdedigen. Aan het
 hof te *Dresden*, bij voorbeeld, werden zij, ten
 jare 1562, genoodzaakt zich te verantwoorden door
 drie der voornaamften uit hun midden, namelijk,
 EBER, MAJOR en CRELL. Den Keurvorst van *Sak-
 sen*, AUGUST, verdroot, zoo het fchijnt, eindelijk
 dat befchuldigen van de eene en dat verantwoorden
 van de andere partij. Ten minfte hij gaf ten jare
 1566 een bevel, waarbij den Predikanten zijner
 landen al het twisten over de Avondmaalsleer, op
 bedreiging van verlies hunner ambten, in geval van
 ongehoorzaamheid, verboden werd. Eenigen ook
 werden van hunnen moedwil de ongelukkige flagtöf-
 fers; 't gene ten gevolge had, dat de gemoederen
 op nieuw in onrust kwamen, en de Keurvorst zich
 in het jaar 1568 verplicht zag een Theologisch ge-
 fprek tusfchen de verfchilhebbende partijen te *Alten-
 burg* intewilligen. Dit had eenen voor de Kryptokal-
 vijnisten eenen voordeelligen uitflag. Ook de Keurvorst
 regelde daarnaar zijne bevelen, ter bevordering van
 den

den vrede der kerke. Dan wyl de strenge Luther-
 schen niet zoo spoedig nog tot rust konden ko-
 men, stond uit hun midden op de Kanselier der
 Akademie van *Tubingen*, JAKOB ANDREÆ, een ge-
 leerd en schrander man, met oogmerk, om, zoo
 het heette, de twistende partijen door het voordra-
 gen van vaste grondstellingen te vereenigen, welke
 zij beiden zouden kunnen aannemen. Ten aanzien
 van de Avondmaalsleer meende hij de onderscheide-
 ne denkbeelden der verschilhebbende partijen tot dit
 vereenigingspunt te moeten bepalen, „dat,” na-
 melijk, „in het Avondmaal, met het brood en
 den wijn, het waarachtige ligchaam en bloed van
 CHRISTUS, op eene hemelsche en voor de mensche-
 lijke rede onbegrijpelijke (of onnaspeurlijke) wijze
 tegenwoordig, uitgedeeld en van allen aangenomen
 wierd, die naar deszelfs bevel en instelling van dit
 Sakrament gebruik maakten.” Dit vereenigingsontwerp
 had het ongeluk van beide partijen niet te geval-
 len. De strenge Lutherschen verwierpen hetzelve
 met verontwaardiging. De Godgeleerden van *Jena*
 waren er wel het ergst van allen tegen. En de
 Kryptokalvinisten zouden er zich in hebben laten
 vinden, hadde ANDREÆ er niet bijgevoegd, dat ook
 de onbekeerden het ware ligchaam en bloed ontvin-
 gen, en zich niet zoo verklaard, dat het bleek,
 hoe zeer hij gehecht ware aan het denkbeeld eener
 alomtegenwoordigheid der menschelijke natuur van
 CHRISTUS. Eene vergadering van Theologanten uit
 verscheidene landen werd er ten jare 1570 te *Zerbst*
 gehouden, met oogmerk, om de partijen door dit

na C. G. ontwerp te vereenigen; maar dit oogmerk bleef onbereikt.

Jaar 1552
tot 1700

De *Wittenbergsche* Godgeleerden, op de goede gezindheid van hunnen Vorst steunende, voelden zich door nieuwen moed gesterkt, en waagden het ten jare 1571 eenen Latijnschen Katechismus uittegeven, die eene, andermaal zich tegen hen verheffende, opspraak verwekte. Op de vraag, wat het Avondmaal des Heeren ware? las men daarin dit antwoord: „Het is de gemeenschap van het ligchaam en bloed van onzen Heere JESUS CHRISTUS, gelijk het volgens de woorden van het Evangelie niet anders genoemd kan worden; bij welker aanneming de Zoon van God waarachtig en naar zijne *zelfstandigheid* tegenwoordig is, en betuigt, dat hij de geloovigen zijne weldaden genieten laat.” Deze uitdrukking was, naar het oordeel der strenge Lutherischen, zoo dubbelzinnig, dat zij hierin de geheime listen van hunne partij allerduidelijkst meenden te zien doorstralen. Er ging eene algemeene kreet tegen dezen Katechismus op; en de gemoederen verwijderden zich al meer en meer. De Hertog van *Brunswijk* waarfchouwde den Keurvorst van *Saksen* allernadrukkelijkst tegen zulk een *Kryptokalvinisme*, als hij in zijn land voedde. Deze nu riep de *Wittenbergsche* Theologanten en de meeste Superintendenten zijns gebieds naar *Dresden*, ten einde zij eene bepaalde belijdenis mogten afleggen, en de twist alzoo een einde mogt nemen. Dit had ten gevolge, dat hij, ten jare 1573 Voogd geworden van de onmondige Hertogen van *Weimar*, in dat land alle strenge Lutherische Godgeleerden, die *Fla-*
ci-

cianen genoemd werden, in gevalle zij de boven na C. G. vermelde belijdenis, te *Dresden* afgelegd, weigerden ^{Jaar 1552.} te onderteekenen, gelijk velen deden, van hunne ^{tot 1700.} posten liet afzetten.

Nu vertoonden zich weldra de Kalvijnisten, zonder schroom voor gevaar; in hunne ware gedaante, de leer van KALVIJN, aangaande het Avondmaal, openlijk voordragende. Gansch *Duitschland* stond verbaasd. De Lutherfche Leeraars van *Saksen* niet alleen, maar alle Lutherfche Vorsten drongen er bij den Keurvorst op aan, om het *Kalvinisme* met kracht tegen te werken. En de Vorst zag zich hierdoor zoo in het naauw gebragt, dat hij, om geen godsdienstoorlog te doen ontbranden, maatregelen moest nemen, waarvan zijn vredesgezind hart anders eenen niet geringen afkeer had. De hoofden der Kalvijnistifche partij werden gevangen genomen en de Keurvorst hield in *Bloeimaand* des jaars 1574 te *Torgau* een' landdag, waarop de middelen be- raamd werden, die men noodig achtte, om deze onlusten te dempen. Uit de gevolgen van deze genomen maatregelen ontstond in de jaren 1576 en 1577 het bekend *Ontwerp van ééndragt*; (*Formula concordia*) van hetwelk hier voor breedvoeriger ge- waagd is geworden (*). De Kalvijnisten trof alzoo een geweldige slag, dien zij niet verwacht hadden. Hoe hagchelijk is het, op Vorsten te vertrouwen, vooral in godsdienstzaken, waarin zij geen doorzicht hebben, en zij zich door raadslieden moeten laten lei-

(*) Zie d. XXIII. bl. 119. en volgg.

na C. G leiden, die er wel beter in geoefend zijn, maar;
 Jaar 1552. helaas! al te dikwerf, door het vuur van partij-
 tot 1700. schap gloeiend geworden, in hunne onbezonnen
 drift, een' gansch verkeerden weg wijzen.

Wanneer men over dezen ganschen handel een vonnis naar waarheid strijkt, zoo kan men de partijzucht der strenge Lutherfchen nimmer billijken. Laat het zijn, dat de Kalvynisten zich, gelijk de partij hun telkens verweet, onder het masker van MELANCHTHONS gevoelens verborgen hebben, om het *Kalvinisme* door te drijven, die gevoelens waren met dit stelsel zoo naauw verbonden, dat er geen wezenlijk onderscheid schier tusfchen te vinden ware. De *Melanchthonianen* waren in den grond *Kalvijnisten*; hadden zij dus gezegevierd over hunne partij; de fcheuring tusfchen de Lutherfchen en Kalvijnisten ware volkomen geheeld geworden. Maar nu werd zij grooter; zij werd nu onherstelbaar. De *Sakfifche* Keurvorst AUGUST wist door zijn gezag in een groot gedeelte van *Duitschland* aan het *Ontwerp van ééndragt* eene symbolifche waardij te bezorgen, en alzo de fcheiding tusfchen de beide Protestantfche kerken tot zulk eene volkomenheid te brengen, dat er aan eene vereeniging niet of bijna niet meer te denken ware (*).

Men

(*) Vid. D. GERDESII *Scrinium Antiquarium*; T.VIII. P. I. p. 472; alwaar het *Ontwerp van ééndragt* genoemd wordt *Formula discordiæ, quæ omnem sacræ pacis in-eundæ spem exstingueret*. Verg. SCHÜRÖCKHS m. a. w. IV. bl. 607—647.

Men heeft wel naderhand weder eenige pogingen na C. G. beproefd, om de verbroedering te bewerken; maar Jaar 1552. tot 1700. alles is vruchteloos afgeloopen. Door het *Ontwerp van eëndragt* was de tweedragt zoo groot geworden, dat hetzelfde onmogelijk was. Aan de zijde der Hervormden was men ten allen tijde wel het meest genegen tot den vrede. Met ernst waren onder dezen hierop bedacht, ja meer dan bedacht DAVID PARÆUS, een Heidelbergsch Godgeleerde, die in het laatst der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw leefde, en JOHANNES DURÆUS, Predikant bij de Engelsche gemeente te *Elbingen* in *Pruisfen*. Deze laatste heeft in het midden der zeventiende eeuw zich alle moeite getroost, om zijn prijswaardig oogmerk te bereiken. Niet alleen heeft hij onderscheidene schriften (*) uitgegeven, maar vele reizen door *Zwitserland*, *Duitschland*, *Zweden* en *Denemarken* gedaan, en met vele Vorsten en Godgeleerden der beide Protestantische kerken gesprekken gehouden. In het vervolg zijn tot hetzelfde einde werkzaam geweest MOZES AMYRALDUS, PETRUS MOLINÆUS, JOHANNES HOORNBEEK, JOHANNES HENRICUS HEIDEGGER, BENEDICTUS PICTET en meer anderen. Ook in de Lutherfche kerkgemeenschap ontbrak het niet aan vredesgezinde Theologanten, als daar waren in *Zweden* JOHANNES MATTHIAS, en in *Duitschland* GEORGIUS CALIXTUS,

(*) Onder dezen moeten vooral geteld worden *Pro-pempticum irenicum; Capita de pace religiosa & concordia inter Evangelicos instituenda: Schola reformata.*

na C. G. TUS, met alle de *Helmstadsche* Hoogleeraars der
 Jaar 1552 Godgeleerdheid. Doch alles was zonder vrucht;
 tot 1700. men bleef alleen naar den vrede wenschen; geene
 hoop zelfs deed er zich voor op.

Wel allermeeft waren de goede uitzigten van wel-
 denkende godsdienstigen en godgeleerden gevestigd
 op den vermogenden invloed der Vorsten, van wel-
 ken sommigen ook ter herftelling van eenen alge-
 meenen vrede in de Protestantfche kerken hun uiter-
 ste best, maar zonder bedoeld gevolg, gedaan heb-
 ben. Boven alles vermaard is in dezen het gefprek
 te *Leipzig*, in *Bloeimaand* des jaars 1631, gehouden
 tusfchen eenige Godgeleerden van beide gemeen-
 fchappen, in de tegenwoordigheid van verfcheidene
 Protestantfche Vorsten ook van beider belijdenisfe.
 Het gefprek werd gehouden tusfchen JOHANNES
 BERG, JOHANNES CRONICUS en THEOPHILUS NEU-
 BERGER, hervormde Godgeleerden, en MATTHIAS
 HOË, POLYCARPUS LYSER en HENRICUS HÖPFNER,
 Lutherfchen. De leerbegrippen werden niet alleen
 bij monde, maar ook in gefchrift naauwkeuriglijk uit
 elkanderen gezet, ten einde men zien mogt, hoe
 zeer men met elkäer overeenftemde, en waarin men
 van elkäer verfchilde. Maar de uitkomst beant-
 woordde geënzins aan de verwachting. Dertig ja-
 ren daarna beloofde men zich iets beters van een
 gefprek tusfchen eenige Protestantfche Godgeleerden
 van de onderfcheidene gezindheden, dat te *Kasfel*,
 in *Hesfenland*, gehouden werd, op gezag van den
 Prins WILLEM. De onderhandelende Theologanten,
 de leer der beide kerken, nopens het Heilig Amond-
 maal,

maal, de Voorverordening, den Perfoon van CHRISTUS en den Doop, onderzocht hebbende, gaven elkanderen de hand van broederschap, met betuiging, dat zij, onaangezien het geringe verschil in die artikelen, elkanderen met opregte genegenheid omhelsden, en voor leden van ééne en dezelfde ware algemeene kerk erkenden, als die deelgenooten waren van het zaligend geloof in CHRISTUS, en erfgenamen des eeuwigen levens. Maar ook dadelijk hoorden deze vredelievende mannen elk in zijne gezindheid, allermeeft evenwel in die der *Lutherfchen*, eene kreet van verontwaardiging opgaan, die hen in ééns ontmoedigde, en hun gansch plan vernietigde. Al het gene verftandige Regenten en regtfchapene Godgeleerden te dezen aanzien ondernāmen, werd door het minverlichte gedeelte van godsdienstleeraren en leeken gewraakt en verworpen. Het eenvoudig geloof aan het overal vrede infcherpend Evangelie had slechts bij weinigen die kracht, dat het ftugge vooroordeel er voor wijken wilde. Het heerlijk licht, dat in den morgenftond der hervorming een' zoo fchoonen dag had beloofd, was langzamerhand door, meeftal uit partijzucht, of moet ik fchrijven eerzucht? ontftane, verfchillen, die altoos voor de hoofdleer van den Christelijken Godsdienst van geen belang waren, weder met nevelen van misverftand op nieuw omtoogen geworden, zoo dat men nietigheden voor wezenlijkheden aanzag, waar voor men meende te moeten ftrijden, als of het behoud der kerke anders onmogelijk ware (*).

na C. G.
Jaari 1552.
tot 1700.

In

(*) Vid. W. JAEGERI *Hift. Ecclesiastica*. S. XVII.

K 4

Tom.

na C. G. In het landgraaffchap van *Hesfen* evenwel bleef
 Jaar 1552. de vrede tusfchen de Lutherfchen en Hervormden
 tot 1700. ongestoord. Men ging daar onderling als broeders
 met elkanderen om. Allen maakten met elkäer ééne
 gemeente uit. Dit blinkend voorbeeld had andere
 Protestanten tot naijver moeten wekken. De mo-
 gelijkheid eener wezenlijke vereeniging werd er
 proefondervindelijk door bewezen. Maar ook hier
 bleef de lucht der kerke niet lang helder, na den
 doordrang van het *Ontwerp der ééndragt*, waar-
 door overal de beide gemeenfchappen tegen elkan-
 deren met verbittering in het harnas werden gejaagd.
 In het *Hesfifche* ontftond dan ook tusfchen de
 Godgeleerden van beider belijdenis een hevige twist,
 waardoor de gemoederen van de leden der onderschei-
 dene gemeenten verdeeld werden. Dit liep zoo hoog,
 dat de Landgraaf MAURITS, één der geleerdste Vorsten
 van *Europa*, partij meende te moeten kiezen. Hij
 deed ten jare 1604 openlijk belijdenis van den her-
 vormden godsdienst. En van toen aan breidde
 zich de hervormde kerkgemeenfchap in *Hesfen* zeer
 uit. Zij kreeg ook boven de Lutherfche eenen
 bijzonderen voorrang. Zelfs de Akademie van *Mar-
 burg* onderging reeds ten jare 1605 eene verande-
 ring te dien opzigte, dat er in de Theologifche
 Fakulteit de Godsdienstleer der Hervormden alleen
 onderwezen moest worden door Hoogleeraren van
 die gezindte, die ook daartoe werden aangefield.

In

Tom. I. pag. 479. fqq. Adde *Brev. Relat. coll.
 Casfel.*

In het Keurvorstendom van *Brandenburg* ging ten na C. G.
 jare 1614 de Keurvorst JOHAN SIEGISMUND ook van jaar 1552-
 de Lutherfche godsdienstgemeenfchap over tot die tot 1700.
 der Hervormden. Hier door werd in dat land ins-
 gelijks eene verandering, met betrekking tot den
 openbaren godsdienst, veroorzaakt; doch dezelve
 was, uit hoofde van haren oorsprong, van eenen
 gansch anderen aard. Trouwens de invloed, wel-
 ken die verandering had te wege gebragt, was
 over het geheel van weinig aanbelang.

Alzoo staat dan nu, in de gefchiedenis, de Lu-
 therfche kerkgemeenfchap geheel op zich zelve. In
 alle de Duitfche Staten was zij verspreid, en in de
 meesten, gelijk wij gezien hebben, op hechte grond-
 flagen volkomen bevestigd. In de Noordsche rijken
 van *Zweden* en *Denemarken* had zij geheel de over-
 hand. In *Polen* en *Hongarië* was zij slechts ge-
 duld, maar bleef er in denzelfden staat, enkele ver-
 anderingen, waaraan zij zich moest onderwerpen,
 daar van uitgezonderd. Met den aanvang van den
 dertigjarigen oorlog zag het er donker uit; zware
 wolken, die niets dan verderf dreigden, verzamel-
 den zich boven de Proteftantfche kerk in *Duitsch-
 land*. Maar God nam haar in zijne befcherming.
 Alleen brak het onweder los in het *Oostenrijfsche*,
 in *Boheme* en *Moravië*. De Lutherfche gemeenten,
 welke in die gewesten vrij talrijk waren, werden er
 op eene deerniswaardige wijze, met verlies van have
 en goed, uitgedreven, en verspreidden zich als bal-
 lingen 'slands gins en derwaarts. Dit eene en an-
 dere zij genoeg van den oorspronkelijken toestand

na C. G. der Lutherſche kerk, in hare opkomst en bevestiging beschouwd.
 Jaar 1552, tot 1700.

Nemen wij nu den voortdurenden toestand der Lutherſche kerk, ſtaande dit tijdperk, in aanschouw, zoo zien wij, dat dezelve, aan verſcheidene zijden, vast genoeg, maar ook aan andere zijden los ſtond op hare grondſlagen. Trouwens konde dit wel anders? Onder het loeijen van aanhoudende ſtormen werd zij opgerigt, waar door dikwerf het gene tot ſtand was gebragt, weder omverre viel. De beſtuurders van den arbeid, die hier aan te kost werd gelegd, waren het menigmaal onder elkanderen niet ééns. De een meende het niet zelden beter te weten, dan de ander. Hier door werd vaak de rust geſtoord. Van buiten had men magtige vijanden, die niet ophielden en openlijk en bedektelijk den opbouw der nieuwe kerke alle aforeuk te doen, en haar tot in de fondamenten te doen ſchudden. Dit alles had op den inwendigen ſtaat der kerke eenen zoo nadeeligen invloed, dat het niet mogelijk was geweest, dien in een kort beſtek van niet veel meer dan dertig jaren tot eene volkomene vastheid te brengen, en naar wensch te doen bloeijen. In het begin van dit tijdperk had de Lutherſche kerk derhalve nog gebrek aan innerlike ſterkte en welvaart. Het bleek uit alles, dat daarin te voorzien het werk niet was van de Geestelijkheid, die toch in haren eigen boezem daartoe de noodige krachten niet had. Dus bleef het oog alleen gevestigd op het vermogen van wijze Vorsten, die ſlechts in het eene en andere, dat onmiddelijk den godsdienst en de godsdienſteer

be-

betrof, van de verftandigfte en geletterdfte Leeraren na C. G. behoeften voorgelicht te worden. Van den aan- Jaar 1552.
tot 1700.
vang af hadden dezen, door hunne welgeflaagde be-
moeyingen ter voortzetting van het herftel der diep-
vervallen godsdienftzaken, het, door zoo vele eeuwen
heen onvoldongen, pleit beflist, of de Kerk met den
Staat moest vereenigd zijn, of niet? De kerk bleef
nog eene op zich zelve fttaande maatschappij, en de
eer van den godsdienft vorderde, dat zij die bleef.
De godsdienft was alleen het doel van al haar ftre-
ven. Maar de ftaat zorgde voor het welzijn der
burgeren, dat niet bevorderd kon worden zonder
deugd, die één der hoofdtakken was van den gods-
dienft. Ten naauwfte voelde zich derhalve de ftaat
verknocht aan de kerk. De kerk beftond uit Leer-
aars en Leeken; genen waren de voorgangers, de-
zen de volgers. Maar dikwerf ontbrak het den eer-
ften aan het daartoe vereifchte gezag, 't welk zij
van hooger, of, zoo gij wilt, meer gevreesde magt
ontleenen moesten, ook wel eens aan voorzigtig-
heid, aan wijs beleid en welberaden zin. Dit ver-
oorzaakte foms, dat de Overheid tufchen beiden moest
komen, om aan het in onftuur gebragte eene orde-
lijke ftrekking te geven. De kerk was in onder-
fcheidene deelen gefplitst; doch allen waren nu
door den band der symbolifche boeken vast aan
elkâer verknocht. Was wel het *Ontwerp van één-
dragt* niet overal, gelijk wij gezien hebben, aange-
nomen, de overige symbolifche fchriften behelsden
reeds alles, waarop de overeenftemming in het ge-
loof aankwam. En nogtans gebeurde het maar al
te

na C. G. te dikwerf, dat er over de leer of over den dienst
 Jaar 1552. twisten ontstonden, die hoog liepen, die onrust
 tot 1700 verwekten, die verwarring stichtten. Wie zoude
 de bron van zulke onzaligheden stoppen? De kerk
 had geen Opperhoofd. Zij behoefde dat ook niet.
 Trouwens hadde zij hetzelfde gehad, zij zoude in
 gevaar zijn geraakt, van weder onder een al-
 leenheerschend Despotisme te moeten bukken, waar
 van zij nauwelijks te redden ware geweest. Uit
 dien hoofde was voor de kerke onontbeerlijk een
 bijzonder opzigt, eene bijzondere leiding en be-
 fcherming der wereldlijke magt. Ook de Geeste-
 lijkheid wilde dit gaarn erkennen. Zij waren het
 daarin ééns, dat de Vorsten, als Landsheeren,
 gelijk de eerste Christen Keizers het regt hadden,
 de kerk hunnes lands derwijze te besturen, dat
 noch deze, noch de staat, van de verkregen voor-
 regten iets verliezen konde. Aan de Geestelijkheid
 liet men zoodanige regten, als weleer de Biscop-
 pen gehad hadden, voor zoo verre zij op de Pro-
 testantsche kerk toepasfelijk waren; en zij oefenden
 die uit door de van hun gestichte konfistorien. En
 evenwel bleef er nog veel onbepaalds over. Noch
 de regten der Vorsten in kerkelijke zaken, noch
 die der Godsdienstleeraren, of die der kerke in het
 algemeen, hadden hunne vaste grenzen. Van daar
 was het, dat sommige Vorsten te diep zich in
 godsdienstverschillen verwickelden, waar door de
 rust harer landen geftoord werd, en zij hierin te
 werk gingen, zonder welberaamde maatregelen te
 volgen. En van daar ook was het, dat heethoof-
 di-

dige Godsdienstleeraars in den loop hunner twisten na C. G. zich niet wilden laten beteugelen, maar naar onafhankelijkheid haakten. Zoo durfden, bij voorbeeld, ^{Jaar 1552. tot 1700.} de Godgeleerden te *Jena*, in het jaar 1561, toen hun het *Weimarsche* hof verbood, hunne twist-schriften door den druk algemeen te maken, wel verklaren; „de Vorsten moesten niet denken, dat zij, wijl zij de kerkelijke goederen en het regt, om predikanten te beroepen, aan zich getrokken hadden, dezen en den Godgeleerden even zoo bevelen konden, als hunnen Vafallen: schoon zij ja alle Leeraars bezoldigden, waren echter dezen, ten aanzien van hun ambt, in godsdienstzaken, hunne die-naars en knechten niet. Staatslieden konden Staatslieden bevelen. Maar CHRISTUS alleen beval zijnen Dienaren, en nam het wel zeer kwalijk, wanneer dezen zich van den Staat de wet lieten voorschrijven (*).” Zoodanig eene zucht, of wil men het liever noemen drift, om van de Overheid onafhankelijk te zijn, heerschte onder de Godgeleerden der Lutherfche kerk in *Duitschland*, gedurende dit tijdperk, en had op de godsdienstverschillen, gelijk wij in het vervolg zullen zien, eenen niet geringen invloed.

(*) Zie SCHRÜCKHS a. w. IV. bl. 386-389.

TWEDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de Theologische Studiën in de Lutherfche kerk..

na C. G. **H**et licht, dat zich, gelijk hier voor in de bij-
 Jaar 1550. zonderheden door ons verhaald is, met het licht der
 tot 1700. kerkhervorming, over de wetenschappen verspreid-
 LUTHERS de, gaf aan de Studie der Theologische wetenschap,
 verdienen in de in de eerste plaats, eene naar evenredigheid betere
 Theolo- wending, dan dezelve voorheen gehad had. Schoon
 gische LUTHER wel, in den beginne, de wijsgeerte als
 studien. schadelijk voor de Godgeleerdheid beschouwd had,
 gelijk zij in de middeneeuwen, door het misbruik,
 dat de Scholastieken van haar gemaakt hadden, ook
 werkelijk geweest was, kwam hij nogtans, door
 zijnen vriend MELANCHTHON beter onderrigt, daar-
 van terug, en werd voortaan van die wetenschap,
 als voor de beoefenaren der Theologie van wezen-
 lijk nut, een meer verftandig verdediger. Maar bo-
 venal meende men van ftonden aan, dat de hechtste
 grondflag der Godgeleerdheid gelegd diende te wor-
 den in de studie der uitlegkunde en uitlegging des
 Bijbels. Hier van was de noodzakelijkheid door
 ERASMUS, in meer dan eene allergelukkigst uitge-
 voerde proeve, zoo oogenschijnlijk aan den dag ge-
 legd, dat geen Theologant van oordeel en smaak
 dat in twijfel kon trekken. LUTHER was dus voor
 niets meer bezorgd, dan voor eene gezonde Bijbel-
 ver-

verklaring; niets ging hem meer ter harte, dan de-
 zelve. Daar van is getuige zijne uitmuntende over-
 zetting van den Bijbel, en de menigte van zijne
 commentarien over bijbelsche boeken, die of homilien
 of voorlezingen geweest waren. LUTHERS godgeleerde
 begrippen waren volkomen Bijbelsch. Het gebruik
 der wijsgeerte was bij hem geen ander, dan dat hij
 zijne Bijbelsche begrippen redenmatiglijk zocht voor-
 tedragen, of het gene op één uitkomt, derzelve
 overeenstemming met de uitspraken der rede overal
 te doen doorblinken. 's Grooten mans doel blijkt
 genoegzaam in alles geweest te zijn eene dadelijke
 herstelling van de reine Apostolische dogmatiek. De
 godsdienstleer van het Evangelie zocht hij voor den
 dag te brengen, zoo als zij daar lag, zonder alle
 die vreemde denkbeelden, die men in den loop der
 eeuwen met haar verknocht had. Hij ontwikkelde
 haar op eene eenvoudige, naar de gemeene vatbaar-
 heid berekende, en tevens ter verbetering van het
 hart krachtig werkende wijze. Zijne godgeleerdheid
 was dus geene eigenlijk gezegde kerkelijke, maar
 eene ten nutte der algemeene Christenheid ingerigte
 Bijbelsche godgeleerdheid. LUTHERS doel was dus
 uitmuntend; en door de bereiking van hetzelfde,
 welke hem bij uitstek gelukte, werd de gansche
 Schoolfche Godgeleerdheid, die tot zijnen tijd toe
 had stand gegrepen, in ééns op hare gronden aan
 het wankelen gebragt, en weldra omverre gewor-
 pen. Dadelijk vielen weg alle wijsgeerige spitsvin-
 digheden, alle nuttelooze bespiegelingen, alle scha-
 delijke twistvragen, alle verwarrende onderscheidin-
 gen,

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G
Jaar 1552.
tot 1700

gen, alle donkere kunsttermen. Zelf heeft hij geen dogmatisch stelsel bearbeid; zijne godgeleerdheid was positief, gelijk men het noemt, bearbeid geheel naar de wijze, waarop dezelve werd voorgedragen door de Apostolische en de vroegste Kerkvaderen. Te wenschen ware het wel geweest, dat hij in het laatst zijns levens een Systematisch Handboek van zijne Godgeleerdheid hadde in het licht gegeven. Daarin toch zoude men de resultaten gevonden hebben zijner, van tijd tot tijd meer opgeklaarde, meer gezuiverde, meer volkomen aan elkander beantwoordende begrippen nopens de Bijbelsche waarheden des geloofs. Ook hierdoor zouden in vervolg van tijd vele twisten of voorgekomen, of gemakkelijker te vereffenen zijn geweest over verscheidene punten van LUTHERS leer, die nu in zijne werken verstrooid liggen, en niet altijd even duidelijk, ook niet altijd in denzelfden geest zijn voorgesteld. Mogelijk ware voor het Lutherfche Kerkgenootschap in deze behoefte nog wel eenigermate te voorzien, wanneer men des voortreffelijken mans verspreide geloofsleer uit zijne schriften, in eene chronologifche orde, bij elkander, tot één stelsel bragt. Te verwonderen is het, dat hier niet aan gedacht is geworden, door die Theologanten, die LUTHERS godgeleerde gevoelens uit zijne schriften sijstematifcher wijze zamengedragen hebben, als MICHAËL NEANDER, J. H. MAJUS, T. KIRCHNER, A. MUSCULUS, T. FABRICIUS, enz.

ME-
LANCH-

Voor de beste methode, om de christelijke geloofsleer bijbel- en redematig te behandelen, heeft even-

evenwel LUTHER genoeg, ja alles gedaan. Tot de-
 zelve had hij den grond gelegd; en MELANCHTHON
 was de eerste, die er een hecht gebouw op vestig-
 de, een gebouw, voor welks alleruitnemendste be-
 arbeiding LUTHERS krachten niet berekend waren.
 LUTHER was als een moedig, stout en onbedeest
 hervormer MELANCHTHON voorgegaan, in het aan-
 wijzen van de menigvuldige gebreken, waaronder
 de echte Theologifche Studie zoo vele eeuwen ver-
 waarloosd had gelegen. Ook LUTHER herstelde vele
 gebreken; maar hij deed zulks niet altijd met de
 noodige bezadigdheid van geest, welke daartoe ver-
 eischt werd. Het mangelde hem veelmalen mede
 aan den tijd, waarvan het grootste gedeelte hem tot
 de beslommeringen riep, waardoor hij, met manne-
 lijke kracht, op eene werkdadige wijze, in de kerk
 die onwending heeft daargesteld, waarvan wij Pro-
 testanten allen nog de aangenaamste vruchten sma-
 ken, en waar voor geen mensch zoo bijzonder ge-
 schikt was, als hij. Dit ten minste zoude den
 zachtmoedigen MELANCHTHON zeer slecht zijn van
 de hand gegaan. Ter bevordering van zulk eenen
 arbeid stond deze verre beneden LUTHER, doch
 dien hij aan de andere zijde hoog overtrof in taal-
 kunde, in geleerdheid, in schranderheid, in wijs-
 heid, in bedachtzaamheid en in bescheidenheid. ME-
 LANCHTHON, in zijn boekvertrek, meer geregeld,
 met eenen diep doordringenden geest werkende,
 vereenigde, onder de Godgeleerden, die zich van
 de Roomfche kerk afscheidden, het eerst alles met
 elkander, wat den waardigen Theologant vormen

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.
 THONS
 verdiens-
 ten.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

---

konde. LUTHER vervaardigde de stof, MELANCHTHON gaf er den vorm aan. Allerzigtbaarst heeft deze zulks getoond in zijne *Loci Theologici*, die, te *Wittenberg*, door hem werden uitgegeven ten jare 1521, en vervolgens, op onderscheidene tijden, met vele veranderingen en verbeteringen. De laatste uitgave geschiedde ten jare 1543, en is nog door hem zelve bezorgd geworden. Bijbelkunde en wijsgeerte wedijveren in dit werk, als om strijd, met elkanderen. Het is een stelsel van de Christelijke dogmatiek; in vierentwintig *loci* of afdeelingen gesplitst. In elke afdeeling staat een christelijk leerstuk op den voorgrond. Dit wordt voorts nader ontwikkeld, en met Bijbelplaatsen gestaafd, die woordelijk worden opgegeven. Met bescheidenheid redekavelt MELANCHTHON telkens over de geopenbaarde geloofswaarheden, op philosophische gronden, ten einde dezelve ook daar door gesterkt mogten worden. Hij vergelijkt de verdedigde waarheden niet alleen met de getuigenissen der Kerkvaders, welke hij verbetert, wanneer zij gebrekkig of niet naauwkeurig zijn, maar ook met de gevoelens der oude Griekse en Romeinse Wijsgeren, welke hij dikwerf als zuivere uitspraken der rede bewondert, maar niet zelden onvoldoende, willekeurig, kinderachtig en dwaas vindt. Uit dit alles krijgt hij aanleiding, om de wanbegrippen van dwalenden krachtiglijk te wederleggen. Daar MELANCHTHON wijsgeer was, en wel een Eklektische wijsgeer, die tevens de wijsgeerte van ARISTOTELES met eene kloeke hand van het menigvuldig berderf, dat haar sedert eeuwen had aangekleefd, had dur-

durven reinigen, konde (het niet anders, of in na C. G.
 zijn godgeleerd stelsel moesten niet alleen wijsgeerige jaar 1552.
 begrippen getoetst, maar ook wijsgeerige kunstter- tot 1700.
 men gebruikt worden. Het eene en andere evenwel
 heeft hij met matigheid gedaan; en zijne voordragt
 heeft er niets door verloren van hare duidelijkheid
 en verstaanbaarheid. MELANCHTHON meende hier
 zoo veel te minder van tusfchen te kunnen, omdat
 men, naar zijn oordeel, zonder philosophie en phi-
 losofifche terminologie in het ftrijdvoeren met de
 wederftanders niet gelukkig flagen konde. Verge-
 lijkt men 'smans dogmatiek met die van eenen
 LOMBARDUS, van eenen THOMAS AQUINAS, DUNS
 SCOTUS, en andere Scholastieken, welk een verba-
 zend onderscheid! Deze Theologanten bouwen
 hun stelsel meer op menfchelijke gevoelens, na-
 melijk op Aristotelifche leerftellingen, op de uit-
 fpraken der Kerkvaderen en de bepalingen der
 Kerkvergaderingen, dan op den Bijbel. Maar ME-
 LANCHTHON grondvest zijne theologie geheel op de
 heilige fchrift en derzelve gegronde uitlegging.
 Hij verklaart daaruit geene leeringen van menfchen,
 maar Goddelijke waarheden; hij onthoudt zich van
 de Aristotelifch Scholastieke philosophie der midden-
 eeuwfehe Godgeleerden, en bedient zich flechts van
 zuivere, gezonde, philosophie, welke zijn voorftel
 klaar en helder maakt. Men kan inzonderheid niet
 genoeg prijzen zijne uitmuntende bekwaambeden in
 de uitlegging van den Bijbel, die ons in verwonde-
 ring doet ftaan over een' man, die, bij het toenma-
 lig gebrek aan gefchikte hulpmiddelen, geen' ande-

na C. G. ren voorganger of medgezel had, dan LUTHER, en het daarin nogtans zoo verre, zelfs verre boven dezen, gebragt heeft. Te dezen aanzien beled LUTHER zelf, dat MELANCHTHON hem in allen deele overtrof, gelijk hij even daarom dezes voortreffelijken mans vroegste exegetische voorlezingen, buiten deszelfs weten, door den druk algemeen deed maken. MELANCHTHON, een' fchat van geleerdheid bezittende, was voornamelijk tot een' regt verftandig Bijbeluitlegger gevormd in de School der Ouden. In de School der ouden? ja der oude Grieken en Romeinen! Hier was hij geworden een Spraakkunftenaar, in den edelften zin des woords genomen, en als zoodanig tevens een man van kiesch oordeel en fijnen fmaak. De fchriften der oude Grieken en Romeinen lezende, vond hij in denzelven nergens eenen tweezinnigen inhoud, nergens onder den letterlijken zin eenen verborgen of myftieken zin, nergens meer, dan éénen waren, zuiveren, van den fchrijver alleen bedoelden zin. Even daarom zocht hij in den Bijbel ook slechts éénen zin. Indien iemand er eenen tweeden bij meende te ontdekken, die lag, naar MELANCHTHONS helder inzicht, er niet in, maar kwam er in uit het weelderig vernuft van den bevooroordeelden fchriftonderzoeker, wiens oog door vele bijbegrippen omneveld was. MELANCHTHON had uit het menigvuldig lezen van de fchriften der oude Grieken en Romeinen geleerd, dat men, om denzelven wel te verftaan, niet beter konde doen, dan het eene tegen het andere overteleggen, en het eene uit het andere te verklaren. Ook dit
maak-

maakte hij op de exegetische Bijbelstudie toepasselijk; hij helderde het eene Bijbelboek op uit het andere; inzonderheid heeft hij zeer veel vlijt aangewend met het Oude Testament uit het Nieuwe regt verstaanbaar te maken. LUTHER was reeds voorheen op hetzelfde denkbeeld gevallen; maar dezen ontbrak het, blijkens zijne daarvan geleverde proeven, aan dien fijnen takt, welchen MELANCHTHON had; ook bij hem was niet die diep doordringende geest des onderzoeks, welchen men in MELANCHTHON bewonderde. Deze groote begaafdheden, die eenen regt oordeelkundigen schriftuitlegger waardig zijn, ziet men doorstralen in 's mans uitnemend bewerkte verklaringen van onderscheidene Bijbelboeken, als over de Spreuken en den Prediker van SALOMO, over de Godspraken van DANIËL, van HAGGAI, van ZACHARIAS, enz., over het Evangelie van MATTHEUS, den Brief aan de Romeinen, aan de Korinthiërs, aan de Kolosfensen (*).

De verdiensten, welke MELANCHTHON zich voor de Theologische studie bij alle weldenkende geleerden verworven heeft, zijn boven allen lof. In ééns had hij alleen de Christelijke Godgeleerdheid weder gebragt tot hare oude, echte, oorspronkelijke, Apostolische eenvoudigheid. Dat altoos te doen was zijn doel; en weinig ontbrak er aan het ge-

(*) Verg. HEINRICHS *Geschichte der versf. lehrarten*; bl. 249-271, SCHRÜCKHS a. w. IV. bl. 395, 414-416, WALCHI *Bibl. Theol. sel.* T. IV. p. 512, 518, 555, 590, 592, 596 enz.

nr. C. G. gene hij ter bereiking van dat doel in het werk heeft
 Jaar 1552. gesteld. Mogten zijne volgers dat weinige nu heb-
 tot 1700. ben gedaan! Maar dit is door hen niet geschied.
 Zijn zij dan blijven staan, waar hij stond? Ook dit
 is niet gebeurd: zij zijn, helaas! weder achter uit-
 gegaan, en hebben daardoor hem, hunnen meester,
 als het ware, de eer betwist, die anders zijne tijd-
 genooten hem deden toekomen, en de latere naneef-
 ten minste hem nu toebrengt. De exegetische Bij-
 belstudie werd door MELANCHTHONS volgers, na
 zijnen dood, niet meer met dien ijver bevlitigd,
 waartoe hij hen opgewekt, en waarin hij hun een
 voorbeeld had gegeven. Een geest van overdrevene
 bespiegeling, zoo als die in de Roomsche kerk
 heerschte, drong zich in de Lutherfche kerk ook
 weder in, in zijn gevolg hebbende schoolfche spits-
 vindigheden, kunsttermen, en woordentwisten. De
 verschillen, welke men tegen de Roomschen voerde,
 meende men, dat zulks vorderden. Maar dit was
 een voorwendfel van geene beteekenis. Men maakte
 elkanderen in de Lutherfche kerk zelve het hoofd
 warm met over min belangrijke leerpunten te kib-
 belen, te harrewarren en te kijken. En hier door
 zag zich de oude Schoolfche barbaarschheid van
 zelve den ingang in de Theologifche studie weder
 geopend.

De ver-
 dienften
 van
 CHEMN-
 TIUS.

Eén der voornaamfte Scholieren van MELANCH-
 THON was MARTINUS CHEMNITIUS, Superintendent
 te *Brunswijk*, die geheel naar zijns meesters me-
 thode werkte, en in deszelfs voetftappen bleef voort-
 gaan. Ook dezes mans godgeleerdheid rustte op
 de

de exegetische Bijbelstudie, blijkens zijne *Overeenstemming der vier Evangelisten* (*), die door POLYCARPUS LEYSER, na 's mans dood, ten jare 1593, in het latijn is uitgegeven, en voortgezet. Vervolgens is dit werk voltooid door JOHAN GERHARD, en als zoodanig het eerst uitgekomen te *Geneve*, in het jaar 1628, en naderhand verscheidene reizen; het laatst te *Hamburg*, in het jaar 1704.

Ten dezen tijde was er in de Lutherse kerk naauwelijks één eenige Theologant, die niet zijne hoofdstudie van de uitlegging des Bijbels maakte. Zonder dezelve begreep men algemeen zeer te regt, dat men geen goed Theologant zijn konde. LUTHER had dit zijnen aanhangers zoo diep ingescherpt, dat het een doorgaande stelregel was geworden, waarvan niemand bestond afte wijken, en welken trouwens elk gebillijkt schijnt te hebben. Hier aan heeft de kerk de voortreffelijkste schriftuitleggers te danken gehad, als daar zijn geweest JOHAN BUGHENHAGEN, ANDREAS OSIANDER, JOHAN BRENZ, ESRUM RUDIGER, DAVID KOCHHAFF, best evenwel bekend onder den naam van CHYTRÆUS, enz. Boven allen verdienen hier genoemd te worden MATTHIAS FLACIUS (†), VICTORINUS STRI-

na G. C.
Jaar 1552.
tot 1700.

Verdien-
sten van
anderen,
bijzonder
in de uit-
legging
der H. S.

GE-

(*) *Harmonia quatuor Euangelistarum.*

(†) Deze heeft nagelaten *Novum Testamentum JESU CHRISTI, Filii Dei, ex versione DES. ERASMI, R. innumeris locis ad græcam veritatem genuinumque sensum accommodata cum Glosa compendiaris M. FLACHI; Francof. 1659; primum edit. 1570.*

na C. G. GELIUS (*), JOACHIMUS CAMERARIUS. De laatste, een boezemvriend van MELANCHTHON, wiens leven hij ook beschreven heeft (†), gaf ten jare 1552 bij aanvang in het licht een exegetisch werk (§), dat bij de regte beoordeelaars van dit stukjevak op den grootsten prijs altijd gestaan heeft, en nog staat. Hij voleindigde hetzelfde ten jare 1572, toen hij op zijne verklaring van de vier Evangelisten, die twintig jaren te voren in het licht waren verschenen, die van de overige schriften des Nieuwen Testaments volgen liet. Hetzelfde is naderhand een en andermaal herdrukt; de laatste maal te *Frankfort* aan de *Main* in het jaar 1712. CAMERARIUS was te *Leipzig* Hoogleeraar in de Grieksche en Latijnsche letterkunde. Zijne Bijbelverklaring is dus, gelijk men van hem in die betrekking verwachten mogt, doorgaans grammatikaal. Hij heldert de woorden en spreekwijzen, de figuren en den stijl van de schrijvers des Nieuwen Testaments op

(*) Van dezen heeft men *υπομνηματα in omnes Psalmos DAVIDIS, ita scripta, ut a piis amantibus consensus expresse in scriptis prophetis, apostolicis, symbolis & scriptoribus vetustis ac purioribus legi possint.* Lips. 1563.

(†) JO. CAMERARII *de vita MELANCHTHONIS narratio; recensuit J. TH. STROBELIUS; praefatus est J. A. NOESSELT.* Hal. 1777.

(§) *Notatio figurarum sermonis in libris quatuor Evangeliorum, & indicata verborum significatio, & orationis sententia.*

op uit de oude heidensche en christelijke Grieksche na C. G. schriften, met de uitstekendste blijken van eene uit- Jaar 1552. bondige geleerdheid, die overal ten toone is ge- tot 1700. spreid, en van een schrander doorzigt, dat alom uitstraalt. Hoe jammer is het, dat hij ter bevordering van zijn doel niet tevens ook te baat heeft genomen den schrijfstijl der *Alexandryners* en de Grieksche vertaling van het Oude Testament! Ook ontbrak hem, zoo het schijnt, eene genoegzame mate van Hebreeuwse taalkunde, waardoor hij niet is in staat geweest, de Hebraïsmen des Nieuwen Testaments wel te verklaren. Dan ten aanzien van de verklaring der Grieksche Idiotismen heeft hij zoo veel te grooter verdienste. En met betrekking tot het opdelven van den woordelijken zin heeft hij als uitlegger van het Nieuwe Testament ten zijnen zijde geen mededinger naar den roem gehad, die hem als zoodanig is toegezwaid. CAMERARIUS was de eerste, die, met volkomen opgeklaardheid van geest, zag, dat aan den stijl van de schrijvers des Nieuwen Testaments die sieraden ontbraken, welke men doorgaans bij de ongewijde Grieksche schrijvers aantreft, en niet schroomde, dit openlijk aantemerkten (*). FLACIUS, die zich hier aan zeer geërgerd gevoelde, viel met onstuimige drift op hem aan; doch CAMERARIUS wist zich zeer wel te verdedigen. Trouwens dit verschil was een oogenschijnlijk bewijs, dat FLACIUS het meeste deel der Hebraïsmen en Grieksche Idiotismen in het Nieuwe Tes-

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 421, 422.

na C. G. Testament had over het hoofd gezien, en **CAME-**
Jaar 1552 **RARIUS**, dezen zijnen wederstander, in het verkla-
tot 1700 ren van het Nieuwe Testament, verre boven het
 hoofd was gewasfen. De fchrijvers van het Nieuwe
 Testament waren niet opgeleid, om met eene aes-
 thetiek, welke men in de Scholen leert, te fchitteren,
 maar om naar de algemeene vatbaarheid van hunne
 tijdgenooten, in de gewone tongvallen der Griekfche
 taal, reine, goddelijke, waarheden voortedragen,
 geheel overeenkomstig het verheven plan, naar het
 welk zij, in de allereerfte dagen van de fchichting der
 Christelijke kerk, arbeidden, begaafd met het wonder-
 vermogen van in vreemde talen het Evangelie te ver-
 kondigen. En het is er zoo verre van af, dat dit
 tot oneer van het Christendom zoude ftrekken, dat
 integendeel, wanneer men in de fchrijvers van het
 Nieuwe Testament eene kuifche welfprekendheid be-
 wonderen moest, gelijk aan die der beste Griekfche
 fchrijvers, de geheele door hen op goddelijk gezag
 aan de menfchen geopenbaarde geloofsleer uit dien
 hoofde elken doordenkenden man verdacht zoude
 moeten voorkomen.

De ver- De krietiek of oordeelkunde des Nieuwen Testa-
 dienften ments had den uitmuntendften beoefenaar gehad
 van **FLA-** aan eenen **ERASMUS**. In diens voetftappen waren
CIUS, vervolgens opgetreden **STEPHANUS**, **BEZA** en eenige
GLASSIUS anderen, welker kritifche uitgaven van den Tekst
 en ande- vervolgens opgetreden **STEPHANUS**, **BEZA** en eenige
 ren in de anderen, welker kritifche uitgaven van den Tekst
 uitleg- uitnemende verdienften hadden. Hier mede hielden
 kunde zich de Lutherfche Godgeleerden te vrede, er, met
 der **H. S.** dankbaarheid gebruik van makende. Zelfen onder-
 namen zij het toen nog niet, dezen allerbelangrijk-
 ften

ften arbeid voortzetten. Met zoo veel te meer na C. G. ijver legden zij zich liever toe op de studie der Bij. Jaar 1552. belfche hermeneutiek of uitlegkunde. Zouden zij tot 1700. toch goede praktische uitleggers van den Bijbel zijn, gelijk zij dit met eenen prijsfelijken ernst gaarn waren, dan ook was het noodig, dat zij niet blindelings of onordelijk daartoe bezig waren, maar zich goede regelen ontwierpen, waar naar zij gelijkmatig werkten, en eenen vasten voet hielden.

De eerste Theologant, die zijne krachten aan dit studievak gewijd heeft, was MATTHIAS FLACIUS, Hoogleeraar te *Jena*, een beroemd kweekeling van MELANCHTHON, maar naderhand deszelfs hevige wederstander. Deze gaf ten jare 1567 in het licht zijnen *Sleutel der heilige schrift* (*), bestaande uit twee deelen. Het eerste behelst eene verklaring van bijbelsche woorden en spreekwijzen, welke zamengebracht zijn in eene alphabetische orde. Het tweede behelst zeven vertoogen, namelijk over de regte wijze, waarop de zin der bijbelwoorden behoort nagevorsch te worden, over de gevoelens en regelen der Kerkvaderen, dienäangaande, over den bijbelschen stijl, enz. Beide deze delen van 's mans werk waren dus voor zijne tijdgenooten van de grootste nuttigheid; en zij zijn dat ook nog in vele opzigten voor aankomende Godsdienstleeraren van onzen tijd. NIEMEIJER oordeelt (†), dat het laatste deel thans niet zeer bruikbaar is; terwijl hij het eer-

(*) *Clavis f. scripturæ.*

(†) In zijne *Predigerbibliothek* I. bl. 137.

na C. G. eerste, als zoodanig, prijst en roemt. Maar ik
 Jaar 1552. meene, dat een aantal hermeneutische lesfen, in het
 tot 1700. tweede deel begrepen, nog heden niet genoeg kun-
 nen worden ingeprent, hoe zeer ook onze latere
 Proteftantsche, zelfs Roomsche, Godgeleerden, die
 breeder ontwikkeld en toegepast hebben; als daar
 zijn, dat men vooral in den Bijbel maar éénen let-
 terlijken of historifchen zin moet zoeken; dat men
 niet slechts den zin van enkele woorden en plaatsfen
 moet nafporen, maar de gansche denkwijze en het
 redebeleid der fchrijvers moet overzien; enz. In
 alles blinkt 's mans voortreffelijke taal en oordeel-
 kunde uit. In de fchriften der Kerkvaderen wel er-
 varen, had hij uit dezen mede de beste hermeneuti-
 sche lesfen verzameld, en daarvan een goed gebruik
 gemaakt. Ook heeft hij vele plaatsfen, die tot de
 gefchiedenis van deze ftudie betrekking hebben,
 woordelijk uit die fchriften overgenomen, om alzo
 zijnen arbeid meer nog van nut te doen zijn. Ver-
 fcheidene malen is dit boek op nieuw uitgegeven;
 de laafte maal te *Erfurt* in het jaar 1719. De
 beste uitgave is die, welke bezorgd is door JOHAN-
 NES MUSÆUS ten jare 1674.

Na FLACIUS traden als uitlegkundigen op WOLF-
 GANG FRANZ, en JOHAN KOENRAAD DANN-
 HAUER (*); maar beide weken zij in geleerdheid verre
 voor

(*) De eerste gaf in het jaar 1623 uit zijn' *Tractatus de interpretatione sacrarum scripturarum maxime legitima*; de ander in het jaar 1630 zijne *Idea boni interpretis*, en in het jaar 1654 zijne *Hermenentica sacra*.

VOOR FLACIUS uit het spoor. DANHAUER was meer na C. G. wijsgeer, dan spraakkenner; en als zoodanig was Jaar 1552. tot 1700. hij voor de uitlegkunde van geen gering nut, als hebbende hij dezelve het eerst wetenschappelijk behandeld, bij wege van een ordelijk stelsel, waarvan evenwel reeds door FLACIUS in het tweede deel zijns geroemden werks de grondtrekken gevonden worden.

Beter uitlegkundige was echter nog JOHAN GERARD, die in den tweeden *Locus* van zijn theologisch systeem, waarvan in het vervolg nader, eene schoone proeve van *hermeneutiek* of uitlegkunde gegeven heeft. Ware dezelve meer een op zich zelf staand systeem van uitlegkunde geweest, hij zoude in meer dan één opzigt den geleerden SALOMO GLASSIUS, zijnen tijdgenoot, overschaduwd hebben. Maar nu overtrof hem, naar aller oordeel, deze beroemde man, die de gebreken der Bijbelverklaring, na de tijden van FLACIUS, wiens licht men niet zeer lang gevolgd was, weder doorgedrongen, heeft zoeken te verhelpen, en daarin ook bij uitstek gelukkig geslaagd is. Na de tijden van FLACIUS had de twistziekte der Godgeleerden eenen allerschadelijksten invloed gekregen op de bijbelstudie. Men zocht, zoo het heette, wel naar den letterlijken zin; maar, wanneer die niet strookte met de dogmatifche willekeurigheid, nam men weder de toevlugt tot eenen dubbelden, en ja soms driedubbelden zin; of men leidde er, bij gevolgtrekking, stellingen uit af, die er van de schrijvers zelve nooit bij gedacht waren. Alles werd aan geliefkoosde gevoelens getoetst, alles

na C. G. les naar eigendunkelijke dogmatifche begrippen geplooid en gevormd. Hier kwam bij, dat de uitlegkunde van FLACIUS te zeer overeenkwam met die der Socinianen diens tijds, die naar zeer eenvoudige regelen de heilige fchrift verklaarden: daar nu de Socinianen in het algemeen bij de Lutherfchen, gelijk bij de overige Proteftanten, als dwalenden in de voornaamfte leerftukken des geloofs, te zeer gehaat waren, om met hen in het volgen van regelen, ter uitlegging des Bijbels, ééns te kunnen of te willen zijn, ging men uit dien hoofde weder zoo veel te gemakkelijker over tot een onvermoeid navorfchen van eenen verborgen, geestelijken, zin der heilige fchrift. Dit eene en andere wekte GLASSIUS op, om den arbeid van FLACIUS, dien men verachtte, weder met allen ernst aanteprifzen, als een' fchat van de uitnemendfte waarde, en een werk in het licht te geven, dat in diens grooten mans geest vervaardigd was. Hetzelve droeg den titel van *Philologia facra*, en kwam in het licht ten jare 1623. Dit werk kan men wel niet zeggen dat eene volledige uitlegkunde, als wetenfchap befchouwd, in zich bevat, maar vloeit nochtans, als het ware, over van grammatikale en rhetorikale aanmerkingen, die aan de ophelderingen van een aantal Bijbelplaatfen door den fchrijver werden dienstbaar gemaakt, en door zulk eene praktifche toepafing blijken de proef te kunnen doorftaan. Evenwel zijn er in dit werk nog verfehiedene gebreken van den tijd, waarin het vervaardigd is, overgebleven. Onder anderen moet hier toe gebragt worden,

den, dat GLASSIUS zich niet slechts bepaalt bij den na C. G.
 woordelijken zin des Bijbels, maar ook niet zelden Jaar 1552.
 er eenen verborgen zin onder zoekt, aan welken hij tot 1700.
 dan wel eens te groote kracht meent te moeten toe-
 kennen, ter staving van waarheden, die zulk eenen
 onderstand niet noodig hebben. Dit is in later tij-
 den door niemand beter ingezien, dan door den
 beroemden JOHAN AUGUST DATHE, die het eerste
 deel des werks van GLASSIUS onder handen heeft
 genomen, met oogmerk, om hetzelfde geheel en al
 naar de behoeften van zijnen tijd te bearbeiten.
 Ook dit heeft de geleerde man op eene zeer voor-
 treffelijke wijze gedaan. Hij heeft de groote menigte
 van voorbeelden ingekort, en velen derzelve weg-
 gelaten, als ter opheldering of staving van geen
 dienst zijnde. Hij heeft in plaatse van min te pas
 komende of weinig bruikbare regelen anderen voor-
 gedragen, die vaster steek hielden. Hij heeft vele
 verklaringen van Bijbelplaatsen, of vrome bedenkin-
 gen, welke GLASSIUS over plaatsen, die niet zeer
 moeilijk waren, gemaakt had, weggelaten. Hij
 heeft vele twistzuchtige aanmerkingen tegen de
 Roomschegezinden, tegen de Kalvijnisten en Socinia-
 nen, als die, nu het vuur der oude krakeelen niet
 meer zoo hevig brandde, geheel niet meer te pas
 kwamen, aan eene zijde geschoven. Hij heeft er
 een aanzienlijk aantal nieuwe onderzoekingen en ver-
 klaringen bijgevoegd, waardoor de arbeid van
 GLASSIUS aanmerkelijk verbeterd, en deszelfs uit-
 legkunde, wat het grammatikale en rhetorische be-
 treft, tot aan den aanvang van het laatste vierde
 ge-

na C. G. gedeelte der achttiende eeuw, met geene geringe
 Jaar 1552 aanwinst van goede waarnemingen, is voortge-
 tot 1700. zet (*). DATHE gaf den arbeid van GLASSIUS, dezer wijze hervormd, in het licht ten jare 1776 (†). Het tweede deel dezes werks van GLASSIUS heeft op geene minder oordeelkundige wijze bearbeid de geleerde BAUER, Hoogleeraar te *Altdorf*. Dit deel behelst de kritiek en hermeneutiek, schier in een' geheel nieuwen vorm. Als zoodanig verscheen hetzelfde ten jare 1795 en 1797 (§).

Welke de gebreken waren der uitlegkunde en uitlegging der heilige schrift, welke GLASSIUS met eene zoo mannelijke hand verhielp, hebben wij gezien. Hadde men van 's mans getrouwe teregtwijzingen maar gebruik willen maken! Maar MELANCHTHONS school, die zoo vele uitmuntende mannen geleverd had, stond schier ledig. De beste leeraars in dezelve waren van tijd tot tijd gestorven; en de weinigen, die er nog waren overgebleven, hadden het verdriet, dat door het opkomend geslacht der Theologanten hunne leerwijze verdacht en veracht werd. Na dat *het ontwerp van ééndragt* de kerk aan vaster symbolische banden gelegd had, werd alle vrijheid van onderzoek voor gevaarlijk ge-

(*) Conf. Præf. quam Cf. DATHE huic GLASSII operi a se edito præmisit, p. 5.

(†) SAL. GLASSII *Philologia sacra his temporibus accommodata* T. I. *Grammatica & Rhetorica*.

(§) T. II. Sect. I. *Critica*; 1795. Sect. II. *Hermeneutica*; 1797.

gehouden. Alle Bijbelsche verklaringen, waarop het na C. G. groote onderscheid tusfchen de beide Protestantfche Jaar 1552. kerken rustte, ten oogfchijnlijkten voordeele der Lu- tot 1700. therfche, hadden een bijna onveranderlijk fymbolifch gezag gekregen. Men fchreef dus wel van tijd tot tijd uitleggingen van den Bijbel; maar men bleef ftaan, waar de Theologanten in den aanvang van het laafte vierdedeel der zestiende eeuw ftonden, toen zij voor de, naar hun gevoelen, onwederfpreekbare waarheid van de eenmaal met zulk eene kracht vastgeftelde kerkleer gezworen hadden. Die ftandplaats der Vaderen was heilig. In hunne voetftappen, binnen een' zeer beperkten kring, omtetreden, en eeuwig op dezelfde voorwerpen te ftaren, zonder verandering van gezigt-punt, kon, naar men meende, niet anders, dan de broederlijke ééndragt bewaren, die door hare magt de kerk tegen alle pogingen, om haar te overweldigden, beveiligde. Alle fchriftverklaring werd naar het dogmatifche der kerk gewijzigd en gefchikt. Dit zelfs gefchiedde in Exegetifche fchriften tegen andersdenkenden, met welke men telkens zich in den ftrijd wikkelde. Hoe duidelik en praktifch, bij voorbeeld, ook de voordragt ware van ÆGIDIUS HUNNIUS, die in zijnen *Evangelifchen en Apostolifchen fchat* (*), de heilige fchrift uit haar zelve wilde verklaren, waarin hij ook eenigermate flaagde, vooral wanneer het niet het dogmatifche betrof; hoe duidelik en praktifch, fchrijf ik, ook 's mans voordragt ware, voornamelijk in zijne om-
fchrij-

(*) *Thefaurus Euangelicus & Apostolicus.*

nt C. G
Jaari 1552
tot 1700

---

schrijvingen van den tekst, zijne dogmatisch polemische uitweidingen, die er tuschen worden gemengd, benemen aan zijnen arbeid, in het oordeel van alle vrijheidlievende Bijbeluitleggers, schier alle waarde.

Eenige weinigen echter maakten eene uitzondering op het algemeene gros der schriftverklaarders. Aan het hoofd van dezen stond de zoo geleerde als oordeelkundige ERASMUS SCHMIDT, Hoogleraar in de Grieksche taal te *Wittenberg*, die in zijne latijnsche overzetting des Nieuwen Testaments niet alleen meermalen van LUTHER afweek, maar over dezelve ook zijne vrijmoedige aanmerkingen strooide, aanmerkingen, welke uit zijne uitgebreide kennis van het oorspronkelijke met zeer veel verstand en smaak verzameld waren. Dit werk kwam eerst eenige jaren na 'smans overlijden in het licht, met eene voorrede van JAKOB WELLER, ten jare 1658 (*). In eene vrije wijze van schriftverklaren overtrof hem evenwel de zeer geletterde Hoogleraar in de Godgeleerdheid te *Rostok*, JOHAN TARNOU, die in het jaar

(*) Titulus est, *Opus sacrum posthumum, quo continentur versio N. T. nova, ad Græcam veritatem emendata, & notæ atque animadversiones in idem, quibus partim mutata alibi versionis redditur ratio, partim necessaria alia monentur.* Quantum vero preterit sit statuendum in literatissimi viri *Novi Testamenti JESU CHRISTI græci τὰ μείζονα*, cum præfatione E. S. CYPRIANI, *Goth.* 1717, denuo editum, omnes vere Theologi & sciunt & fatentur.

Jaar 1629 overleed. Deze gaf in zijne oordeelkundige verklaring van de twaalf zoogenoemde kleine Profeten, uitgekomen in het jaar 1688 en 1706, de uitstekendste blijken van zijne diep ingedrongen kennis der Hebreeuwſche grondtaale, en toonde tevens, gelijk in een' man, die aan geene ſymboliſche ketenen te dezen aanzien gekluisterd wilde zitten, het eigenaardigſt gevolg van zijne naſporingen zijn moest, dat hij, op gronden van goede overtuiging, van andere godgeleerden verſchillen durfde, voornamelijk bij het uitleggen van ſommige plaatſen, waar men algemeen voorzeggingen aangaande den Meſſias meende te vinden, die er evenwel, ook naar het tegenwoordige licht der beſte ſchriftgeleerden, niet worden aangetroffen. Hetzelfde zij aangemerkt van zijne exegetiſche bearbeiding der *Klaagliederen van JEREMIAS*. Dit veroorzaakte, gelijk niemand vreemd zal voorkomen, dat deze met eene betamelijke vrijheid denkende man van zijne broeders, die in hunne ſlaafſche onderwerping dwaling voor waarheid en waarheid voor dwaling aanzagen, als een ketter van den eerſten rang, ſteeds ten toone geſteld en mishandeld werd. Nog een paar edele mannen, die, in de verklaring der heilige ſchrift, zich, door hunne van alle partizucht vrije manier van denken, geene mindere verdienſten verworven hebben, zijn waardig hier gemeld te worden. De eerſte is GEORGIUS CALIXTUS, Hoogleeraar in de Theologie te *Helmſtaad*, wiens verklaringen van eenige Bijbelboeken eerſt na zijnen dood uit zijne Akade-

1a C G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G
Jaari 552.
tot 1700.

mische voorlezingen zijn in het licht gegeven (*). Deze verklaringen zijn wel kort, maar dragen nogtans genoegzame blijken van 's mans onbeneveld inzien in de alleen echte manier van schriftverklaring, welke in het opdelfen van den letterlijken zin der woorden gelegen is. De ander is THEODORICUS of DIEDRIK HACKSPAN, Hoogleeraar in de Hebreeuwſche taal te *Altorf*. Van dezen man zien het licht *Taalkundige godgeleerde aanmerkingen op verſcheidene plaatſen der heilige ſchrift* (†). Hij was een kwekeling van CALIXTUS, wiens vrije geest hem geheel gevormd had tot eenen oordeelkundigen ſchriftuitlegger, die zich noch boeijen liet door ſchoolſche Theologie, noch door kerkelijke Dogmatiek. Zijne aanmerkingen zijn geheel vrij, en behelzen dus hier en daar veel nieuws. Het gene hem bijzonder eigen was, beſtond grootendeels ook daarin, dat hij de ſchriften van het Oude Teſtament op eenige plaatſen door de Joden vervalscht meende te vinden. Ook hield hij zoo wel de vokaalpunten, als de accenten van hunne taal voor eene latere uitvinding. Door het eene en andere haalde hij zich vele vijanden op den hals, die het kettermerk op alle zijne ſchriften drukten, gelijk zij ten aanzien van zijnen meester gedaan hadden, om dat deze driest genoeg was geweest, met te be-
we-

(*) Titulus est, *Expositiones literales in Epistolas ad Romanos, Corinthios, cet.*

(†) Zij zijn in het latijn uitgekomen ten jare 1688.

weren, dat geene ééne van de plaatfen des Ouden na. C. G.
 Testaments, welke voor de leer van Vader, Zoon jaar 1552.
 en Geest worden bijgebragt, daartoe ten bewijze tot 1700.
 strekken kan.

Wat zien wij uit deze gefchiedenis? de onverdraagzaamheid in volle kracht tegen het vrije onderzoek naar goddelijke waarheid! borstwering bij borstwering opgeworpen, om kerkelijke dogmatiek te verdedigen! om de leer der fcholen te bevestigen in éénmaal vastgeftelde gevoelens, zonder te willen denken, dat zij voor betere verklaringen vatbaar waren. 't Gene nu éénmaal de kerk geloofde, dat was heilig, al rustte ook dit geloof op de onheilige driften, waarmede baatzuchtige, partijzuchtige, heerschezuchtige leeraars van het Evangelie des vredes hunne willekeurige begrippen tot stand hadden gebragt, om aan die van anderen afbreuk te doen. Durfde een fchriftuitlegger het wagen, hier of daar aan eene Bijbelplaats een nieuw licht te geven, dadelijk ging de alarmkreet op, „te wapen! te wapen!” de vijand was voor de poorten der kerke! Hij moest met alle magt verjaagd worden. En de geestdrift der gansche bezetting was zoo groot, dat alles, wat vrijheid ademde, terug deinzen, en geene voorftellen van het beste befcheid, dat men ten antwoorde hadde mogen wachten, immer konden gehoord worden. Elke nieuwe verklaring van de eene of andere plaats der heilige fchrift vreesde men dadelijk, dat in het naauwfte verband met de dogmatiek ftond. Dogmatiek en polemiek, of zoo de lezer dit laaftfe woord minder

na C. G. mogt verstaan, twistzucht niet alleen tegen Roomsche-
 Jaar 1552. gezinden, maar vooral tegen Hervormden, maak-
 tot 1700. ten als twee onafscheidbare, altijd gemeenschappe-
 lijk werkende, vriendinnen, gelijk SCHRÖCKH zéer
 aardig schrijft (*), de hoofdeer en de hoofdsterkte
 uit van de Theologanten, ongeveer het midden der
 zeventiende eeuw, in de Lutherfche kerk. Dit
 zelfs straalt allerhelderst door in de hermeneutiek of
 uitlegkunde van de heilige fchrift. Deze bestond
 uit onderscheidingen, uit vraagstukken, uit voor-
 stellen, waar over voor en tegen getwist konde
 worden. Deze hing zamen van fchoolfche kunst-
 woorden, die ook in de dogmatiek waren ingewe-
 ven, en waarmede de dogmatiek staan of vallen
 moest. En dat het laafte niet gebeuren mogt,
 daar voor zocht men, met den meesten ijver, te
 zorgen, in de uitlegging der heilige fchrift zelve,
 of in de eigenlijke Exegese van het Oude en Nieuwe
 Testament, die geheel naar de voorgedragen regelen
 der hermeneutiek was ingerigt.

Onder de Godgeleerden, die de hermeneutiek
 nog al het best behandeld hebben, mogen inzon-
 derheid geteld worden AUGUST PFEIFFER (†),
 HERMAN VON DER HARDT (§), JOHAN WILLEM

BAL-

(*) In zijn a. w. VII D. bl. 558.

(†) Van dezen heeft men eene *Hermeneutica sacra, sive tractatio luculenta de legitima interpretatione sacrarum literarum*, uitgekomen ten jare 1684.

(§) Deze gaf ten jare 1691 in het licht *Exegeseos Universalis elementa pro legendis omnis generis veteribus scriptis, sacris & exteris*.

BAIER (*) en JOHAN OLEARIUS (†). Hoe vele na C. G. goede regelen deze schriften anders ook mogen be- Jaar 1552. vatten, die eenen uitlegger der heilige schrift te tot 1700. stude kunnen komen, zoo zijn zij echter doorgaans te min bepaald en te onvast. Ook zijn er te weinig hulpmiddelen in voorgedragen ter ontdekking van den letterlijken zin der woorden, en nergens wenken gegeven tot een vrijmoedig opsporen van waarheden, die nog niet bekend waren, of in een' nevel van misbegrippen nauwelijks gezien konden worden.

Inmiddels was de school van PHILIP JAKOB SPENNER, *Senior* van het Evangelisch Ministerium te *Frankfort* aan de *Main*, beroemd geworden. Deze Verdien- stenen van SPENNER. godsvruchtige man, de doorgaande gebreken van den ganschen omvang der Theologie, met vroomen weemoed, betreurende, had ten jare 1675 in het licht gezonden een werkje, getiteld *Pia desideria*, waarin hij op eenen innig godsdienstigen toon zijn verlangen uitboezemde naar eene allenthalvige verbetering der kerke en der scholen, en eenige daartoe strekkende christelijke voorlagen deed. Met broederlijke genegenheid zocht hij zijnen geloofsgenooten en den Theologanten diens tijds onder het oog te brengen het groote verval der Christenheid, 't welk hij nergens anders uit afleidde, dan dat men alleen zich vast hield aan de strengste voorschriften der

(*) BAIER gaf ten jare 1698 uit *Compendium theologiae exegeticae, cum explicatione Epistolae ad Galatas.*

(†) OLEARIUS gaf ten jare 1699 uit *Elementa Hermeneuticæ sacræ.*

na C. G. der dogmatiek, en in hare verdediging schier al
 Jaar 1552 het heil zocht, dat de godsdienst van het Evan-
 tot 1700. gelie konde opleveren. Regtzinnig te zijn in de
 geloofsleer achtte men het éénige vereischte in
 eenen Christen, zonder van die leer voor het hart
 en den wandel een regt godzalig gebruik te ma-
 ken. Den gemeenen Christenen gingen hierin de
 Godgeleerden voor, die zich mannelijk dachten ge-
 kweten te hebben, wanneer zij, met eenen noode-
 loozen omstel van nietswaardige spitsvindigheden,
 de leer hunner kerk, tegen de inwerpingen van
 anders gevoelenden, naar hunnen zin, op onom-
 stotelijke gronden gevestigd hadden. Die gronden
 ondertusfchen waren schoofsche bespiegelingen, die
 uit de wijsgeerte diens tijds ontleend waren, en
 waarnaar de Bijbel geplooid werd. Tot de beoe-
 fening der godzaligheid leidden zij geheel niet op.
 Men handelde in alles even als of men met de daad
 trachtte te toonen, dat het onverschillig ware, hoe
 men zich, in zijne betrekkingen tot God en men-
 fchen, gedroeg, indien men maar de vastgestelde
 leer der kerk beleed, en daarvoor streed. Voor de
 willekeurigste begrippen nopens de lesfen van het
 Evangelie fcheen men goed en bloed veil te hebben,
 maar op de betrachting derzelven geen den min-
 ften prijs te ftellen. Waar moest het alzoo met de
 kerk, die zulke beftuurders, zulke voorgangers
 had, waar moest het met de zaak der waarheid en
 der godzaligheid heen, die zoo flecht gehandhaafd
 werd? naar eene diergelijke barbaarschheid, als er
 in de zedeloofe middeneeuwen geheerscht had.

Nie-

Niemand zag dit dieper in, niemand betreurde dit meer, dan SPENER. Ter verhindering van zulk een deerlijk ongeluk, als der kerke boven het hoofding, sloeg hij vier hervormingspunten voor, die, wanneer men daar naar het vervallene herstellen wilde, de beste uitwerking moesten hebben. Vooreerst men moest in het twistvoeren meerder maat houden. Ten tweede er moest aan de hoogeſcholen geen minder acht worden geſlagen op het godsvruchtig levensgedrag der zich aan den dienst der kerke gewijd hebbende Studenten, dan op hunne naarſtigheid in de letteroefeningen. Ten derde, de leer des geloofs moest van al het vreemde, onnutte en ſpitsvindige, dat men haar had aangehangen, geheel ontbloot, en zij, als eene heilvolle leer, die tot de godzaligheid leidt, op den predikſtoel, ter verbetering van hart en zeden, met den meesten ernst, worden voorgedragen. Ten vierde, de heilige ſchrift moest vlijtiger gelezen, en van dezelve meer gebruik worden gemaakt ter bevestiging in het geloof en ter betrachtting van echte, chriſtelijke, deugd.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

SPENER riep derhalve de Theologanten zijns tijds van de oude, ſchoolſche, twistgierigheid, die het hoofd warm, maar het hard koud hield, terug tot het beſtuderen van den Bijbel. Hij deed dit, op eene hem eigene zachte wijze, meer op eenen met klagten en wenschen uitlokkenden, dan gebiedenden toon, doch met zulken nadruk en kracht, dat zijne vriendelijke vermaningen in de harten van velen eenen diepen val hadden. Hij werd met behulp

na C. G. van dezen, die aan hem het beste gehoor gaven, Jaar 1552 tot 1700 werkelijk de hervormer van de Theologische Studie. Evenwel de uitlegkunde en de uitlegging des Bijbels, welke beiden den voornaamsten grond uitmaken van die studie, wonnen er eigenlijk in het eerst niets bij. SPENER wilde slechts de Theologische voordragt doorweven hebben met Bijbelwoorden, zonder dezelveu regt te verklaren. Hij gebruikte slechts, bij de ontwikkeling der Bijbelleeu, de woorden des Bijbels, zoo als zij er stonden, zonder dezelveu in hunnen waren zin natesporen, en wilde, dat zulks ook van anderen gedaan zoude worden. Hij wilde de waarheden des Bijbels met Bijbelwoorden voorgesteld hebben, zij waren verstaanbaar, of niet. Over de uitlegging bekommerde hij zich zoo zeer niet. Dit was gewisfelijk voor de Bijbelverklaring zeer schadelijk, die dus nog meer in verval geraakte bij menschen, die haar het meest hadden moeten beoefenen. Ook dit werd ingezien door sommigen, die tot den aanhang van SPENER behoorden; doch niemand had moeds genoeg, om zijne pen te versnijden ter wegneming van dit misbruik der Bijbelstudie. AUGUST HERMAN FRANKE waagde het wel, ten jare 1695, in zijne *Aanmerkingen over eenige plaatsen der heilige schrift* (*), LUTHERS overzetting te verbeteren, doch hij haalde zich hier door zoo veel tegenstands op het hoofd, dat hij, de slagen hem toegebracht, niet afweren konde, maar er onder bezwijken moest.

Trou-

(*) *Observationes biblicae.*

Trouwens het ontbrak den vromen FRANKE aan na C. G.
 die mate van geleerdheid, welke hem kracht had Jaar 1552.
 moeten geven, om zijnen vijanden van hunne dwaas- tot 1700.
 heid te overtuigen, en hen tot vrede te brengen.
 Dus bleven de zaken, bij de volgelingen van SPENER, die intusfchen zeer aangroeyden, tot het jaar 1719, wanneer VALENTINUS ERNESTUS LOSCHER, eigenlijk om de Bijbelstudie van deze Theologifche gezindte eens duchtig aangegrijpen, zijne uitlegkundige onderwijzingen (*) in het licht gaf, waartoe hij anders misfchien zich niet zoude hebben laten vinden. Dit had eene zeer goede uitwerking. De Spenerianen konden die klad, hunnen aanhang aangewreven, niet laten zitten, maar dienden haar afte-wisfchen. Niet kunnende dulden, dat men hen, die de fchriftmatige Theologifche voordragt hadden ingevoerd, als van alle bevoegdheid tot het verklaren des Bijbels ontbloot, zoo ten toon ftede, werden zij jaloersch op hunne eer, floegen, om het tegendeel aan den dag te leggen, dadelijk handen aan het werk, en begonnen alzo ter verbetering der Bijbelstudie den fyftematifchen vorm der uitlegkunde, overeenkomstig hunne bijzondere manier van denken, in eenē betere orde te brengen, dan LOSCHER gedaan had. Onder deze Hervormers der Bijbelstudie heeft inzonderheid uitgemunt JOHAN JAKOB RAMBACH.

Inzonderheid ja mag hier geroemd worden

RAM-

(*) De titel van het werk van LOSCHER is *Breviarium Theologiae exegeticae*.

na C. G. RAMBACHS arbeid. Terftond na dat LOSCHER ten
 Jaar 1552
 tot 1700.

jare 1719 zijn bovengemeld gefchrift had uitgege-
 ven, verdedigde RAMBACH, onder voorzitting van
 den beroemden BUDDEUS, te *Jena* een Akademisch
 vertoog, *over de vereifchten van eenen goeden uit-
 legger der heilige fchrift* (*). Dit gefchiedde ten
 jare 1720. En drie jaren daarna liet hij volgen zijne
Onderwijzingen in de heilige uitlegkunde (†), met
 eene aanbevelende voorrede van zijnen meester BUD-
 DEUS. Dit laafte gefchrift was een meesterftuk van
 ervarenheid en oordeelkunde. Hebben anderen na
 hem het gebrekkige, dat er, den tijd in aanmer-
 king genomen, waarin hij fchreef, natuurlijker wijze
 in moest zijn, verholpen, hij heeft, te dezen aan-
 zien, nog meer gedaan; want hij heeft de veel
 grooter misflagen van zijne voorgangers aangewezen
 en hersteld. Hij heeft die allen overtroffen; hij heeft
 het licht van dezen, door zijn licht, geheel doen
 verflauwen. Dit liep ook dadelijk zoo fterk in het
 oog, dat vriend en vijand 's mans arbeid prijzen
 moest. De aanhang der Spenerianen fleeg er door
 tot eene hoogte, welke dezelve voorheen nooit gedacht
 had te zullen bereiken. En de wijze van fchrift-
 uitlegging kreeg hier door in het algemeen eene
 gansch andere, betere, wending, wijl dit gefchrift
 van RAMBACH, voort na de uitgave, van de Theo-
 logifche Hoogleeraren aan meest alle de Duitfche
 Akademien, als het beste handboek, in dat vak,
 werd

(*) *Disfertatio de idoneo sacrarum literarum interprete.*

(†) *Institutiones hermeneuticæ sacræ.*

werd aanbevolen, gelijk het als zoodanig gebruikt is tot zelfs na het midden der achttiende eeuw. Onder de gebreken, die in 's mans uitlegkunde (*) den later Godgeleerden het meest zijn in den weg geweest, waren inzonderheid zijne aan de hand gehouden begrippen aangaande den verborgen of mystieken zin der schriftwoorden, dien hij wel niet overal, doch op vele plaatsen meende te ontdekken, waar dezelve echter niet was. Wel heeft hij eenen middenweg zoeken te betreden, tusschen hen, die overal in de heilige schrift van onder den letterlijken zin der woorden eenen mystieken zin trachten optedelfen, en hen, die denzelven nergens wilden erkennen, dan alleen in zulke plaatsen, waar die door de schrijvers zelve duidelijk wierd aangewezen. Maar ook deze middenweg was niet veilig. De zin der woorden van de heilige schrift is, gelijk die van alle schrift, slechts één, namelijk de letterlijke, anders genoemd de grammatikale of historishe zin. Zulk een wijd veld had, na de hervorming der kerke, die oude averregtsche manier van de heilige schrift te verklaren, weder gewonnen, dat tot in onze latere tijden toe de Theologanten, zoo er al intusschen waren, die haar uitdrijven wilden, er nauwelijks aan denken konden, om zulks in het werk te stellen. Dit wachtte op eene algemeene hervorming der Theologische Studie, waar

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

(*) Vooral bedoel ik hier 's mans *Commentatio hermeneutica de sensus mystici criteriis*, uitgekomen ten jare 1727.

na C. G. waar van het licht aanbrak ongeveer het jaar 1764;
 Jaar 1552 toen de achtste uitgave van RAMBACHS opgemelde
 tot 1700

Onderwijzingen geschiedde, welke dus ook de laatste geweest is. Hier kwam nog bij; en wat was daar van te wachten? dat alle schriftuitleggers, als daar waren FRISCHMUTH, FESSEL, CARPZOV, CALOVIUS, SEB. SCHMIDT, PFEIFFER en anderen, behoudens alle hunne goede verklaringen zelfs van moeilijke plaatsen, het niet konden nalaten, het voornaamste van hunne dogmatiek in den Bijbel overtedragen. Zelfs RAMBACH bond zijnen kweelingen de handen hier door met vaste strikken (*).

Gefchiedenis der
 systematische dogmatiek.
 Daar de Bijbelstudie de voornaamste grond is der dogmatiek, zoo kan uit de geschiedenis, welke wij van gene hier gegeven hebben, reeds bij voorraad genoegzaam worden opgemaakt, welken gang dan ook deze genomen heeft, gedurende het tijdvak van dit ons historisch overzicht.

Zoo lang MELANCHTHON leefde, heerschte ook 'smans geest in alle theologisch dogmatisch onderwijs, in alle hiertoe betrekkelijke openbare scholen en schriften. Niemand van alle zijne leerlingen was meer geletterd, dan de hier voor reeds met lof vermelde MARTINUS CHEMNITIUS; niemand had door het algemeen vertrouwen, dat elk op zijn schrander door-

(*) Men leze in 'smans *Institutiones herm. f. L. II. C. I. de Analogia fidei, genuinae interpretationis principio.*

(†) Zie SCHRÖCKHUS m. a. w. VII. bl. 557-564, 615-617; en IJPEIJ'S m. a. w. V. bl. 315-325.

doorzigt vestte, meer invloed op de algemeene wijze van het beoefenen der dogmatiek, en op den kieschen smaak, waarmede toen dezelve werd voorgedragen. Deze voortreffelijke Theologant hield te *Wittenberg*, waar hij Hoogleeraar was, voorlezingen over MELANCHTHON'S *Loci theologici*. Hieruit ontstond een geheel nieuw dogmatisch werk, het welk evenwel, eerst na 's mans overlijden, door POLYCARPUS LEIJSER in het licht werd gegeven, ten jare 1591 (*), en vijf of zes malen naderhand op nieuw is herdrukt geworden. Dit theologisch dogmatisch stelsel had ten dien tijde zijne weergade niet. Geleerdheid, schranderheid, helderheid van denkbeelden, bijbelsche taalkunde, gelukkig gebruik van de oude letterkunde, zuivere schriftverklaring, eenvoudige duidelijkheid, kieschheid van zaken en woorden, welluitende bewijskracht, en goede orde in de voordragt, dongen als het ware met elkanderen om den voortred. In het eene zoo wel als het andere straalde allerklarst door, hoe geschikt deze groote man was voor een regt Akademisch onderwijs in de dogmatiek. Alles, wat de toenmalige gesteldheid der Theologische Studie medebragt, werd door hem met een welwikkend verstand beoordeeld, getoetst, behouden of verworpen. Alles, wat hij met de hulpmiddelen van dien tijd bearbeiten en leveren konde, heeft hij dadelijk bearbeid en geleverd. Ook CHEMNITZ was de eerste, die

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

(*) MARTINI CHEMNITII *Loci theologici editi opera & studio P. LYSERI.*

na C. G die in dit zijn werk eene geschiedenis der leerstellingen heeft gegeven (*).
 Jaar 1552.
 tot 1700.

Een ander bij uitstek groote volger van MELANCHTHONS leermethode was VICTORINUS STRIGELIUS, die te *Jena* en *Leipzig* ook voorlezingen had gehouden over deszelfs *Loci theologici*, welke na zijnen dood door CHRISTOPH PETZEL in het licht zijn gezonden ten jare 1581. STRIGEL bouwt, even als CHEMNITZ, de christelijke dogmatiek, naar MELANCHTHONS methode, op de heilige schrift, waaruit hij zijne bewijzen voor elk leerstuk ontleent, dat hij op goede gronden wil doen rusten. Ook tevens of liever daarna brengt hij het betoogde in eene overeenstemming met de uitspraken der rede. Maar daarin wijkt hij van CHEMNITZ af, dat hij te dezen aanzien meer filosofheert. Dit doet hij ook dan, wanneer hij de gevoelens van andersgezinden wederlegt. Hier, waar het minst te pas komt, is het, dat hij zelfs zijner pen wat te veel bod viert. Voor het overige treft men uitmuntende philosophische aanmerkingen bij hem aan. SEMLER ging met dit werk van STRIGEL zeer hoog. Naar zijn oordeel heeft hetzelfde, in bondigheid, in gegrondheid, en in doel, zijns gelijken niet (†). Maar SEMLER zocht den toon tot eene vrijgevendheid in de dogmatiek te stemmen;

en

(*) Zie HEINRICHS *Geschichte der systemen*; bl. 272 en SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 434-437.

(†) Zie 's mans *Einh. in die dogm. Gottesgelehrsamheit* voor het II D. van BAUMGARTENS *Glaubenslehre*; bl. 158.

en STRIGEL was, naar het oordeel van zijne tijd- na C. G.
genooten, ook van latere Lutherfchen, heterodox. Jaar 1552,
Dit was de reden, waarom STRIGELS werk min- tot 1700.
der bijvals vond, dan het wel anders zoude gehad
hebben. Ondertusfchen is dit te bejammeren, wijl
het goede en bruikbare, 't welk er in is, nu ge-
heel ongenuttigd en niet gebezigd bleef. Het gene
STRIGEL voornamelijk in verachting deed komen,
was, dat hij, gedurende de laafte jaren zijns le-
vens, in de leer van het Heilig Avondmaal, de
zijde der Hervormden naderde. SCHRÖCKH, een
Lutheraan, gelijk wij weten, geeft dat op als eene
merkwaardige bijzonderheid, te meer, daar STRI-
GEL, gelijk men wel onderrigt meende te zijn,
niets van de fchriften van ZWINGLIUS en KALVIJN
had gelezen (*).

De leerwijze van MELANCHTHON werd overal aan
de Hoogefcholen gevolgd tot in den aanvang
van de zeventiende eeuw; ook naar dezelve bleven
de weinige, door openbaren druk gemeen gemaakte,
dogmatieke fteffels bearbeid; als die van NIKOLAUS
SELNEKKER (†), JAKOB HEERBRAND (§), MAT-
THIAS HAFFENREFFER (**), enz. Inmiddels had,
gelijk wij gezien hebben, in de gefchiedenis van het
zoogenoemde Kryptokalvinisme, het gezag van ME-
LANCHTHON vrij wat geleden, door de verdenking
van

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 439.

(†) *Institutio christiane religionis*; 1573.

(§) *Compendium theologiae*; 573.

(**) *Loci theologici*; 1601.

na C. G. van onregtzinnigheid, waar onder hij bij de strenge Lutherfchen gevallen was. Alle zijne aanhangers verloren even zeer van tijd tot tijd het vertrouwen der regtzinnigen. Natuurlijker wijze moest zulks geen' geringen invloed hebben op 's mans bovengemeld leerboek. Lang reeds had men er over grompeld, dat er zaden eener valsche leer in gestrooid lagen; maar ten laatste hief men eene luidklinkende alarmkreet aan over de aanmerkelijke dwaalingen, welke men er met den vinger in wist aan te wijzen. Die luide kreet vervulde het Hof van den Saksifchen Keurvorst CHRISTIAAN, *den tweeden*, dermate, dat deze het geraden vond, om den *Wittenbergfchen* Theologant, LEONARD HUTTER, het vervaardigen van een ander, beter, leerboek, ten dienfte der fcholen, opgedragen en te gelasten. Hetzelve moest niet alleen met het *Ontwerp van ééndragt*, wat den inhoud aangaat, maar zelfs, zoo veel gefchieden konde, ook woordelijk overeenstemmen. HUTTER voldeed aan het bevel van den Keurvorst; hij gaf het door hem opgestelde leerboek in het licht ten jare 1610 (*). Dadelijk werd het op hoog gezag in de Keurvorftelijke Scholen ingevoerd, ten einde het van allen, die zich tot de Akademifche Studie der Godgeleerdheid voorbereidden, zoo veel doenlijk ware, van buiten geleerd en in het geheugen geprent mogt worden. Wanneer men het leerboek uit dit oogpunt befchouwt,

(*) *Compendium locorum theologorum ex scripturis facris & libro concordie collectum.*

schouwt, beantwoordde hetzelfde geheel en al niet na C. G.
aan het doel. Hetzelve bestaat uit meer dan drie- jaar 1552.
honderd bladzijden, en is dus veel te uitvoerig. tot 1700.

Het is daarenboven hier en daar voor jonge lieden, die nog geene eigenlijke Theologanten zijn, onverstaanbaar, uit hoofde van sijne spitsvindigheden, waarvan de schrijver zich had behooren te onthouden. Ook zijn de leerstukken te weinig praktisch behandeld, 't gene toch voor jonge lieden op de lagere scholen een voornaam vereischte in zoodanig een leerboek was. Hoezeer ook HUTTER de algemeen verdachte meeningen van MELANCHTHON gansch anders voordroeg, hield hij zich evenwel aan 's mans orde en methode. Hij geeft een bepaald, regtzinnig, denkbeeld op, van het leerstuk, dat behandeld zal worden. Dan verklaart hij hetzelfde; en hierop volgen de bewijzen, ontleend uit de getuigenissen der heilige schrift, en uit de symbolische boeken der kerke. Zoo ging MELANCHTHON te werk; en zoo ook HUTTER. Zelfs beediende hij zich in de ontwikkeling der leerstukken meermalen van MELANCHTHONS woorden, wanneer hij namelijk er geene onregtzinnigheid in vond. Dit leerboek, nauwelijks ingevoerd zijnde, nam terstond de plaats in van dat van MELANCHTHON, 't welk nu geheel buiten gebruik geraakte. Hoezeer ook dit de stijve denkbeelden van de strenge Lutherfchen versterkte, waardoor alle voortgang in het vrije onderzoek der waarheid belemmerd werd, was het evenwel aan den anderen kant ook niet kwaad, dat men eenmaal los werd van de banden eener slaaf-

na C. G. sche afbankelijkheid van het gezag ééns éénigen leeraars, die, welk een voortreffelijk man hij ook geweest ware, met dat al nog veel ter bewerking voor anderen had overgelaten. Men zag van toen aan de Godgeleerden in hun vak elk langs zijnen eigen weg meer arbeidzaam worden, en bij eigen nadenken de zaken meer uit bijzondere oogpunten beschouwen. Wij zullen vervolgens zien, hoe sommigen dezer Theologanten hierin den lof der nakomelingschap waardig zijn, en anderen weder verdienen, dat zij gelaakt worden. Over HUTTERS leerboek, op dat ik er dit nog bijvoege, zijn onderscheidene Kommentariën van tijd tot tijd in het licht gekomen, als van GLASSIUS, CUNDISIUS, BECHMANN, CHRISTIAAN CHEMNITZ en anderen (*).

Behalve dit dogmatisch leerboek, ten dienste der scholen ingerigt, gaf HUTTER ten jare 1619 ook in het licht een uitvoeriger dogmatisch stelselschrift (†), waarin hij de grondtrekken der christelijke leer, zoo als zij in het meermalen gemelde werk van MELANCHTHON gevonden worden, nader verklaart, zoo evenwel, dat hij somwijlen van zijnen voorganger in gevoelens verschilt, en van hem afwijkt. Dit werk draagt alle blijken van geleerdheid, van

oor

(*) Zie SEMLERS a. w. bl. 67; HEINRICHS a. w. bl. 301-308 en SCHRÖCKHS a. w. bl. 439-441.

(†) *Loci communes theologici, ex sacris literis diligentius eruti, veterum patrum testimoniis passim roborati & conformati ad methodum locorum MELANCHTHONIS.*

oordeelkunde, en doorzigt. Het is niet zoo zeer na C. G.
 voor theologifche kweekelingen, als wel voor zul- jaar 1552.
 ken gefchreven, die in de Theologifche Studien tot 1700.
 reeds merkelyke vorderingen gemaakt hebben. Daar
 HUTTER dit werk ten dienfte van de zoodanigen
 bijzonderlijk inrigtte, meende hij zich voornamelyk
 te moeten bezig houden met het wederleggen der
 gevoelens van anders denkenden. Hier aan was
 zijn meeste arbeid gewijd, die dus natuurlijker wijze
 te zeer moest uitdijgen, ook in het wederfpreken
 van verouderde misbegrippen, waaraan toen reeds
 geen mensch meer zijn zegel hechte. Te meer
 mag zulks in het werk van HUTTER worden ge-
 waakt, wyl het hier door den weg heeft geopend
 voor het misbruik der wederleggende godgeleerd-
 heid, die van toen aan met te groote drift door de
 Theologanten is beoefend geworden. Hier kwam
 nog bij, dat HUTTER, door dit ftrijdvoeren tegen
 anders gevoelens, de Bijbelstudie te zeer verwaar-
 loosde, welke toch altijd de voornaamfte grond der
 chreftelijke dogmatiek behoort te zijn. Ook wan-
 neer hij de valfche begrippen der ouden tracht te
 wederleggen, dringt hij niet diep genoeg door in de
 gefchiedenis der dogmatiek, en plaatst dus alles niet
 in het juifte licht (*).

Te dezen tijde wedergalmden andermaal de fcho-
 len van het luidruchtig gekijf tegen de Roomsche-
 ge-

(*) Verg. BUDDI *Ifag. hift. theol. ad Theol. univerf.*
 pag. 351; SEMLERS a. w. bl. 66, 68, 70; en HEIN-
 RICHS a. w. bl. 308-310.

nr C. G. gezinden en Hervormden. En men beriep zich, in
 Jaar 1552. plaats van op den Bijbel, op Philosophische uit-
 tot 1700. spraken, ter staving der kerkleer, alles weder in
 kunsttermen inwikkellende, naar den smaak der
 Scholastieken van de middeneeuwen. Hoe had toch
 het heldere licht, dat honderd jaren te voren was
 opgerezen, weder zoo spoedig zijnen luister kunnen
 verliezen? Dit had zich van lieverlede dus toege-
 dragen. Ten tijde der Hervorming verscheen, het
 gene jammer was, geen wijsgeer, schrander ge-
 noeg, om het voor de Godgeleerdheid nadeelige
 stelsel van den ouden ARISTOTELES den bodem in-
 teflaan. LUTHER wilde, gelijk wij gezien hebben,
 even daarom de wijsgeerte uit de godgeleerdheid
 geheel verbannen hebben. MELANCHTHON, die den
 weldadigen invloed der wijsgeerte op de godgeleerd-
 heid beter kende, zuiverde de wijsgeerte des
 Griekschcn Philofoophs van het bederf, waarmede zij
 in de Westersche kerk, staande de middeneeuwen,
 was bezoedeld geworden, zoo veel hij konde. Ook
 zuiverde hij de godgeleerdheid van der scholastieken
 spitsvindigheden, uit die wijsgeerte ontleend, en
 van de menigvuldige kunstwoorden, welke die oude
 Theologanten steeds in den mond hadden, om,
 zoo zij meenden, de leerstellingen, welke zij bewij-
 zen wilden, tot den hoogstmogelijken trap van klaar-
 heid en onwederस्पreekelijkheid te brengen, terwijl
 zij in tegendeel haar daar door zeer verdonkerden
 en verzwakten. De Aristotelische wijsgeerte verloor
 dus wel in de Lutherische kerke volkomen haar ge-
 zag over de godgeleerdheid; maar zij werd derzel-

ver dienaars, in zoo verre zij aan de hand gaf hare ophelderingen, vergelijkingen en bepalingen. In tusschen wijl MELANCHTHON deze wijsgeerte, in zoodanige betrekking, als de beste had aangetoond, behield zij, hoewel in lager stand, toch hare aanwezigheid op de Hoogescholen der Lutherische Godgeleerden. Ook dit was voor haar te dien tijde genoeg. Met langzamen tred ware het haar nu ligt mogelijk, zich weder te verheffen, en hare vorige heerschappij te bekomen. Ook dit gebeurde werkelijk. Gedurende de hooggaande verschillen tusschen de strenge Lutherischen en de zoogenoemde verborgene Kalvijnisten, geviel aan de eersten de oude wijsgeerte zoo veel te meer, dewijl de laatsten, die MELANCHTHONS leerwijze, in alles, volgden, haar verachten (*). Evenwel de schrandere STRIGEL, een Theologant van den Melanchthoniaanschen aanhang, maar die als zoodanig, gelijk wij verhaald hebben, te zeer filosofeerde, begon reeds weder in zijne godgeleerde onderwijzingen eene wijsgeerige taal te voeren. Hierin schijnt hij te minder zwarigheid gemaakt te hebben, om dat reeds MELANCHTHON, wegens de verschillen met de Roomschegezinden, het noodig had geacht, in de latere uitgaven van zijn meermalen gemeld dogmatisch werk verscheidene filosofische kunstwoorden en spreekwijzen in te laschen. Dan in het bijzondere moet men het wijsgeerig godgeleerd tijdperk, bij de Lutherischen, beschouwen als aangevangen of geopend, ten jare

1610,

(*) Vid. *Formula Concord.* Art. I. § 13. p. 578 en 651.

n^o C. G. 1610, toen er te *Regensburg* een vermaard twist-
 Jaar 1552. gesprek werd gehouden tusfchen HUNNIUS, OSIAN-
 tot 1700. DER EN HEILBRUNNER, Lutherfchen, en de Jefui-
 ten GRETSER, HUNGER, EN TANNER. Dezen be-
 weerden, dat de Paus de hoogfte regter in gods-
 dienstverschillen ware, en zochten de Lutherfchen,
 door allerlei metaphyfifche kunstwoorden, in hunne
 netten te verwarren. Gevolgelyk vonden zich dus
 de laatstgemelden in de noodzakelykheid, om hunne
 partij met even gelijke wapenen den mond te fnoe-
 ren, en ware het mogelijk van het tegendeel te
 overtuigen. De Lutherfche Theologanten bespeur-
 den alzoo, dat zij tegen de flimme Jefuiten niet ge-
 noeg bestand waren, ten zij ze, gelijk dezen de-
 den, van de Scholastieke Philofophie weder ge-
 bruik maakten. Van daar is het, dat men in de
 volgende fyftemen der meeste Lutherfche Theolo-
 ganten weder de Scholastieke wijsgeerte verknocht
 vindt aan de Christelyke Godgeleerdheid. Uit de
 Aristotelifch Scholastieke wijsgeerte werd, onder
 anderen, door de Theologanten, bij hunne dogma-
 tifche lesfen, de zoogenoemde *methodus causalis* in-
 gevoerd. Men vroeg bij alle geloofsartikelen naar
 de *causa efficiens*; (de ongeletterde lezer verfchoo-
 ne hier deze kunstwoorden, die zich in onze taal
 niet wel laten vertolken!) deze werd dan verdeeld
 in eene *causa principalis*, *ministerialis* en *instru-*
mentalis. Men vroeg wijders naar de *causa im-*
pulsiva, *materialis*, *formalis*, *finalis*, enz. Men
 leere hieruit de toenmalige gedaante der dogmatiek
 kennen.

De

De Roomschgezinden zagen dit met geen gering na C. G.
 genoegen: zij hadden volkomen hun doel bereikt, jaar 1552.
 't welk toch geen ander was, dan om de Luther- tot 1700.
 schen geheel van de Bijbelstudie aftelokken. Dezen
 studeerden nu in de schriften van ARISTOTELES en
 van de Scholastieken; alleen daarop waren zij be-
 dacht, dat zij de Roomschgezinden, door philosophi-
 sche bewijzen, dikwerf door drogredenen, wederleg-
 gen mogten; op niets anders ook waren zij afge-
 rigt. Taalstudie, uitlegkunde, en uitlegging van
 den Bijbel werd schandelijk verwaarloosd. Zoo
 stond het geschapen aan de Akademiën. Hoedanige
 godsdienstleeraars moesten dus wel van dezelve
 aftreden, om de eenvoudige christelijke gemeente te
 onderwijzen en te stichten? De geschiedenis is on-
 ze getuige. De volksleeraars predikten op den Kan-
 fel loutere schooldogmatiek en wederleggende god-
 geleerdheid! welke tijden! welke zeden! (*).

Men denke nogtans niet, dat deze scholastieke
 godgeleerdheid, zoo dra zij weder was ingevoerd,
 het hoogst bewind kreeg. Dit geschiedde van lie-
 verlede; zij werd van tijd tot tijd meer gesterkt in
 hare achtbaarheid; zij vond wel hier en daar vrij
 wat tegenstand, maar won van tijd tot tijd meer
 gronds, en klom van tijd tot tijd al hooger en
 hooger. Bij afwisseling van voor en tegenspoed
 duurde zulks tot aan het einde der zeventiende
 eeuw, toen zij haren verhevensten trap bereikt had.
 In de achttiende eeuw daalde zij allengs weder,
 en

(*) Zie HEINRICHS a. w. bl. 310-313.

na C. G. en zink zij ten laatste geheel in haar niet weg.
 Jaar 1552. Het gene wij hier aanmerken, kan door eene
 tot 1700.
 naauwkeuriglijk opgegeven geschiedenis van de systematische dogmatiek der zeventiende eeuw genoegzaam gestaafd worden. De scholastieke godgeleerdheid klom gaande weg al hooger en hooger. Het eerste werk, waarin men haar zag opkomen, was het Theologisch systeem van den zoo oordeelkundigen als geleerden JOHAN GERARD, Superintendent te *Heldburg*, maar vervolgens Hoogleeraar eerst te *Koburg*, naderhand te *Jena*. Dit systeem verscheen in het licht ten jare 1610 tot het jaar 1621, onder eenen breedvoerigen titel, welken wij hier beneden zullen affchrijven (*), in negen deelen. Hetzelve behelst in zich een' onwaardeerbaren schat van godgeleerdheid, bruikbaar nog heden voor ieder Theologant, die slechts tot denzelven toegang heeft, vooral na dat de doorkundige JOHAN FREDERIK COTTA, Kanselier te *Tubingen*, het andermaal ten jare 1762 tot 1781 uitgegeven en tot twintig deelen vermeerderd heeft met leerstukkelijke, historische, uitlegkundige, letterkundige, oordeelkundige aanmerkingen. HEINRICH zegt (†); „zoo iemand dit systeem van GERARD en COTTA bezit, en met hetzelve het *Onderwijs in de christelijke godgeleerdheid* van DOEDERLEIN vereenigt, die kan alle overige

(*) *Loci theologici cum pro adstruenda veritate, tum pro destruenda quarumvis contradicentium falsitate, per theses nervose, solide & copiose explicati.*

(†) In het m. a. w. bl. 316.

ge systemen zeer wel misfen." Dien hoogen lof verdient het werk echter, mijns oordeels, niet. Behalve de schoolfche spitsvindigheden, die er in zijn, is er te veel in, dat thans volftrekt niet meer van nut kan geoordeeld worden, te veel ook, dat verbeterd moet worden, en door COTTA niet verbeterd is. Ook is het werk te uitvoerig; doch hierop kan men aanmerken; het omvangt ook alle de deelen der Theologie, niet alleen het leerftellige, maar ook het zedekundige, het beoefenende, het wederleggende, het historifche, inzonderheid het exegetifche. Menigvuldige zeer juifte verklaringen van meer of minder donkere Bijbelplaatfen worden er in aangetroffen. Zeer verre was het er dus van af, dat GERARD de Bijbelstudie verwaarloosde, gelijk van zijne nazaten gefchied is. Ten aanzien der fchriftverklaring had hij vrij gezonde denkbeelden. De godgeleerdheid van zijnen tijd vorderde, dat hij zijne gedachten mededeelde over den mystieken zin, waarmede men toen zoo hoog liep, en welken men verdeelde in eenen allegorifchen, tropologifchen en anagogifchen zin. Doch hij verklaart zich met fchranderdheid hier over derwijze, dat hij bij het slot van zijne oordeelkundige aanmerkingen toch maar éenen zin, den letterlijken, namelijk, of historifchen, erkent (*). Op de bijbelexegefe bouwt hij geheel zijne dogmatiek. Aan de philofophie betwist hij

(*) „Interim manet," hæc ipfius funt verba, „unus verborum, quibus historia describitur, proprius & literalis fensus." Loc. II. C. VII.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

hij volstrekt het gezag in geloofszaken. Allerbijzonderst blijkt zulks uit een werk, dat GERARD ten jare 1625 heeft uitgegeven, zijnde eene nadere verklaring van de geloofsartikelen, welke hij te kort naar zijnen zin in het eerste deel zijner *Loci theologici* behandeld had. En met dit al heeft hij zich niet ontzien aan de scholastieke godgeleerdheid te veel plaats interuimen, niet alleen door het gebruik van een aantal kunstwoorden, maar zelfs door de wederinvoering der zoogenoemde *kausaalmethode*, waarvan wij gewaagd hebben, zoo als die door den vermaarden THOMAS VAN AQUINO weleer tot den hoogsten trap van volkomenheid gebragt was. Elk leerstuk wordt naar deze methode voorgedragen, verklaard, bewezen en verdedigd. Eindelijk het werk is, gelijk wij reeds aanmerkten, vol schoolfche spitsvindigheden en ijdele twistvragen, waarvan sommigen belagchelijk, anderen zoodanig zijn, dat zij door niemand beantwoord kunnen worden (*).

Inmiddels GERARD zijn dogmatisch stelsel van het jaar 1610 tot 1621 in het licht gaf, maakte de scholastieke godgeleerdheid, onder de Lutherfche Theologanten, al meer en meer voortgang, uit hoofde der allengs meer toenemende twistziekte, welke, te dezen aanzien, den voortreffelijksten mannen

(*) Zie BUDDEI l. I. p. 352-354, 571. SEMLERS a. w. bl. 76. NIEMEYER *Prédigerbl.* II. bl. 6. en HEINRICHS a. w. bl. 313-328, ook eindelijk SCHRÖCKHUS a. w. bl. 443-445.

nen het anders heldere brein benevelde, en aan het
 ijlen bragt. Wie had onder hen het verhevenste
 verftand, wie het fchranderst doorzigt in godsdienst-
 zaken, wie den rijkften fchat van allerlei geleerd-
 heid, wie het beste hart ter bevordering van waar-
 heid, wie de blakenfte zucht, om het vuur der
 verdeeldheid, bij alle Christenen, uittedooven?
 Was het niet de beroemde GEORGIUS CALIXTUS,
 Hoogleeraar in de Theologie te *Helmftad*, die nog
 daarenboven een uitnemend beoefenaar der Bijbel-
 ftudie was? En nogtans niemand heeft meer ge-
 ijverd, meer gearbeid, meer kracht gehad, om de,
 in zijne oogen door de vaderen te onregt verguisde,
 fcholastiekery in het gebied der theologie weder als
 eene oppermagtige vorstin ten troon te verheffen.
 Zoo kan eene onlangs opkomende mode zelfs het
 gevoel van den grootften man, wiens verftand aan
 dat der engelen grenst, voor alles, wat waar is en
 goed, verdooven, en den kiefchen fmaak bederven.
 CALIXTUS, die ten jare 1619 in het licht gaf zijn
Kort begrip der godgeleerdheid (*), is hier van
 één der fterkst sprekende voorbeelden. Niet alleen
 voerde hij door dit zijn werk het overmatig gebruik
 in van fcholastieke kunstwoorden, bepalingen en
 spitsvindigheden, maar hij plaatfte het geheele stel-
 fel der christelijke geloofsleer in een fcholastiek ver-
 band. Hij maakte vooreerst een meer bijzonder
 gebruik van de hier voor befchrevene *kaufaalme-
 thode*; maar ten tweede, hij verdeelde, naar de
 leer-

(*) *Epitome theologiae.*

na C. G.
 Jaar 1552-
 tot 1700.

na C. G. leerwijze der scholastieken, de gansche geloofsleer
 Jaari 1552 *in finem obiectivum & formalem*, (ook hier ver-
 tot 1700. gunne men mij, dat ik de barbaarsche schooltermen
 in het middeneeuwse latijn bezige, die toch niet
 verstaanbaar genoeg in onze taal kunnen worden
 overgebracht,) *in subiectum operationis, in causas
 five principia et in media* (*). Ook CALIXTUS
 was de eerste, die de geloofsleer van de zedeleer,
 welke tot zijnen tijd toe ten naauwste aan elkanden
 verknocht waren geweest, scheidde. Hij sloeg
 zelf de hand aan de vervaardiging van een zamen-
 stel der *zedelijke godgeleerdheid*; doch zijne klim-
 mende jaren hinderden hem, dit behoorlijk afte-
 werken. Zijne leerlingen hebben hetzelfde na zijnen
 dood voltooid. Als zoodanig verscheen het in het
 licht ten jare 1634, onder den titel van *Kort begrip
 der zedelijke godgeleerdheid* (†). Zoo wel in dit
 werk, als in het *Kort begrip der godgeleerdheid*,
 is alles omwonden in het bontkleurige kleed van
 oude scholastieke wijsgerigheden. De denkbeelden
 van CALIXTUS waren derwijze doormengd met den
 zuurdeegsem der Peripatetische wijsgeerte, dat hij
 zich niet had kunnen onthouden, om de eenvoudi-
 ge grondlesfen tot een godsvruchtig levensgedrag,
 welke ons van CHRISTUS en de Apostelen gegeven
 zijn, door de spitsvindige bovennatuurkunde der
 heidensche wijsgeeren te verdonkeren. Naar de
 sfraks

(*) Verg. v. MOSHEIMS *Kerkel. Gesch.* IX. bl. 52; en
 HEINRICHS a. w. bl. 331.

(†) *Epitome Theologiae moralis*.

straks opgegevene verdeeling, welke CALIXTUS in na C. G. zijn *Kort begrip der godgeleerdheid*, op den voor- ^{jaar 1552.} gang der Scholastieken, gemaakt had, ontstond er ^{tot 1700.} in dit zijn leerboek eene geheel nieuwe orde van voordragt, dezer wijze. In de eerste afdeeling handelt hij over het hoogste goed van den mensch, de onsterfelijkheid der ziel, de opstanding, het jongste oordeel, de eeuwige zaligheid en de verdoemenis. In de tweede afdeeling behandelt hij de leer van God, van de schepping, van den staat der regtheid, van den val en het daaruit ontstane verderf, met alle deszelfs gevolgen. In de derde afdeeling behandelt hij eindelijk de leer van Gods genade, van 's Heilands verdienste, van deszelfs persoon en bediening, van het geloof en de regtvaardiging, van Gods woord, van de Sakramenten, van de bekeering, van de goede werken enz (*).

Niettegenstaande de godgeleerdheid van CALIXTUS, wat den zakelijken inhoud betrof, aan de Theologanten zijns tijds niet voldeed, uit hoofde der naar hun oordeel onregtzinnige gevoelens, welke er in werden gevonden, als daar waren, dat God oneigenlijk en toevalliger wijze de oorzaak van het kwaad genoemd konde worden; dat de goede werken moesten gerekend worden onder de beste middelen ter bereiking van het hoogste doel van den mensch; dat de leer van Vader, Zoon en Geest niet in de schriften van het Oude Testament

maar.

(*) Zie HEINRICHS a. w. bl. 330-333, SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 445-449. en IJPEIJ'S a. w. II. bl. 29-34.

van C. G. maar alleen in die van het Nieuwe gevonden werden, enz.; niettegenstaande, schrijf ik, deze gevoelens van CALIXTUS zeer velen mishagden, het gene hem vrij wat onaangenaams berokkende, geviel nogtans de scholastieke vorm, waarin 's mans theologische begrippen bearbeid waren, aan de meesten zoo veel te beter. Van tijd tot tijd verschenen er vele stelsels der christelijke dogmatiek in het licht, die meest allen gefchoeid waren op eene scholastieke leest, naar het voorbeeld, door CALIXTUS gegeven.

Eén der voornaamsten was dat van JOHAN HULSEMANN, een' zeer beroemden Theologant te *Leipzig*. Hetzelve kwam te *Wittenberg* uit in het jaar 1640, met den titel van *Kort begrip der godgeleerdheid* (*), en is naderhand verscheidene reizen zoo met verbeteringen als vermeerderingen uitgegeven. Ook deze HULSEMANN was één der hevigste wederstanders van CALIXTUS, en toch een allersterkst voorstander van 's mans scholastieke leerwijze, welke hij bovenmate prees en roemde. Hoe zeer hij er mede ingenomen was, getuigt dit zijn stelselmatig werk. Hij dreef zelfs deze leerwijze nog hooger, dan CALIXTUS gedaan had. Men kan te regt van hem zeggen, gelijk reeds door andere beoordeelaars gezegd is (†), dat hij, het gene CALIXTUS slechts begonnen had, tot den hoogst mogelijken trap van volkomenheid gebragt heeft. Zijne voordragt is uit dien hoofde wel naauwkeurig en grondig bearbeid, maar over het geheel zoo don-

(*) *Breviarium theologiae.*

(†) Vid. BUDDEI l. l. p. 358. en WALCHII l. l. p. 40.

donker, zoo ingewikkeld, dat zij nauwelijks ver- na C. G.
staan en begrepen kan worden. Zijn stijl mogt dus jaar 1552.
van sommige geleerden, zonder dat hem ongelijk tot 1700.
werd aangedaan, barbaarsch - scholastiek genoemd worden (*).

Alzoo had dan de Scholastieke Godgeleerdheid reeds in het midden van de zeventiende eeuw eene hoogte bereikt, waarvan de top, te zwaar geworden, het geheele gevaarte in beweging bragt, zoo dat allengs ook de opeenstapelingen moesten afbrokkelen, en ten gronde vallen. Deze beweging werd het eerst waargenomen in het systematisch werk van ABRAHAM CALOVIUS, een' *Wittenbergscher* Theologant, dat ten jare 1655 tot 1677 in twaalf deelen is uitgekomen (†). In dit werk volgt CALOVIUS wel de scholastieke methode van zijner tijd; doch op eene zeer vrijgevende, of, gelijk men spreekt, zeer liberale wijze. Hij gebruikt vele scholastieke kunstwoorden, maar vermijdt ook vele schoolsche gebreken. Hij bouwt zijne bewijzen voor de waarheid der leerstukken, welke hij behandelt, voornamelijk op de heilige schrift, en toont door dadelijke blijken van beter doorzicht, hoe af-
kee-

(*) Verg. HEINRICHS a. w. bl. 332, 333, en IJPEIJ'S a. w. bl. 34-36.

(†) Titulus est. *Systema locorum theologicorum e sacra potissimum scriptura & antiquitate, nec non adversariorum confessione doctrinam, praxin & controversiarum fidei cum veterum tum in primis recentiorum pertractationem luculentam exhibens.*

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

---

keerig hij is van het geven des voorrangs aan de kracht der schoolfche wijsgeerte, boven de kracht der goddelijke wijsheid, welke ons in de fchriften van het Oude en Nieuwe Testament geopenbaard is. Behalve de fchriftplaatfen, welke hij in menigte aanhaalt, ter ftaving van het gene hij als goddelijke waarheid bewijzen wil, beroept hij zich doorgaans op de getuigeniften der Kerkvaderen, waarmede hij de door hem bevestigde leer telkens tracht te vereenigen, ten einde het alzoo blijke, dat de leer van den chrtelijken godsdienst door alle eeuwen heen dezelfde is gebleven, en haar goddelijke invloed ten allen tijde op de harten der menfchen gewerkt heeft. Uit aanmerking hier van verdedigt hij met kracht en fterkte tegen alle anders denkenden de leer der waarheid op eene wijze, die hem den roem heeft doen verwerven, dat hij de grootfte wederlegkundige geweest is, dien de kerk na de hervorming gekend heeft. In het bijzonder ook heeft hij niet zelden het harnas aangefchoten tegen CALIXTUS, wiens gevoelens, naar zijn oordeel, zeer onregtzinnig en kettersch waren. Tegen hem ijvert hij, bij elke gelegenheid, met eene overmatige drift en warmte. Van daar dan ook, dat hij in zijne kerkgenootfchap geprezen werd, als één allerregtzinnigst Theologant, hoedanig een, na LUTHER, niet ware opgeftaan, om de zuivere leer van den waren godsdienst te handhaven. Verftandigen evenwel, gelijk ligtelijk bevroed kan worden, waren er verre af, om zich met dat anders vrij algemeene oordeel te vereenigen. Dezen hielden hem, voor het

het gene hij waarlijk was, voor een' al te regtzinnigen, en een' te heet gebakerden wederlegger der gevoelens van anderen (*). na C. G. Jaar 1552, tot 1700.

Hoe zeer CALOVIUS zich beijverde ter afbreuk van de scholastieke godgeleerdheid, zoo zeer werkten anderen tegen hem op, om het vervallene weder opterigten. Onder dezen gaf niemand zich daartoe meer moeite, dan JOHAN FREDERIK KÖNIG, die te Rostok in het jaar 1664 uitgaf een *Kort begrip van godgeleerdheid* (†). HEINRICH getuigt (§), dat men in hetzelfde de gansche scholastieke theologie aantreft met alle hare onderscheidingen, verdeelingen, kunstwoorden en spreekwijzen, tot één ligchaam vereenigd. En BUUDEUS noemt (**) hetzelfde, wegens het daarin heerschend gebrek aan zaken, een dor *schelet*, dat van kracht en zappen ontbloot is. Met dit al droeg dit leerboek de goedkeuring der toenmalige Theologanten derwijze weg, dat er aan de Hoogescholen over gelezen werd, en optredende Godsdienstleeraars, wanneer zij deszelfs inhoud zich in het geheugen hadden weten te prenten, met grooten lof tot de bediening van het Evangelie zich zagen toegelaten. Dit verplichtte zelfs vele Hoogleeraars, die anders met dit leerboek juist niet

(*) Verg. HEINRICH'S a. w. bl. 337 en 338. en IJPEIJ'S a. w. II. bl. 36-38.

(†) *Theologia positiva acroamatica synoptice tractata, etc.*

(§) Zie HEINRICH'S a. w. bl. 339.

(**) Zie BUUDEUS a. w. bl. 359.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

niet zoo bijzonder waren ingenomen, hetzelfde bij hunne lessen te volgen. Maar ook sommigen van dezen konden dus niet nalaten, de gebreken in hetzelfde voorhanden, aantewijzen en te verbeteren. Hier uit zijn verscheidene Kommentarien over dit leerboek ontstaan, die door den druk zijn algemeen gemaakt, als daar waren die van HERMAN JOACHIM HAHN, SAMUEL GOTTLIEB RICHTER, ENZ. Deze schriften evenwel zijn eerst uitgegeven in het begin van de achttiende eeuw, dat van den eersten ten jare 1710 (*), en dat van den anderen ten jare 1723 (†).

Gedenkwaardig is hier in het bijzondere eene Kommentarie over KÖNIGS leerboek, die in het jaar 1685 is uitgegeven door JOHAN ANDREAS QUENSTEDT, Hoogleeraar der Theologie te *Wittenberg* (§). Deze godgeleerde trad geheel in het voetspoor van KÖNIG, zich in allen deele met hem vereenigende en zijne methode volgende. In dit werk vindt men de volledige verzameling van alle scholastieke vraagstukken, onderscheidingen, kunst- termen en spreekwijzen. Om zich een juist denkbeeld van de scholastieke godgeleerdheid te vormen, moet men dit werk doorbladeren. Alles is droog scho-

(*) Titulus est; *KOENIGIUS contractus & illustratus.*

(†) *Commentatio in KOENIGI theologiam positivam, cet.*

(§) Titulus est; *Theologia didactico-polemica, sive systema theologicum in duas sectiones, didacticam & polemicam, divisam.*

scholastiek; Bijbelplaatsen worden wel bijgebragt na G. C. ten bewijze; maar dikwerf zonder eene oordeelkundige keuze; en hare uitlegging, die er wordt bijgevoegd, is meestal mager en krachteloos. Het wederleggend gedeelte des werks is streng; geen misbegrip wordt verschoond. De verdienstelijkste mannen, die met den schrijver niet gelijk dachten, worden dikwerf gehavend als ketters, die niet te dragen waren. Zulk eene kettermakerij was steeds de geliefde gezellin van de schoolsche godgeleerdheid, die te dezen aanzien niets ontzag (*).

na G. C.
jaar 1552.
tot 1700.

Indien JOHAN MUSÆUS, een *Jenafche* Theologant, een godgeleerd stelsel mogt geschreven hebben, zoude waarschijnlijk deze man alle zijne voorgangers en tijdgenooten verre overtroffen hebben. In zijne theologische schriften over onderscheidene leerstukken van den christelijken godsdienst, uitgekomen in het laatste vierde gedeelte der eeuw, toont hij geweest te zijn een doorkundig en bescheiden Theologant, die, bij eigen nadenken, het scherpzinnigst doorzigt in de waarheid had, schoon hij die ook, gelijk anderen, met scholastieke windfelen omzwachtelde (†).

Deze systematisch dogmatieke schriften zijn wel de voornaamsten, welke, staande dit tijdvak, in de
Lu-

(*). Vid. BUDDEUS l. l. p. 359, NIEMEIJERS *Predigerbl.* II. bl. 7, en HEINRICHS a. w. bl. 344, 345.

(†). Vid. BUDDEUS l. l. p. 1078, & Præf. quam cl. MORUS præmisit s. o. *Theol. Christ. compendio* pag. 203; ook zie men HEINRICHS a. w. bl. 340-342.

na C. G. Lutherſche kerk in het licht verſchenen zijn. An-
 Jaar 1552 deren van minder belang gaan wij met ſtilzwijgen
 tot 1700. voorbij. Slechts zij het genoeg, voor een gedeelte
 de namen hunner ſchrijvers hier optegeven; als daar
 waren KROMEIJER, HOPFNER, OLEARIUS, OSIAN-
 DER, CARPZOV, FABRICIUS, HILDEBRANDS, HE-
 NICHEN, SCHERZER, BAIER, LYSER, ENZ. Hun-
 ne ſchriften hier open te leggen, zoude overbodig
 werk zijn, daar zij toch allen ſchier op eene gelijke
 ſcholastieke leest geſchoeid zijn. Miſchien gevalt
 het den lezer hier beter, dat wij hem de ſcholas-
 tieke leermethode van dien tijd eenigzins nader doen
 kennen.

De ſtelfels der ſcholastieke godgeleerdheid werden,
 te dezen tijde, geheel overeenkomſtig aan die der mid-
 deneeuwen, verdeeld in drie hoofddeelen. Het eerſte
 behelſde eene beoordeling van het oogmerk der god-
 geleerdheid. Het tweede deel ging over het onder-
 werp der godgeleerdheid, den mensch namelijk,
 welke naar den ſtaat der regtheid en den ſtaat der
 zonde beſchouwd werd. Het derde betrof de be-
 ginſelen of oorzaken des heils, en de middelen,
 waar door hetzelfde bewerkt wordt. Het oogmerk
 der godgeleerdheid was tweeledig, namelijk voor-
 werpelijk en formeel. Het voorwerpelijke of obiec-
 tive was God, welke naar zijn beſtaan, naar zijn
 wezen, naar zijne eigenschappen, betrekkingen en
 werken beſchouwd werd. Het formele oogmerk der
 godgeleerdheid was het genot van God (*), of
 het

(*) *Fruitio Dei.*

het genot der zaligheid in Gods gemeenschap. Tot dit onderdeel behoorden dus de artikelen van de eeuwige zaligheid; maar ook werden er van sommigen wel eens toe betrekkelijk gemaakt de artikelen van den dood, van de opstanding uit den dood, van het laatste oordeel, en van het einde der wereld. Het onderwerp der godgeleerdheid, de mensch, werd als zondaar beschouwd, welke tot God en tot Gods gemeenschap moest worden teruggebragt. In dit hoofddeel waren begrepen de leerstukken van Gods beeld, van de zonde in het algemeen, van de eerste zonde, voornamelijk van de erf- en dadelijke zonde, van den vrijen wil, of van de na den val overgebleven krachten in den mensch. Het derde hoofddeel was weder tweeledig; het behelsde vooreerst een theologisch vertoog over de oorzaken des heils en der zaligheid, en ten tweede een zoodanig vertoog over de middelen, om dezelve te verkrijgen. Het eerste onderdeel liep over de algemeene genade, over CHRISTUS, als de verdienstelijke oorzaak der zaligheid, beschouwd in zijne naturen, ambten en staten, en over de genadewerkingen van den Heiligen Geest, of de orde des heils, waar naar de mensch het door CHRISTUS verworven heil deelachtig wordt. De middelen des heils, die het tweede onderdeel van dit hoofdstuk uitmaken, zijn Gods woord, Wet en Evangelie, en de Sakramenten. Ook wordt hiertoe van sommigen gebragt het geloof; anderen weder brengen dit tot de oorzaken des heils.

Dit is het gewone beloop der geloofsartikelen in

na C. G. de dogmatifche fyftemen van dien tijd, die allen
 Jaar 1552. zeer analytisch bearbeid zijn. Ieder leerftuk wordt
 tot 1700. naar de hier voor gemelde kausaalmethode behan-
 deld, en met alle flechts mogelijke fcholastieke
 kunstwoorden, fpreekwijzen, uitdrukkingen, enz.
 ontwikkeld, of liever daarin verwickeld. De be-
 wijzen zijn ontleend deels uit de rede, deels uit de
 heilige fchrift. De eerften zijn louter philofophifch,
 en beftaan meestal uit fyllogifmen. De anderen
 dragen alle merken van gebrek aan taal en uitleg-
 kunde. Wijders worden in dezelve allerlei fcho-
 lastieke vragen geopperd, en met de fcherpftte fpits-
 vindigheid opgelost. Ik zwijge van de overal voor-
 komende patriftiek en polemiëk, en al het gene wij
 reeds duidelijc uit de beoordeelde ftelfels in het bij-
 zondere hebben aangewezen (*).

Ligtelijc valt het te denken, dat er in deze fcho-
 lastieke godgeleerdheid veel gevonden moet worden,
 dat thans naauwelijks verdient met eenige aandacht
 gade geflagen te worden, en elk Theologant met
 eene geringachting moet voorbijgaan. En nochtans
 bevatten deze fcholastieke ftelfels veel goeds, waar-
 van zich ook fommige Godgeleerden in de drie eerfte
 vierde gedeelten der achttiende eeuw met vrucht
 hebben weten te bedienen, hoe zeer ook anders die
 fchriften van tijd tot tijd in algemeene verachting
 kwamen. Dezen, namelijk, over den arbeid hun-
 ner voorgangers beter kunnende oordeelen, vonden
 er eenen fchat in van geleerdheid, maar bedolven

ON-

(*) Verg. HEINRICHS a. w. bl. 348-354.

onder het vuilnis der oude scholen, en vermengd met allerlei haarkloverijen, die geene nuttigheid hadden. Zij vonden er in eenen heerscheden geest van onderzoek, om uit de donkerste schuilhoeken der middeneeuwse Godgeleerdheid diep verborgene waarheid aan het licht te brengen, ook dikwerf de valsheid van een en ander gevoelen aantetoonen. Zij vonden er in eene strengheid, bij het wikken van hunne stellingen, en die van anderen, eene naauwkeurigheid in het behandelen van moeilijke vragen, en eene naauwgezetheid, om, wanneer zij het door hen beweerde meenden te kunnen bewijzen, niemand in twijfel te laten, maar het be- toog van de zaak tot die hoogte te brengen, dat men het pleit voor beflist mogt houden. Alleen aan de kern was veel goeds, veel smakelijks, veel krachtigs; maar de dop was hard en verwerpelijk. De stof was voor een goed gedeelte bruikbaar, doch de vorm deugde niet. Dus oordeelde, om geene anderen te noemen, over de Scholastieke Godgeleerdheid der zeventiende eeuw, de geleerde SAMUEL FREDERIK NATHANAEL MORUS, in de voorrede voor zijn *Kort begrip der christelijke godgeleerdheid*, door hem in het latijn uitgegeven ten jare 1789.

Na de tijden van CALIXTUS, die van de Dogma- tische Godgeleerdheid, gelijk wij gezien hebben, de Zedelijke Godgeleerdheid gescheiden had, werd deze van velen afzonderlijk bearbeid en behandeld. Hoe slordig deze wetenschap, voor de tijden der kerkhervorming, in verband met de leerstellige god-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Geschie-
denis der
Zedelijke
Godge-
leerdheid.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

---

geleerdheid, door de Theologanten ware bewerkt geworden, is den lezer uit het voorheen geboekte bekend. Van velen werd zij geheel niet, van anderen slechts met den vinger aangeroerd, van anderen op eene haar zeer onwaardige wijze behandeld. Bij de Scholastieken was zij gewijzigd naar de wijsgeerte van ARISTOTELES, bij de Mystieken naar die van PLATO. PETRARCHA was de eerste, die de hand aan haar sloeg; maar hij verruilde slechts de voorschriften van ARISTOTELES met die van CICERO en SENEKA. De zedeleer bleef dus nog philosophisch, en werd niet geheel rein christelijk, gelijk zij had behooren te worden. Beter weg werd dus ingeslagen door WIKLEF, HUSS, en anderen, die de heilige schrift te regt beschouwden als den eenigen grond, waarop de godsdienstleer, in het algemeen, en dus ook de zedeleer, in het bijzonder, rusten moest. Ten laatste bekwam de christelijke zedeleer eene meer zuivere gedaante onder de handen van LUTHER en MELANCHTHON, die haar reinigden en van de gebreken der Scholastieken en van de droomerijen der Mystieken. Zij zochten de vruchtbaarheid van den godsdienst voor het zedelijk leven, in alle opzigten, te bevorderen, en drongen steeds aan op de verbetering van hart en wandel. Ook zij scheidten de zedelijke geboden der Mozaïsche Wet op eene verstandige wijze van de zedelijke voorschriften des Evangelies, en beschouwden dezen geheel op hen zelve, onafhankelijk van genen. Zij zagen mischien meer gebreken, dan zij verhielpen; doch zij konden niet alles doen, en

moes-

moesten veel voor hunne volgelingen overlaten. na C. G. Hadden dezen nu dat bij de hand genomen! doch, ^{jaar 1552.} helaas! zij gingen niet alleen geen' stap verder, ^{tot 1700.} maar zij traden zelfs weder terug. De zedeleer verviel in de dogmatifche ftelfels weder allengs tot hare vorige laagte, waarin zij door het ftof der fcholastiekerij andermaal bezoedeld en ontreinigd werd. Eenigen fmaak behield men flechts voor het behandelen van kafuiftifche onderzoekingen; maar hoe werden die behandeld? ook al met veel fchoolfche fpitsvindigheid. Hier kwam bij, dat men het onderscheid, waarop de hervormers opmerkzaam hadden gemaakt, het onderscheid namelijk tufchen de zedelessen van het oude en die van het nieuwe Testament, weder geheel uit het oog verloor. Men bouwde dikwerf de geheele zedeleer eenig en alleen of op de wet der tien geboden, of op het oude fcholastieke ftelfel van de drie hoofddeugden, geloof, liefde en hoop. Gelijk in de middeneeuwen trachtten zich hier tegen wel te verzetten de Myftieken, die eenen afkeer van de Scholastieke Godgeleerdheid hadden; maar wat deden dezen? Zij roeiden wel het onkruid uit; maar in ftede van niets dan zuiver Evangelifch zaad te ftrooijen, dat edele vruchten had kunnen voortbrengen, vermengden zij hetzelve met het zaad van misfelijke dweeperijen, dat noch voor het hoofd, noch voor het hart, immer eenig voedsel konde opleveren. Nøgtans deden zij meer, ongelijk meer goeds, dan de Scholastieken.

Zoo ftonden de zaken ten tijde van CALIXTUS;
hij

na C. G. hij zag een groot deel van de gebreken in, waar-
 Jaar 1552. door zoo wel de zedeleer als de geloofsleer ont-
 tot 1700. fierd was. Ware hij nu maar geen bevooroordeeld
 voorstander van de schoiastieke methode geweest,
 gelijk wij hier voor gezien hebben, dat hij is ge-
 weest! Hoe veel goeds zoude hij ten aanzien van
 de zedekunde, als eene afgezonderde wetenschap,
 hebben te wege gebracht! Maar het gene CALIX-
 TUS voornamelijk dreef tot het scheiden der zede-
 leer van de geloofsleer, was, dat alles, wat men
 in het theologisch stelsel der geloofsleer inbragt,
 van den vrijen wil, van de zonde, van de wet, van
 de goede werken, enz., niet genoegzaam was, om
 zich van de aaneengeschakelde keten der Evangelische
 zedelesfen een gezond denkbeeld te vormen. Gelijk de
 leer des geloofs zamenhing, ook zoo waren, zijns
 oordeels, de zedelijke voorschriften van het Evan-
 gelie tot een in het naauwste verband staande stelsel
 te brengen. Wanneer men de godsdienstleer van het
 Evangelie, over het algemeen, beschouwt, zoo kan
 men niet zeggen, dat CALIXTUS naar waarheid oor-
 deelde; de leer des geloofs hangt dan zamen met die
 der zeden; zij maakt met haar een volstrekt onafscheid-
 baar geheel uit; geloof en deugd zijn zoo vereenigd,
 dat er geen zweem van ruimte tusschen beiden
 is. En even zoo is het met de leer des geloofs en
 die der deugd. Maar hoe had men de godsdienst-
 leer al sedert zoo vele eeuwen in de christelijke
 kerk behandeld? En hoe werd zij nog behandeld?
 als eene menschelijke wetenschap, gansch en al ge-
 schoeid op eene schoolsche leest. Uit dit oogpunt be-

beschouwde haar ook CALIXTUS, en dus deed hij er zeer wel aan met haar te splitsen in eene wetenschap over de leer des geloofs en eene wetenschap over de leer der zeden. Immers zal de godsdienstleer op eene voegelijke wijze wetenschappelijk behandeld worden, zoo kan het niet anders, of de geloofsleer en de zedeleer moeten elke op zich zelve tot een ordelijk stelsel gebragt worden, gelijk ten aanzien van elke wetenschap plaats heeft. Beiden zijn van dat gewigt, dat elke derzelve een afzonderlijk overzicht der Theologanten vereischt, om grondig geleerd en geleeraard te worden. Elke derzelve heeft hare eigene moeilijkheden voor den beoefenaar.

Maar hoe werd dan nu de christelijke zedeleer als wetenschap beschouwd, en dus als zedekunde van de Theologanten behandeld? Om deze vraag wel te beantwoorden, kan ons het hier voor (*) vermelde geschrift van CALIXTUS weinig van dienst zijn, wijl hetzelfde niets meer behelst, dan eene inleiding over het oogmerk en het onderwerp der godgeleerdheid, mitsgaders over de grondbeginselen van de daden eens wedergeboren mensch, over het geweten en de wet. Maar zijne leerlingen DURRIUS, MEIJER en RIXNER waren het, die zijn ontworpen plan uitwerkten, en stelsels van zedekundige godgeleerdheid vormden. Dezen waren, gelijk wij aanmerken, leerlingen van CALIXTUS. Men kan dus ligtelijk bevroeden, dat in hunne stelsels de zedekunde even scholastiek behandeld werd,

als

(*) Bladz. 206.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G als de leerstellige godgeleerdheid. Zij verscheen
 Jaar 1552. dus onder eene Aristotelisch philosophische gedaante.
 tot 1700 te. Alles werd op eene spitsvindige, schoolsche, wijze voorgedragen. Wanneer men van de eene of andere deugd handelde, redeneerde men philosophisch over het subiekt, het obiekt, over de uitwerkende, eindelijke, stoffelijke, vormelijke oorzaak enz.

De eerste, die dus een volledig stelsel der zedelijke godgeleerdheid geleverd heeft, was JOHAN KOENRAAD DURRIUS, Hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Altorf*. Eerst gaf hij ten jare 1662 een zedekundig handboek (*) uit, hetwelk met dat algemeene genoegen ontvangen werd, dat hij zich opgewekt gevoelde, om hetzelfde breeder uitte werken, en een meer volkomen stelsel te vervaardigen. Dit verscheen ten jare 1675, onder den titel van *Kort begrip der zedelijke godgeleerdheid, waarin de deugden en pligten van eenen christen niet slechts in het algemeen, maar in het bijzondere, ten aanzien van zekere levensbetrekkingen, wetenschappelijk verklaard, en verscheidene praktische vragen worden opgelost* (†). In het jaar 1698 is hetzelfde voor de tweedemaal uitgegeven met des schrijvers achtergelatene aanmerkingen door de bezorging van JOHAN MICHAEL LANGE.

Niet

(*) *Enchiridion Theologiæ moralis.*

(†) *Compendium Theologiæ moralis, in quo virtutes & officia hominis christiani tum in genere, tum in specie in certis vitæ statibus considerati explicantur, & variæ quæstiones practicæ deciduntur.*

Niet minder zijn de verdienften geweest van van C. G. GEBHARD THEODOOR MEIJER, Hoogleeraar te *Helm-* jaar 1552. *stad*, die ten jare 1687 heeft uitgegeven het eerste tot 1700. en tweede deel van zijne *Zedelijke Godgeleerdheid* (*). Het derde was door hem beloofd, maar is nooit in het licht gekomen. Hem volgde weldra HENRICUS RIXNER, Hoogleeraar eerst te *Helmstad*, naderhand te *Halberstad*, wiens onderwijs in de zedelijke godgeleerdheid, bestaande in twee boeken, uitkwam ten jare 1690.

Behalve dezen hebben zich, in het laatste vierde gedeelte der zeventiende eeuw, door het uitgeven van zedekundige stelselschriften, vermaard gemaakt, JOHAN ADAM OSIANDER, JOHAN OLEARIUS, JOHAN WILLEM BAIER, JOHAN BARTHOLD NIEMEIJER, en weinige anderen. Intusfchen begonnen de Theologanten zich te bevljigen op het natuurregt, het welk door GROTIUS, PUFFENDORF en THOMASIUS op vaste grondslagen gezet was. Ook begon men zich toeteleggen op de studie der zielkunde en menfchenkennis, terwijl de ware, christelijke, godzaligheid, op bijbelfche gronden, in eenen volkmatigen toon, door SPENER en deszelfs aanhang, meer aangeprezen werd. Tevens zag men allengs het gebrekkige in van het doorgaand betoog van de gronden der geheele zedekunde. Men ving dus aan alles met meer overtuigende duideljkheid te betoogen. Eindelijk de orde, waarin deze wetenschap behandeld werd, onderging eene groote verandering,

(*) *Disputationes in theologiam moralem.*

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

---

ring, die zeer ter verbetering strekte. Door dezen weg werd de christelijke zedekunde geheel gereinigd van de Aristotelische, schoofsche, onzuiverheden, en van alle verkeerde misbegrippen. Te dezen aanzien heeft zich eenen onsterfelijken naam gemaakt de beroemde Rostoksche Hoogleeraar JUSTUS CHRISTOPH SCHOMER, door de uitgave van *de zedelijke godgeleerdheid*, waarin de pligten uit de grondbeginfelen van het natuurregt worden afgeleid. Dit werk kwam in het licht ten jare 1690, door de bezorging van JOHAN FECHT, doch onvolledig, zijnde de schrijver of door den dood verbinderd geworden hetzelve te voltoojen, gelijk sommigen verhalen (*), of hebbende hij het voornemen gehad, een geheel nieuw zedekundig stelsel, naar de *Puffendorfsaansche* methode, te bearbeiten, gelijk anderen melden (†). Hoe het ook zijn moge, hadde de schrijver langer mogen leven, hij zoude buiten twijfel wel iets voortreffelijks in dit vak geleverd hebben. Zijne uitgegeven proeve, die de blinkendste kenmerken draagt van uitgebreide geleerdheid en kiesch oordeel, doet ons hier aan niet twijfelen (§).

Ge-

(*) Vid. FECHTI *Programma in obitum SCHOMERI*.

(†) Vid. JOH. FRID. MAIERI *Bibliotheca scriptorum theologiae moralis Lutheranorum*.

(§) Huius opusculi merita admodum egregia laudantur a SALANO in *Historia critica Theol. dogm. & mor.* pag. 192, 193 & a WALCHIO in *Bibl. theol. sel.* T. II. pag. 1094 en 1095.

Geheel deze arbeid ter bevordering van de christelijke zedekunde was alleen ingerigt ten voordeele van Theologanten en Predikanten. Dezen konden er voor hunne studie het meeste nut uit trekken, om voor het volksonderrigt alles te vervormen, en hetzelfde zoo eenvoudig, als de algemeene vatbaarheid en behoefte zulks eischte, voortestellen. Hadden zij dat maar gedaan! Dan velen hadden daarvan geen regt begrip, zich verbeeldende, dat het gene in de scholen geleerd werd, ook bruikbaar was op den predikstoel; anderen weder hadden eene te geringere mate van kunde en oordeel, om de zuivere zedeleer des Evangelis van de schoolsche wijsgeerige omkleedfelen te ontdoen, en dezelve in de gemeenschap der christenen aan de geloofsleer te hechten, gelijk dat behoorde, of liever haar met de geloofsleer in het onbreekbaarste verband voortedragen. Zij, die in dit alles een beter inzien hadden, ook zich beter daartoe in staat meenden te gevoelen, waren vijanden van eene geleerde behandeling der christelijke zedekunde, zoo als die in de scholen geschiedde, en waren Mystieken, die, in het gene zij aan de christelijke zedeleer deden, en hieraan deden zij alles! hunne stof ter bewerking ontleenden uit de door hen zoo geliefkoosde schriften van Vader BERNARDUS, van TAULER, van VAN KEMPEN en anderen. Zij hadden het gezag voor zich van de eerste Leeraren der Protestantische kerk, die, wars van alle schoolsche geleerdheid, alleen voor de vervulling van 's volks behoeften gezorgd wilden hebben, en in het stuk der zedeleer op die oude schriften,

HERV. V.

P

ten,

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. ten, als zijnde toen buiten kijf de besten van allen
 Jaar 1552. dezer foort, hadden geweest, en dezelve aanbevolen.
 tot 1700.

Deze groote mannen konden niet alles hervormen, maar moesten een goed deel hunnes voorgenomen werks voor hunne nakomelingen achterlaten. Ook onder dezen waren er, die zich hierin verdienstelijk hebben gemaakt. De voornaamste was JOHAN ARNDT, laatst Predikant en Generaal-Superintendent te *Zelle*, waar hij ten jare 1611 overleden is. Van dezen man heeft men verscheidene hiertoe betrekkelijke schriften, en onder dezelve zes boeken over het ware Christendom. Volgens de voorrede had hem tot het schrijven van dit werk opgewekt het onzedelijke gedrag van de Christenen zijns tijds, die alleen aan de geloofsleer bleven hangen, en van eene regtzinnige belijdenis derzelve hunne zaligheid verwachtten. Hij wilde alzoo het gebrek van gezond inzicht, te dezen aanzien, verhelpen, door aantetoonen, dat het ware Christendom alleen bestaat in een aan den dag leggen van een opregt, levend, geloof, door regtschapene godzaligheid, en door vruchten der gerechtigheid. Het hoofdontwerp, zoo als hetzelve in het eerste boek ontwikkeld voorgedragen wordt, gaat over de herstelling van Gods beeld in den mensch, en de verdelging van het beeld des Satans; dit eene en andere geschiedt door waarachtige boete, door geloof en godzaligheid. Tegenwoordig kan dit werk, zoo als hetzelve door ARNDT is uitgegeven, niet gevallen, deels, om dat men over vele stukken anders denkt, deels, wijl men aan eene andere meer zamenhangende

de orde gewoon is, dan hier plaats heeft. De gebreken, welke men er thans in vindt, waren geene gebreken in ARNDTS tijd; ten minste men zag die toen niet. Dit regtvaardigt den arbeid van JAKOB FREDERIK FEDDERSEN, die het boek van ARNDT geheel en al naar de behoeften van onzen tijd vervormd heeft, zoo dat al het donkere en te beeldrijke er uit weggelaten, en er bij het oude goed veel nieuws is bijgevoegd. Als zoodanig kwam hetzelfde uit in drie deelen ten jare 1777 tot 1780. Daar er ten allen tijde een onafgebroken oorlog had plaats gegrepen, en nu weder op nieuw plaats greep tusschen de Scholastieken en Mystieken, konde het niet anders, of ARNDT moest zich door dit werk een magtig heer van vijanden op het lijf halen. Eén der voornaamste aanvoeders was LUKAS OSIANDER, Kanselier der Univerfiteit van *Tubingen*. Deze beschuldigde hem openlijk van onregtzinnigheid en ketterije, en wees de groffte buitenfporigheden van het oude Mysticisme in deszelfs werk aan. Waar is het, dat hem veel was aangekleefd bij het lezen der fchriften van PARACELsus en diens leerling WEIGEL, van wien hij zelfs in zijne gedachten over het gebed het eene en andere had overgenomen; maar waar is het toch ook, dat zijne beoefeningsleer voor het volk oneindig meer goeds behelste, dan de schoolfche stelsels der christelijke zedekunde diens tijds, welke mager en droog waren, zonder geest en zalving, en geene kracht hadden ter opwekking van echte godsvrucht in het binnenste. Wat men ook op dit werk hebbe mo-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

---

gen aanmerken, of nog moge aanmerken, hetzelfde was, buiten alle wederpraak, het eerste, beste en meest naar de vatbaarheid van ongeletterden geschikte, het eerste, beste en meest op het hart der gemeene christenheid werkende geschrift over den oorsprong en voortgang der ware godzaligheid, over hare beoefening en beletselen; een geschrift, waarin alles met bijbelsche uitspraken gestaafd, door menigvuldige voorbeelden opgehelderd, en op alle levensbetrekkingen werd toegepast. SCHRÖCKH merkt zeer wel aan (*), dat in een' tijd, wanneer zelfs de predikstoelen van theologische twisten daverden, en er voor het praktische van den godsdienst schier geene plaats over bleef, zulk een boek een regt welkom geschenk ware. Echte, zuivere, mystiek had altijd als goddelijke hemelleer moeten beschouwd worden. De Apostelen predikten geene andere beoefeningsleer, dan deze. Ware zij maar met de wijsgeerige emanatieleer van PLATO ook al vroeg niet vermengd en daardoor bedorven geworden! Van daar toch meest al die onzuiverheden, die haar door alle de eeuwen bezoedeld hebben, en waardoor zij het voorwerp van afkeer moest worden bij de Scholastieken, die van geheel andere grondbeginselen uitgingen. TAULER en VAN KEMPEN hadden voor de tijden der hervorming haar van veel gebreks reeds gereinigd. Maar ARNDT was na die tijden de eerste, die hare overgebleven leemten voor een groot gedeelte inzag, ten minste de eerste, die dezelve

da-

(*) In het meerm. a. w. IV. bl. 453.

dadelijk verhielp. Zijn geschrift mag dus voor eene na C. G. Jaar 1552. tot 1700. tamelijk wel gelukte proeve van een meer gezuiverd Myfticisme worden aangezien. Dus oordeelt er ook over niet alleen SCHRÖCKH (*), maar zelfs NIEMEYER (†). Zeker altoos gaat het, dat de eerwaardige ARNDT door dit zijn werk op ontelbare christenen ter bevordering van godzaligheid in hart en daad, met het beste gevolg, gewerkt heeft.

Om meergemelde redenen was het getal der godgeleerden, die met ARNDT zich vereenigden, ter vervaardiging van voor ongeleerden geschikte fchriften, over de beoefening der godzaligheid, in dit tijdperk zeer gering en klein. De voornaamften waren JOHAN SAUBERT, bekend door zijn *Tuchtboekje der Evangelifche kerk*, JOHAN SCHMID, die in het licht heeft gegeven, *Uitgang uit Sodom, Christelijke strijd*, enz., JOACHIM LUTKEMANN, van wien men heeft *Voorsmaak der goddelijke genade*, HENRIK MULLER, die zich vermaard heeft gemaakt door zijne *Hemelsche liefdekus*. Eén der laatften in dit tijdperk was CHRISTIAAN SCHRIVER, die een werk heeft uitgegeven, bestaande uit vijf deelen, onder den titel van *Zielfchat*, waarin men de beoefeningsleer stelselmatig, op eene volledige wijze, vindt voorgedragen.

Een zoo merkwaardig als zonderling verschijnsel onder dezen was de geleerde JOHAN GERARD, een man, dien wij reeds uit zijnen dogmatifchen arbeid heb-

(*) T. a. p.

(†) In zijne *Predigerbibl.* II. bl. 245, 246.

na C. G. hebben leeren kennen, als staande aan het hoofd van
 Jaar 1552 de voorstanders der Scholastieke Godgeleerdheid zijns
 tot 1700. tijds. Deze man gaf door zijne asketische schriften er
 het uitstekendste voorbeeld van, hoe de echt mystieke
 beoefeningsleer met de systematische dogmatiek be-
 hoorde vereenigd te worden. Het voornaamste ge-
 schrift was zijne *Schola pietatis*, of *Oefening der*
godzaligheid, welke in het licht verscheen ten jare
 1623. Van belang meen ik kan het zijn, hier het
 ontwerp van dit geschrift optegeven, dat geheel
 methodiek bearbeid is, gelijk men trouwens van
 eenen man, als GERARD, verwachten konde. Voor-
 eerst worden de beweegredenen aangevoerd, welke
 den mensch tot godzaligheid moeten opwekken.
 Daarna wordt getoond, hoe de oefening der god-
 zaligheid moet worden in het werk gesteld. Onder
 de oorzaken komt in aanmerking het beschouwen
 der goddelijke eigenschappen, weldaden en beloften,
 het beschouwen van de goede en kwade engelen,
 van den staat der regtheid, van de verdorvenheid
 en de herstelling des gevallen menschdoms door
 CHRISTUS, van de nog in ons wonende zonde,
 van ons verblijf in eene bedriegelijke wereld, van de
 veelvuldige tegenspoeden, waaraan wij in dit leven
 onderworpen zijn, van de vlugtigheid des tijds,
 van onze sterfelijkheid, van het jongste gezigt, van
 den stand en het beroep, waarin ons God geplaatst
 heeft, van de opstanding der dooden, van het eeu-
 wige leven, van de geloovige heiligen, die deels
 nog in de wereld, deels in de zegevierende kerk
 verkeerden, van de nog levende en de in de andere

wereld straffijgende goddeloozen, van de redelooze schepselen, en van het vergaan der wereld. Dus verre gaat het eerste boek. Onder de hulpmiddelen, die ter oefening van de godzaligheid moeten worden in het werk gesteld, worden in het tweede boek gerekend het hooren en lezen van Gods woord, het ware genot van 's Heeren heilig avondmaal, een ijverig en vurig gebed, eindelijk de beteugeling der zinnelijke begeerlijkheden. Vervolgens wordt gehandeld van de wezenlijke en noodzakelijke stukken der godzaligheid in het gemeen, namelijk van de ware boetvaardigheid, van de nieuwe gehoorzaamheid, en van de goede werken, van de kruising en dooding des zondigen vleefches, van de zelfverloogchening, en van de navolging des Heilands. In het derde boek wordt gehandeld inzonderheid over de wezenlijke en noodzakelijke stukken der nieuwe gehoorzaamheid, en geleerd, hoe zich een waar christen in dezelve, naar aanleiding der eerste tafel van de goddelijke geboden oefenen moete. In de twee overige boeken wordt hetzelfde geleerd met betrekking tot de andere geboden der wet. En hier uit wordt de gelegenheid ontleend, om aantewijzen, hoe alle deugden en pligten, in elke betrekking en stand, moeten betracht worden. Men ziet alzoo, dat in dit werk een groote rijkdom gevonden wordt van praktische lesfen, welke hetzelfde voor den tijd, waarin het geschreven werd, regt bruikbaar maakte.

Nog heeft men ook van GERARD een ander,

P 4

maat

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na. C. G. maar kleiner, gefchrift, waarvan de titel is *Vijftig*
 Jaar 1552 *heilige overdenkingen* (*), en hetwelk reeds ten jare
 tot 1700. 1606 in het licht verſcheen. Hetzelve behelst over-
 denkingen voor christenen van hooger aanleg, dan
 eens met de woorden der heilige ſchrift, dan met
 uitdrukkingen van AUGUSTINUS, BERNARDUS,
 TAULER, en andere Godgeleerden voorgesteld. Al-
 les is dus gevuld met zinnelijke beelden en leen-
 ſpreuken, ook myſtieke ſpreekwijzen, doch over het
 geheel beantwoordend aan het oogmerk (†).

Gefchie-
 denis der
 predik-
 kunde en
 predik-
 wijze.

Al het gene, waarvan wij hier een historisch
 verſlag hebben gegeven, was Theologifche ſtudie,
 beoefend alleen met oogmerk, om de chriſtelijke
 gemeenſchap op hare grondveſten te ſchragen, hare
 inwendige deugdelijkheid te verſterken, en haren
 bloei te vermeerderen. Maar hoe kon dat oogmerk
 bereikt worden? allermeeſt door openbare leerrede-
 nen, voor het chriſten volk, te houden, leerrede-
 nen, die geene andere ſtrekking behoeven te heb-
 ben, dan onderwijs en ſlichting. Ook zoo begre-
 pen het de Hervormers, die op niets meer bedacht
 waren, dan op het verbeteren der leerredenen, die
 ten hunnen tijde van de Roomſche Geestelijkheid
 gedaan werden. In het voetspoor van ERASMUS
 tredende, zag LUTHER derzelve gebreken in met
 eene ongemeene helderheid en ſchranderheid van
 geest.

(*) *Quinquaginta Meditationes ſacræ, ad veram
 pietatem excitandam & interioris hominis profectum
 promovendum accommodatæ.*

(†) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 455 - 458.

geest. De gebreken bestonden vooral daarin, dat de gewone leerredenen niet alleen op eene scholastieke leest waren geschoeid, maar tevens zamenhingen van allerlei bijgelovige misbegrippen, van mystieke gevoelens en uitdrukkingen. De leer van het Evangelie was in zulk een' misfelijken vorm gegoten, dat zij naauwelijks kenbaar was, en verstantigen, die haar niet in hare oorspronkelijke zuiverheid kenden, onmogelijk gevallen konde. De stijl der leerredenen was deels te hoog, deels te laag. Te dien opzigte was dezelve te hoog, dat de wijsgeerig scholastieke termen, voor het volk geheel onverstaanbaar zijnde, de gansche voordragt verdonkerden. Te laag was dezelve aan den anderen kant in die opzigt, dat alles doormengd was met platte, triviale, onvoegelijke uitdrukkingen, die verre beneden de waardigheid van de heilige bediening waren. Trouwens wat was er heiligs in de bediening der geestelijkheid? in de bediening des volksleeraars? Niemand heeft ons hier van een zoo treurig denkbeeld gegeven, als ERASMUS, in zijn latijnsch werk *de Prediker* (*), hetwelk ten jare 1536 in het licht kwam. Dat leze men, om de verregaande slordigheid der predikers van zijnen tijd, om de schandelijke misbruiken, die in hunne leerredenen gevonden werden, te leeren kennen. Hij, die met de schriften van CICERO zoo bijzonder was ingenomen, meer dan iemand van zijnen tijd,

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

(*) *Ecclesiastes, sive de ratione concinandi, Libr. IV.*

na C. G. tijd (*), die volkomen in den æsthetifchen geest
 Jaar 1552. van dien allervoortreffelijkften Romein dacht, en
 tot 1700 het hem had afgeleerd, hoe men over belangrijke
 onderwerpen allerkleurigst fchrijven en fpreken kon-
 de, hij wist dus de beste lesfen over de predikkun-
 de te geven. En hij heeft die in het gemelde werk
 gegeven.

Reeds lang voor ERASMUS had in den aanvang
 der zestiende eeuw JOHAN REUCHLIN, de bekende
 herfteller der wetenfchappen in *Duitschland*, eene
 betere wijze van prediken geleerd, in een ten jare
 1508 daartoe opzettelijk door hem uitgegeven werk.
 Bij de hervorming van alles, wat op den openbaren
 kerkdienst betrekking had, kon het niet misfen, of
 deze lesfen van REUCHLIN moesten van de Evan-
 gelieverkondigers behartigd worden. LUTHER zelf
 rigtte er zijne leerredenen naar, fchoon deze anders
 ook zijne eigene bijzondere methode volgde, en zij-
 nen ambtgenooten regt volkmatig leerde prediken.
 Men moest het aan den mond der menfchen altijd
 kunnen zien, hoe zij aangesproken behoorden te
 worden. Dit was zijn algemeene ftelregel, waar-
 naar hij zijne volksredenen ter onderwijzing en ftich-
 ting voordroeg. Geheel en al fchikte hij zich naar
 de vatbaarheden zijner hoorders; 't gene hem meer
 daarop deed ijveren, dat zij verftonden het gene hij
 fprak,

(*) Men leze den brief van ERASMUS aan JOHANNES
 ULAITENUS, te vinden voor de *Tuscul. disput.* van CI-
 CERO, door A. F. WOLF uitgegeven te *Leipzig* in het
 jaar 1792-

sprak, dan wel op naauwkeurigheid in den samenhang zijner voordragt, en op de goede orde. Zijne uitdrukkingen waren min kunstig, maar vol kracht en klem. Dit volkmatige in LUTHERS voorstel van den predikstoel was mede oorzaak, dat hij zich menigweil woorden en gezegden veroorloofde, die juist niet zeer kiesch waren, ten minste thans lieden van smaak vrij ruw en onhebbelijk in de ooren vallen. Trouwens de menschen van dien tijd waren toen nog niet zoo beschaafd, als die van onzen tijd. Wanneer evenwel dezen dit hun niet gevallige in LUTHERS *Kerkpostil* over het hoofd zien, zullen zij in dezelve veel stichtelijks voor hun hart en veel vruchtbaars voor hun leven vinden. Eindelijk het volkmatige in LUTHERS voorstel was insgelijks de oorzaak, dat hij niet zeer veel op had met eene systematische predikkunde. De leerredenen moesten, zijns oordeels, niet naar vaste regelen, maar naar den bijzonderen aard der stoffe bearbeid worden. Nogtans heeft hij, bij voorkomende gelegenheden, in zijne werken, eenige voorschriften medegedeeld, welke bij elkander verzameld zijn door PORTA te *Eisleben*, in het jaar 1586, en naderhand door J. G. WALCH, ten jare 1747, in eene *Verzameling van kleine schriften* (*) zijn uitgegeven.

Keuriger, kiescher, meer deftig en ook meer beschaafd was de predikwijze van MELANCHTHON, die zelf wel geene leerredenen ooit uitgesproken, maar voor anderen zeer velen vervaardigd heeft.

Bij-

(*) *Samlung kleiner schriften*; bl. 1-16.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Bijzonderlijk heeft zich daarvan bediend de Domproost van *Merseburg*. Een en ander geschrift over de predikkunde wordt aan MELANCHTHON toegerekend. Maar het is zeer twijfelachtig, of hetzelfde wel van zijne hand zij, schoon het onder zijne uitgegeven werken gevonden wordt. Dan in zijne *Rhetorische* boeken, die uitkwamen ten jare 1519, heeft hij, door eene menigte van voorbeelden, getoond, hoe men naar Rhetorische voorschriften duidelijk en ordelijk prediken konde en moest. Hij, die in de schriften der grootste redenaars onder de ouden door en door bedreven was, onderrigte de godsdienstleeraars, in welke opzigten zij dezen volgen mogten. Naar het voorbeeld van dezen leerde hij, hoe men eene inleiding vooraf diende te laten gaan, hoe men de hoofdstelling, welke men ontwikkelen, betoogen, aandringen wilde, naauwkeurig bepalen, en de noodige verdeelingen verder maken moest.

De methodieke predikwijze van MELANCHTHON geviel in het eerst niet zeer aan leeraren en gemeenten. Zij was niet los genoeg; zij had ook dat hartelijke, dat krachtige niet, dat in de predikwijze van LUTHER ooren en harten trof. Voor het ongeletterd volk was zij ook te hoog, te kunstig, te geleerd. Verstandige daarentegen en beschaafde lieden, die en kunde en smaak hadden, hoorden ongelijk veel liever eenen *Melanchthoniaan*, dan een volger van LUTHER. Jammer was het, indedaad, dat beider predikwijzen zich niet onderling vereenigd hadden, ik meen, dat LUTHER niet wat meer metho-

thodiek, meer rhetorisch en logisch, en MELANCHTHON niet meer krachtig, meer hartelijk, meer volkmatig zijne leerredenen bearbeidde. Beiden hadden zij dan de voortreffelijkste predikers kunnen vormen, beiden hadden zij dan aan de kanselvoordragt eenen goeden, aangename en vasten toon kunnen geven. Nu hebben zij daarentegen weinige rechtchapene predikers gevormd. De echte aanklervers van LUTHER wilden prediken, zoo als hij, zonder zich naar zekere regelen te schikken; maar de meesten hadden dat gezonde verstand niet, dat hij had; ook niet dat scherpe oordeel, dat hij bezat. Ook ontbrak hun die vlugheid, die tegenwoordigheid, die vrijmoedigheid van geest, welke LUTHER zoo bijzonder eigen was. Eindelijk het mangelde hun aan LUTHERS verbeeldingskracht, aan zijn vuur, aan zijne hartelijkheid, aan zijne veelal nadrukkelijke taal. Hem te volgen, zoo als het behoorde, was hun derhalve niet mogelijk; van daar, dat hun voorttel doorgaans traag werd en mat. De *Melanchthonianen* predikten over het algemeen veel oordeelkundiger, veel doelmatiger, veel krachtiger. Ongelukkig maar was het, dat de voornamesten van dezen aanhang, ijverende voor hunne methode, hunne pogingen te zeer overspanden, om den anderen de loef aftefteken. Men vergenoegde zich niet met de regt verstandige voorschriften van MELANCHTHON, maar men dacht die met vele anderen te moeten vermeerderen, ook dezelve meer naar de kunst, gelijk men het noemt, interigten. Eene menigte stelsels van predikkunde kwam er van

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

---

tijd

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

tijd tot tijd in het licht, eene zoo groote menigte, dat ik er niet aan denken wil, om een' aanvang met derzelve optelling te maken. De besten waren die van LUCAS OSIANDER (*), en ÆGIDIUS HUNNIUS (†); minder van waarde was dat van JOHAN OLEARIUS (§), en allerminst dat van MELCHIOR ZEIDLER (**). Dit laatstgenoemde werk behelsde eene menigte voorschriften, geheel en al ingerigt naar de toen weder in bloei geraakte schoolsche godgeleerdheid, meest dus voorschriften uit de rhetoriek van ARISTOTELES, wiens wijsgeerte toen hare oppermagtige heerschappij in de scholen hersteld zag, ontleend. Algaande voort verbasterde dus de predikwijze van MELANCHTHON in eene geheel dorre, middeneeuwse, filosofisch theologische manier van voordragt. Door het twistvoeren met Roomschen en Onroomschen disfenters, waarvan de gehoorzalen der hoogeschole weêrklonken, was de ijver der Godgeleerden tegen alle anders denkenden zoo hevig aan het blaken geraakt, dat zij, bij het volksonderwijs, op den predikstoel, ook dezen met de zwartste kleuren afschilderden, en tegen den indrang van derzelve gevoelens niet genoeg meenden te kunnen waken. Hadde men die gevoelens nog

we-

(*) OSIANDER gaf ten jare 1582 zijn werk uit de *Ratione concionandi*.

(†) HUNNIUS gaf ten jare 1595 in het licht zijne *Methodus concionandi*.

(§) *Oratoria ecclesiastica*, 1695.

(**) *Rhetorica ecclesiastica*; 1672.

wederlegd op eene, naar 's volks vatbaarheid berekende, wijze, zulks ware verstandiger geweest; maar men bestreed die op den predikstoel op dezelfde wijze, als dat geschiedde op den Akademischen leerstoel, met dezelfde philosophische tegenredenen, waarvan de kracht door geen' ongeletterden immer gevoeld konde worden. Hier kwam nog bij, dat men de gevoelens der toen levende andersgezinden in vergelijking bragt met de lang verstorvene misbegrippen der zoogenoemde ketters van vroeger tijd. Alzoo begon men tevens tegen schimmen te vechten, welke het verbijsterd verstand zich verbeeldde, dat uit den afgrond waren opgekomen, om de kerk andermaal te beroeren. Men stond op den predikstoel met heldenmoed in het harnas tegen de *Patrisianen*, *Valentinianen*, *Macedonianen*, en diergelijken. In het openbaar kanselvoorstel mengde men zoo vele geleerdheid, zoo vele schoolpraat, zoo vele kunstwoorden, verschilpunten, on gepaste wederleggingen, en spelingen van valsch vernuft, dat alle anders behaalde voordeelen van overtuiging of slichting daaronder als bedolven geraakten, en het nut der prediking zeer gering werd. En dit alles werd opgesmukt, of liever nog meer verdonkerd, door Hebreuwsch, Grieksch, Latijn, door aanhalingen uit de schriften der Kerkvaderen en der Godgeleerden van den voormaligen tijd. Ook de taal, waarin men sprak, was slecht, ongevormd, ruw, en grammatikaal onzuiver. Het zoo ongeletterd als min wel opgevoed volk echter, dat met het wonderbare altijd veel op heeft, dat in eene

niet

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. niet verstaanbare taal diepgrondige geheimen zoekt; Jaar 1552. tot 1700. elal zijn zinnelijk gevoel meer laat opwekken door harde klanken, die geene beteekenis hebben, dan door regt zamenhangende woorden van gezond verstand, beademde zulk eene manier van voordragt met goedkeuring, met opgetoogenheid en verrukking. Konde het dus wel misfen, of de predikers, die te dezen aanzien den schijn van het wezen niet wisten te onderscheiden, moesten daardoor in hunne wijze van voorstel gestevigd en gesterkt worden. Eenigen, die wel inzagen, dat zij het voornaamste tweeledig doel der prediking, onderwijs en slichting, langs dien weg bezwaarlijk bereiken konden, begonnen allens op die beide punten wat meer het oog te vesten. Van daar eene meer opzettelijke toepassing in hunne leerredenen, en in die toepassing eene vijfvuldige verdeeling; als bestaande uit leer, wederlegging, bestraffing, vermaning, vertroosting. Zoo zocht men de schade te vergoeden. Maar daar de toepassing altijd op deze wijze waren ingerigt, moesten zij op den duur meer vermoeijenis, dan verkwikking, te wege brengen.

Meermalen hebben wij aangemerkt, dat van ouds her de Myflicken hevige tegenstanders van de Scholastieken waren. Ook dit zag men te dezen tijde, al vroeg reeds, met betrekking tot de predikwijze. Waren de Theologanten van den Scholastieken aanhang dogmatifche, filosofifche, polemifche predikers, die hunne geleerdheid ontijdig en ter onregte plaatse ten toone fpreidden, de Myftieke Theologanten, die met opgeklaarde oogen het min ver-

verftandige daarvan inzagen , werden door betamelijken wedijver zoo veel te fterker aangemoedigd , om met een' rustigen tred den predikftoel te beklimmen , ter bevordering hunner meer edele bedoelingen. Aan het hoofd van dezen ftond de reeds met lof genoemde JOHAN ARNDT , wiens vermeld gefchrift *Over het ware Christendom* uit vooraf gehouden leeredenen ontftaan was. Hij was te dezen opzigte een waar hervormer der kerke. Vrij van twistzucht , en vreemd van het uitftallen eener kwalijk te pas gebragte geleerdheid , meende hij te regt , dat het onderwijs op den predikftoel eeniglijk gefchept moest worden uit de heilige fchrift , welke de prediker behoorde uitleggen , en dat wijfers op dat onderwijs alle vermaningen ter beoefening van geloof en ter bekrachting van godzaligheid moesten gebouwd worden , alles overcenkomstig der leer van de kerke , in de fymbolifche boeken vervat. Op dien voet vindt men ingerigt 'smans *Leeredenen , op de zonen feestdagen , door het geheele jaar , gehouden* , en uitgekomen het eerst te *Leipzig* , in het jaar 1616 , en zijne *zestig predikatiën over den Katechismus* ; die ook omtrent dien tijd door hem in het licht zijn gegeven. Deze leeredenen zijn geheel in LUTHERS toon en fmaak ; zij zijn krachtig , volkmatig , vol warmte van godsdienstgevoel , uit het hart en tot het hart. Slechts hier en daar ontwaart men iets van het myftieke bederf , waarmede foortgelijke fchriften in de middeneeuwen doortrokken waren ; maar het hindert hetzelve niet of weinig.

In het voetspoor van ARNDT trad niemand met
HERV. V. Q ge-

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

---

gelukkiger gevolg, dan JOHAN VALENTIJN ANDREÆ, Konfistoriaalraad te *Wurtemberg*, en Abt van het klooster *Bebenhausen*. Met het oog van eenen ERASMUS zag deze geleerde en godsvruchtige man de gebreken van de predikers zijner kerke, en met de allegorische fatyrieke pen van denzelfden ERASMUS schetste hij die gebreken, terwijl hij in navolging van dezen er zijne deftige redenen, vol hartelijkheid en erust, onder mengde. Op eene kloekmoedige wijze tastte hij de geleerden zijns tijds, gelijk men sprak, in den achtbaren baard, hun de zucht tot verkettering van regtzinnige leeraren, die hun zoo leelijk stond, mannelijk verwijtende, hun de behandeling der wetenschappen, welke zij zoo geheel tegen het ware doel beoefenden, onder het oog brengende, en van daar de weinige vrucht, welke men op hunnen arbeid zag, afleidende. Dit alles deed hij in de taal der geleerden (*), opdat zij alleen het verstaan zouden; het volk had er niets mede te maken; het volk moest op eene betere wijze onderwezen en gesticht worden; maar het raakte hen niet, van waar die meer nuttige wending van zaken oorspronkelijk ware. Bezat hij eene schrandtheid en eene scherpte van geest, zoo als die van ERASMUS, hij had meer kracht tevens, om door te dringen, dan die overvoortreffelijke geleerde had; hij stond, gelijk LUTHER, voor niemand; hij onder-

(*) Zijne schriften waren *Reipublicæ Christianopolitane descriptio*; 1619. en *Civis christianus, sive Peregrini quondam errantis restitutiones*, enz.

dernam alles , wat maar dienstbaar door hem geoordeeld werd aan de volvoering van zijne oordeel gesmeede ontwerpen; en zijne pogingen waren wijsfelijk betekend naar de krachten, waarmede hij reiken en werken konde, berekend tevens naar de belangen van het algemeen, wiens nut hij beoogde. Dit alles deed het hem gelukken, zijn doel grootendeels te treffen. In zijn vaderland ten minste begon men anders en beter te prediken, overeenkomstig eenige heilzame voorschriften, welke hij invoerde en in werking bragt.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Meer andere voortreffelijke predikers, die de voetstappen volgden van ARNDT, lieten zich in de eerste helft der zeventiende eeuw hooren, als daar waren VALERIUS HERBERGER, predikant te *Fraustad* in *Polen*, JOHAN GERARD, SALOMO GLASSIUS, enz. In den kring, waarin zij werkten, deden zij allen hun nut, gelijk ANDREÆ in den zijnen; maar binnen denzelfven bleef het ook beperkt. Over het geheel genomen, was hun invloed min zichtbaar (*). Eene dadelijke, meer uitgebreide, verbetering, te dezen opzichte, wachtte op PHILIP JAKOB SPENER, met diens vermogenden aanhang, die nog gelukkig een volkomen verval verhoedde. Voor SPENER was het bespaard, eene geheele omwenteling in de predikmanier allenthalve daar te stellen. 't Gene ANDREÆ niet buiten de grenzen van zijn vaderland in werking had kunnen brengen, dat gelukte nu SPENER, die deszelfs voetstappen drukkende, het hart

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 465-468.

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

---

hart zijner hoorders nog meer wist te naderen, met dat gevolg, dat de een den anderen over den weldadigen invloed, welken zijn voorstel had, met een regt godsdienstig genoegen, blijken van goedkeuring gaf. De leerredenen van SPENER en van de predikanten zijns aanhangs werden oogenschijnlijk door God gezegend. Het hoofd werd niet gevuld met zaken, die voor het ongeoeffend verstand een zware last waren, zonder dat het hart er door aangedaan werd, maar verhelderd door gezonde Evangeliebegrippen, die met eene zachte werking de waarheid aan het binnenste heilighden en voornemens deden ontstaan, ter leiding van een regt christelijk leven, langs den weg van geloof en godzaligheid. Men begon nu eerst degelijk te gevoelen, dat het hart behoeften had, waaraan onder de doorgaande wijze van prediken niet voldaan konde worden, en men kreeg alzoo van die drooge, onvruchtbare, schoolsch philosophische voordragt der meeste leeraren eenen afkeer. SPENER sprak altijd met eene merkbare warmte van hart, welke dus ook het hart zijner hoorders natuurlijker wijze moest verwarmen. Kunstregelen kende hij weinig of geen. De natuur gaf regelen; de voornaamste derzelve was deze: dat het hart den besten redenaar vormt. Dezen regel kende reeds QUINTILIANUS (*), en niemand beoefende dien beter, dan SPENER. De Scholastieken vielen wel met allerlei schimpwoorden laag op de *Speneriaansche* methode, als

(*) Pectus est, quod difertos facit.

baande die den weg tot verderfelijke dweeperij en het christendom onteerende droomerijen. Maar zij zelve maakten zich, met alle hunne tegenweer, naar het oordeel van onpartijdige menschen, die slechts het blanke van het zwarte te onderscheiden wisten, in de daad zeer belagchelijk. JOACHIM LANGE, die hiervan ter goeder ure partij trok, toonde dit met zulk eene overtuigende duidelijkheid aan, dat elk, die 's mans schriften over dit onderwerp las, het ongerijmde van den prediktrant der Scholastieken moest inzien. Dezelve stond trouwens in het oordeel van weldenkende godsdienstvrienden zoo verre achter die der *Spenerianen*, dat hij onmogelijk nu op den duur eenige waarde meer behouden konde. Het verschil was zoo groot, dat hoe vele gebreken ook wij in de laatstgemelde methode thans opmerken, dezelve toen volstrektelijk niet in het oog konden vallen van zulken, die op echten godsdienst waren prijs stelden. Het hart der zoodanigen had, mag men zeggen, nooit eenig voedsel gehad ter aankweeking van Evangelische godzaligheid. Dit werd hun uit den Bijbel nu met volle handen aangeboden. Zij maakten er gebruik van, en werden er door gesterkt. Konde het dan anders, of hunne blijdschap over het aangenaamste genot van godsdienstgenoegens, welke zij nooit te voren zoo gekend hadden, moest alle maat te boven klimmen? Dit deed hen de oogen sluiten voor leemten, welke zij, zoo zij niet in ééns uit den nacht in den dag waren overgegaan, buiten twijfel, even zeer als wij, zouden ontdekt hebben. Die leemten bestonden

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

---

voornamelijk daarin, dat de stof der leerredenen nooit regt in orde werd uitgewerkt, de bewijzen uit de heilige schrift niet met kracht van goede redekaveling ontwikkeld werden, en de bijbelsche uitdrukkingen, waarvan men zich bediende, te zeer op elkanderen gestapeld waren. Het philosophische, dat bij de Scholastieken de voordragt onbevattelijk maakte, werd bij de Spenerianen vervangen door het onverstaanbaar bijbelsche. Zij legden zich toe op het gebruik van bijbelsche uitdrukkingen; maar zij deden dit niet met onderscheidend oordeel; zij overdreven hunnen ijver. In plaats van bijbelzin met westerfche uitdrukkingen te bekleden, hing hunne geheele voordragt zamen van loutere bijbelsche spreekwijzen, waarvan velen door niemand, dan die in de denkwijze en taal der Oosterlingen bedreven was, verstaan konden worden. En het gene hiermede als in tweestrijd stond, was, dat, wanneer zij bijbelsche uitdrukkingen hadden behoorren te bezigen, om verborgenheden, die onder menschelijke woorden niet gebragt kunnen worden, aan te duiden, zij dan juist onbijbelsche spreekwijzen gebruikten, die uit de scholen der Philosophen nog bij hen waren overgebleven, en de waarheid meer benevelden, dan ophelderden. Hier voege men nog bij, dat vele Spenerianen zich door het bedorvene mystieke, dat zij in hunne opwekkelike, praktikale, leerredenen inmengden, aan de Scholastieken aanleiding gaven, om over het verval van ware, echte, godsvrucht, dat hier door veroorzaakt werd, te klagen; hoezeer dezen door hunne manier van voordragt dezelve ongelijk minder
be-

bevorderden. 't Gene evenwel SPENERS predikmethode magtig voorthielp, was, dat mede door zijn invloed op de verbetering der dogmatiek en der andere theologische vakken de Scholastieke Godgeleerdheid merkelyk gekwaakt werd, allengs in minder achting geraakte, en zeer veel van haar aanzien begon te verliezen. Op de voornaamste Hoogeschoolen kreeg alles te dezen opzichte eene gansch andere, veel doelmatiger, wending. Dit alles moest dus natuurlyk ter verbetering der predikmethode krachtiglyk medewerken. De geheele voordragt werd aan haar oorspronkelyk oogmerk, dat, gelijk wij meermalen aanmerkten, tweeledig was, onderwijs name-lyk en stichting, met de beste gevolgen voor de verlichting des verstands en de veradeling des harten dienstbaar gemaakt. Hiertoe waren inzonderheid ook ingerigt de voortreffelyke predikkundige stelselschriften van JOACHIM LANGE, welke op onderscheidene tijden door hem zijn uitgegeven (*). Eindelijk werd SPENERS predikmethode vrij algemeen ingevoerd door de ijverige bemoeijingen der Theologische Fakulteit te *Halle*, om haar overal gangbaar te doen worden, zoo als zij dan ook een bijzonder kweekschool voor predikers had opgerigt, die, na aldaar met vrucht onderwezen te zijn, zich allerwege door *Duitschland* verspreid hebben (†).

(*) De titels dezer schriften zijn *Oratoria sacra, ab artis homileticæ vanitate repurgata*, 1707; *De justa concionum mensura*, 1729; *De concionum forma ad ædificationis scopum curatius componenda*, 1700.

(†) Verg. IJPEIJ'S *Gesch. der christ. kerke in de achtt. eeuw*, V. bl. 418-436.

DERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis der geloofsleer in de Luthersche kerk.

na C. G. **T**oen men, bij de hervorming der kerk, door de
 Jaar 1552. schrandtheid van mannen, die in goddelijke en
 tot 1700. menschelijke zaken boven het gemeene gros der ge-
 Oor- leerden bedreven waren, in eens uit de duisternis
 sprong der syn- in het licht werd overgebracht, was het geenszins
 bolische te verwonderen, dat zij, die aan eene zoo oog-
 kerk- schijnlijk goede als wijze schikking der albezorgende
 schriften, Voorzienigheid deze weêrgaêloze verandering met
 bijzonder der Augsb- het volste regt mogten toekennen, zich, in deze voor-
 burgsche hen allerheugchelijkste omstandigheden, trachtten te
 belijde- nis. overreden, dat alle dwaling nu van de waarheid af-
 gescheiden, en de geloofsleer in hare oorspronkelijke
 reinheid hersteld was. Gewisfelijk dachten er ook
 zoo over de Hervormers zelve; want zij droegen
 niets voor, dan het gene naar hunne overtuiging
 op de onvervalschte uitspraken van den Bijbel ge-
 grond was. Van daar zelfs was het, dat zij, in
 stukken van min gewigt verschillende, elkanderen
 door redenen van naar hun inzien beter onderwijs
 te regt zochten te brengen, en toen dit niet ge-
 lukte, door onderlinge verwijderingen, zich liever
 in onderscheidene genootschappen verdeelden, dan
 elkanderen in liefde droegen. Door dien weg ont-
 stonden er onder de Protestanten bijzondere aan-
 hangen, sekten, gezindten, kerkgemeenschappen.

Schoon

Schoon niemand van derzelve onderscheidene voorgangers en leeraren dwaas genoeg ware, aan zijn eigen oordeel eenige onfeilbaarheid toe te schrijven, waande toch elk, het gene hij verdedigde, met de allerduidelijkste letteren, waarover geene de minste schemering meer verspreid lag, in den Bijbel gelezen te hebben, en bij menigvuldige herhaling telkens op nieuw te lezen. En deze bijbelsche leer meenden de Lutherfchen, dat in de *Augsburgfche geloofsbelijdenis* zoo naauwkeuriglijk voorgedragen ware, als met mogelijkheid had kunnen geschieden. Tot het vervaardigen van die belijdenis was men ook alleen gedreven door eene waarheidlievende voorzorg, om de éénmaal van onder alle menfchelijke misbegrippen uit de heilige fchrift opgedolven geloofsleer der eerste christenen in hare reinheid te bewaren, en aan de nakomelingfchap over te dragen. De leer, in die belijdenis begrepen, was door de ganfche kerk met algemeene ftemmen aangenomen. Niemand had er eenige bedenkingen tegen ingebracht. Zij had de beproeving van alle verftandige Godgeleerden doorgestaan. Geene onbillijkheid, geene gewetensdwang lag er dus in, wanneer men alle aankomende leeraren verpligtte, door de plegtigfte verzekering te verklaren, dat zij zich in het godsdienftig onderrigt hunner gemeenten aan die leer zouden houden, en in geene punten van dezelve afwijken. In het Keurvorftendom *Sakfen*, en in andere landen, werd, volgens de befluiten van eene ftatfswet, te *Brunfwyk* gehouden ten jare 1538, deze verpligtig uitgeftek tot alle lands- en ftads-

10 C G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. ambtenaars. Zij bleef bij aanhoudendheid niet alleen meer of min levendig, maar werd telkens, wanneer men eenige verflapping bespeurde, op nieuw krachtiglijk aangedrongen. Ten jare 1661 werd zij in eene Saksische staatswet met zulken algemeenen aandrang ingescherpt, dat alle kerk-, school-, hof- en andere ambtenaars eenen hier omtrent voorgeschreven eed afleggen moesten. THOMASIUS, BÖHMER, en anderen hebben wel het onregmatige, hetwelk zij er in meenden te vinden, zoeken aantoonen; maar hunne bemoeijingen waren vruchteloos; zij ontvingen er geene andere belooning voor, dan den haat der geestelijkheid, welken zij zich op den hals voelden laden; zij gingen, onder dezen last gebukt, hunnen tegenstanders uit den weg, en zwegen.

Eénmaal had zich dat denkbeeld, „de waarheid is aan het licht gebracht door de Hervormers,” gevestigd; het stond, naar aller oordeel, even onwrikbaar, als de kerk zelve, die hare grondslagen in de goddelijke waarde van eenen hemelschen stichter had. Dit denkbeeld was onschendbaar; indien iemand hetzelfde durfde aantetasten, deze werd voor een' vermetel mensch gehouden, die zich niet ontzag, om met God te twisten. Van daar die geestdriftige ijver der Godgeleerden, die overmatige zorg voor het behoud der leer, in de *Augsburgsche belijdenis* vervat, blijkbaar uit de vervaardiging van andere symbolische kerkchriften, waarin de leer naderhand werd uitgebreid en gestaafd, als de *Smalkaldische artikelen*, en het *Ontwerp of formulier van ééndragt*, welke voorheen in dat gedeelte der ge-

geſchiedenis, waar zij behooren, vermeld zijn geworden. De voornaamſte Theologanten bleven tot ongeveer het jaar 1764 vaſthouden aan even datzelfde denkbeeld, dat in de ſymboliſche ſchriften de reine Apoſtolifche leer der waarheid begrepen ware. Over het gene in het *Formulier van éénragt*, als mede in eenige andere ſchriften, die van ſommige gemeenten ook onder de ſymboliſche ſchriften geteld worden, voorkomt, hebben zij met wat meer vrijgevigheid gedacht, veroorloovende zij zich, om dienaangaande, van elkanderen te verſchillen. Trouwens uit het gene wij hier voor omtrent dit *Formulier* verhaald hebben, zal zich de lezer herinneren, dat hetzelfde niet algemeen onder de ſymboliſche boeken gerekend is geworden.

Maar nu zal men vragen, indien men over de leer des geloofs in de Lutherſche kerk alzoo gedacht heeft, van waar dan die menigvuldige twiſten tuſſchen de Godgeleerden over dezelve, die reeds ten tijde der hervorming ontvlamd zijn, en vervolgens zoo hevig gebrand hebben? Met het denkbeeld, dat de ſymboliſche ſchriften de zuivere leer des Evangelies behelſden, kon zich bij verſtandigen onmogelijk vereenigen het denkbeeld, dat de opſtellers van die formulieren mannen waren geweest, welker pen door Gods geest op eene buitengewone wijze beſtuurd ware geworden, gelijk die der Apoſtelen. Men kon wel niet anders zien, of zij hadden, door hun opgeklaard verſtand, uit den Bijbel de reine waarheid weten te ſcheppen, en haar duidelijk onderſcheiden van alles, wat in vroeger

Oor-
ſprong
van de
verande-
ringen in
de leer
der kerk.

tij-

na C. G
 Jaar 1552
 tot 1700.

---

tijden het dwaalziek brein van betweters en bijge-
 loovigen voor waarheid gehouden had, en nog hield.
 Maar in de voordragt dier waarheden, in de ont-
 wikkeling, in de bevestiging, in de verdediging van
 dezelve, elk zijne bijzondere wijze van redenkavelen
 en van betoogen volgende, hadden zij zich kunnen
 vergisfen. Daar zij goddelijke waarheid onder menfche-
 lijke bewoordingen hadden moeten brengen, hadde
 ligtelijk het goddelijke met het menfchelijke vermengd,
 en het zuivere der leer daardoor in zijne gedaante ont-
 zuiverd kunnen worden. De ftof der geloofsleer, door
 de Hervormers uit de heilige fchrift in de fymbolifche
 boeken overgebracht, was goddelijk en zuiver, de
 vorm daarentegen geheel menfchelijk, en uit dien
 hoofde niet zonder aanklevende vlekken van onzuiv-
 verheid. Vooreerst, om dit uit een en ander voor-
 beeld optehelderen, alle Hervormers hadden de gren-
 zen der Rede en der Openbaring niet even naauw-
 keurig bepaald. De ongelijkheid van redekavelen en
 betoogen, daaruit herkomstig, hing van hun onder-
 fcheiden oordeel af, dat den gang der overwegingen
 bij den eenen dus, bij den anderen zoo wijzigde.
 Door dezen weg konden geopenbaarde waarheden,
 die anders zeer helder waren, door verkeerde wij-
 zigingen, verdonkerd worden, zoo dat er twijfel
 moest ontftaan, uit welken oogpunt dezelve be-
 fchouwd, en in welken zin zij moesten worden op-
 gevat. Dus was het, onder anderen, gefield met
 de leer van het fakrament des heiligen avondmaals:
 men vond in de fymbolifche boeken die leer niet
 flchts opgegeven, maar nader ontwikkeld; en al-

zoo was er een nevel over verspreid geraakt, die onder de Godgeleerden twist verwekte, hoe zij verklaard moest worden, overeenkomstig de uitspraken des Heilands en der Apostelen. Wijders in de symbolische boeken hadden zich de Hervormers wel voorzigtiglijk onthouden van schoolsche kunstwoorden, doch hadden zij geene zwaarigheid gemaakt, om eenige niet wel ontbeerlijke uitdrukkingen te bezigen, die, schoon zij slechts kerkelijk mogten heeten, nogtans voor de zuivere opvatting der leer hinderlijk waren. Zoodanigen waren mede in de avondmaalsleer de woorden *in, met, en onder het brood*. Hieruit ontstond oneenstemmigheid in gevoelens over de echte verklaring der leer, onder woorden van dien aard begrepen. Ook moest het gebeuren, dat men soms woorden aantrof, die onderscheidene beteekenissen hadden, en derhalve onderscheidene denkbeelden onder zich schenen te bevatten. Dezen geviel dit, genen weder een ander denkbeeld. Dit gaf oneensgezindheid in het verklaren der leer, tweedragt en verschil. Eindelijk wanneer de Hervormers in de symbolische boeken bijbelwaarheden met bijbelwoorden uitdrukten, handelden zij, als zich zelve niet volkomen vertrouwende, zoude men zeggen, met de meeste voorzigtigheid; en nogtans! . . . . Ook ja, hieruit ontsprong eene bronwel van oneenigheid onder de broeders. Niets was meer natuurlijk. Immers indien allen de heilige schrift met een even opgeklaard oog gelezen, en hare uitspraken op ééne en dezelfde wijze verstaan hadden, hoe ware het dan mogelijk

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

---

geweest, dat er onder de Christenen scheuringen en partijschappen waren ontstaan? Ook welke vorderingen heeft men vervolgens niet gemaakt in de kritiek des Bijbels? welke afwifelingen onderging niet de philologie of de beoefening der oorspronkelijke bijbeltalen? En hoe heeft het zich toegedragen met de hermeneutiek of de bijbelsche uitlegkunde? dan wilde men in den Bijbel éénen, den letterlijken, zin gezocht hebben, dan weder meende men onder den letterlijken zin ook een' verborgen of zoogenoemden myftieken zin te vinden. Deze historische toedragt van voor of achter uitgang in de gemelde wetenschappen, bragt uit haren eigen aard mede, dat men, bij het verklaren van de geloofsleer der Hervormers, ook dan inzonderheid, wanneer zij bijbelsche uitdrukkingen bezigden, van elkanderen verfchilde, en de manier van denken over denzelfen hare onderscheidene tijdperken had.

In dezen ftaat van zaken kon het niet anders, of er moesten hier en daar bij dezen en genen afwijkingen van de geloofsleer der kerke ontstaan, afwijkingen, die, daar zij met den onderscheiden gang der gansche theologifche studie in het naauwfte verband hingen, fomwijlen algemeen waren, maar ook uit hoofde der meerdere verlichting van den eenen boven den anderen, dikwerf partijzucht verwekten, waardoor twisten ontbrandden, en de kerk in gevaar fcheen te geraken van allenthalvige dwaling. De verfchillen over onderscheidene punten der geloofsleer vermenigvuldigden met den tijd derwijze, dat vele Theologanten daar door naar hunne meening

ning zich het regt verworven hadden, de aanvankelijk uit overtuiging aangenomen geloofsleer wel niet willekeuriglijk te veranderen, maar toch naar hunne inzigten en krachten met eene betamelijke vrijheid van denken te onderzoeken, en wanneer de bijbel en de rede het geboden, haar te verbeteren. De verdediging nogtans van dit, gelijk zij zich verbeeldden, verkregen regt, geviel anders oordeelden zoo kwalijk, dat dezen geene moeite spaarden, om er hun alle aanspraak op te betwisten, en hun ten minste de uitoefening van hetzelfde te beletten. In het midden der zestiende eeuw werden er kerkelijke besluiten, die door den staat bekrachtigd waren, uitgevaardigd, waarbij niet alleen nieuwe leerbegrippen, maar zelfs nieuwe schriftverklaringen, jaa ook andere min wezenlijke nieuwigheden met de uiterste gestrengheid veroordeeld werden. De onophoudelijke twistzucht der Lutherfche Godgeleerden van dien tijd, tegen de geloofsleer van andere gezindten, bragt mede, dat men met alle kracht waakzaam was, om de symbolifche kerkleer onveranderd te bewaren. En evenwel was deze maatregel niet in staat, om eene ftemming aan de voortdurende verschillen, die in de kerk zelve gevoerd werden, te geven. Die bleven levend, ten bestendigen bewijze, hoe onbestendig de gevoelens der Godgeleerden aangaande de geloofsleer der kerke waren, die dus wel bij de algemeene belijdenis geene openbare verandering onderging, maar in het bijzondere oordeel van onderscheidene beproevers der waarheid niet altijd op dezelfde wijze begrepen en verklaard werd.

Dus

na C. G.
laar 1552.
tot 1700.

na C. G. Dus was het in de Lutherfche kerk van eerften aan
 Jaar 1552 gefield geweest. Immers wie weet niet, dat MELANCH-
 ton 1700. THON in de *Augsburgfche belijdenis*, om de veree-
 niging tufchen zijne en de hervormde kerkgemeen-
 fchap gemakkelijk te maken, zich eenige verande-
 ringen veroorloofd heeft? Reeds hebben wij ge-
 zien, dat de groote man hier door zijn doel niet ge-
 troffen heeft, maar dat integendeel vele partijfchap-
 pen, die de rust der kerke floorden, hier uit ont-
 ftonden, de hoofden verhit werden, de harten ver-
 kleumden. De kerk stond op het punt van fcheu-
 ren, vooral na dat door de Melanchthonianen ten
 jare 1560 te *Leipzig* in het licht was gegeven een
 gefchrift, dat eene symbolifche gedaante had, onder
 den titel van de *Sakfifche bundel der christelijke
 geloofsleer* (*). Velen hielden MELANCHTHON zel-
 ven, die nog in dat eigenfte jaar overleed, voor den
 fchrijver van dat werk: anderen evenwel meenen,
 en op gronden van meer waarfchijnlijkheid, dat het-
 zelve vervaardigd is door 'smans fchoonzoon KAS-
 PAR PEUCER, Hoogleeraar in de geneeskunde te
Wittenberg. Deze bundel hield in zich vervat de
 veranderde *Augsburgfche Geloofsbelijdenis* met hare
 Apologie, voorts MELANCHTHONS leerboek, entwee
 andere fchriften van hem. De *Smalkaldifche* arti-
 kelen werden er niet in gevonden, wijl daarin het
 onderscheid tufchen de Lutherfchen en Hervorm-
 den, nopens de leer van het heilig avondmaal, met
 te veel naauwkeurige fcherpte in bepaald was ge-
 wor-

(*) *Corpus doctrinae christianae saxonicum.*

worden. Men had met de uitgave van dezen bundel niets anders voor, dan om de regtzinnigheid der Keurfakfische Theologanten te bewaren. Maar wij weten uit de gefchiedenis, hier voor reeds geboekt, welke rustbelemmerende gevolgen de bemoeijingen, ter bevordering van dit doel aangewend, gehad hebben, en hoe eene geheel daarmede ftrijdige werking der wederftaande partij haar volkomen beflag heeft gekregen ten koste van alle nog overgeblevene vrijheid in denken, en van de verdraagzame broederliefde aller edelgezinden, welke uitzigten op eene vereeniging van de beide Proteftantfche hoofdgemeenfchappen nu voor altijd gefloten werden. De Keurvorst van *Saksen* wist het, door zijnen vermogenden invloed, zoo verre te brengen, dat de oorfpronkelijke *Augsburgfche* Konfessie, naar de ftrengfte proeve, zoo het heette, nu weder doorgeftaan te hebben, onder het naauwkeurig overzigt van de *Wittenbergfche* Theologanten, welke hij met dit werk belast had, in alle Duitsche ftaten op nieuw plegtiglijk bevestigd, en aan alle predikanten en Schoolmeesters de fterkste verpligting werd opgelegd, om overeenkomstig dezelve openlijk te leeren en onderwijzen. Hier kwam kort daarna, gelijk zich de lezer uit het hier voor verhaalde zal herinneren, in het jaar 1577 nog het *Ontwerp van ééndragt* bij, hetwelk geene nieuwe geloofsleerftukken behelsde, maar waarin reeds lang bekende, doch federt eeninge tijd betwijfelde leerftukken bevestigd werden. Van toen af fcheen de overeenftemming des geloofs in de Lutherfche kerk volkomen te zijn. Op de

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

Augsburgsche Geloofsbelijdenis altoos werden regts-
streeks geene de minste aanvallen gedaan; en de on-
derlinge twisten liepen slechts over de wijze, waar-
op de leerstukken, daarin vervat, moesten verklaard
worden. Het oogmerk der genen, die van deze
twisten de oorzaken waren, bleek wel eens voorte-
spruiten uit enkele jeukte, om met de broeders te
harrewarren, ook wel eens uit zucht, om zich met
het ter bane brengen van nieuwigheden boven an-
deren te verheffen, maar eindelijk toch ook niet
zelden uit een schrander doorzigt in de waarheid,
dat zich bezig hield om algemeen aangenomen leer-
begrippen in een zuiverder daglicht te stellen, gelijk
ook van sommigen werkelijk gedaan is. Doch de-
zen hadden het vooroordeel van alle minverstandi-
gen en zwaardenkenden ten vijand, tegen welken zij
nooit konden opworstelen met zulk een gevolg, dat
de overwinning aan hunne zijde was. Altijd scho-
ten zij in hunne krachten te kort ter bestrijding eener
magt, die, door partijzucht gestevigd, de domheid
des volks, in eene waakzame achterhoede, tot hare
sterkte had. Zoo bleven steeds voor alle verlichting
van meer kundigen de deuren der kerke gesloten en
gegendeld. Het gene het openen derzeiven nog
meer onmogelijk maakte, was de staêg voortdurende
sektezucht tegen de hervormde kerk, welke men
geene haarbreedte zelfs in schijn naderen wilde.
Om dat voortekomen behoorde men met hand en
voet vast te houden 't gene door de vaders één-
maal gezet was, daar dezen meenden, dat het staan
moest, zoo dat geene de geringste plaatselijke ver-
wrik-

wrikking immer eenig vermoeden tot verdere afwijking na C. G.
 verwekken mogt. Aan de andere zijde stond tegen Jaar 1552.
 de Lutherfche kerk in volle wapenrusting de Room- tot 1700.
 fche kerk, wier oude vijandschap niet, dan met ver-
 loop van tijden en eeuwen, in vriendschap konde
 veranderen. Deze bevocht zij, op hechte gronden,
 met mannelijke kracht van regt verstandige tegen-
 weer, maar soms ook met onverftandig geweld,
 doch daartoe genoodzaakt door derzelve ruwe aan-
 vallen. Menfchen blijven menfchen; drift wekt drift,
 nijd ontfteekt nijd, toorn doet toorn branden, en de
 woede der daaruit opfchietende vlammen, die al het
 goede verteert, is er het eigenaardigst gevolg van.
 Niets maakte den wrevelmoed der Lutherfchen, die
 tegen de Roomschen in het harnas ftonden, meer
 gaande, dan dat dezen hun verweten, dat zij van
 de *Augsburgfche* belijdenis, zoo als die ten jare 1530
 openlijk was overgegeven, allengs waren afgeweken,
 en voorgaven, dat met ftalen te kunnen aanwijzen.
 Dien trek fpeelden hun ten jare 1628 de listige Jefui-
 ten, die hen niet wel met meer onzachtheid meenden
 te kunnen aangrijpen, dan zij nu deden. De Keur-
 faksfche opperhofprediker MATTHIAS HÖE VON HÖE-
 NEGG antwoordde hen wel in een, op last van zij-
 nen vorst JOHAN GEORG, den eerften, vervaardigd
 werk, dat ten jare 1628 in het licht kwam, maar
 de Jefuiten gaven hem een bitter befcheid. HÖE
 antwoordde nogmaals in het jaar 1631. Zulk een
 wederftand, die der Lutherfche kerk zeer na ter
 harte ging, de verwijtingen der Roomschen mogten
 dan gegrond, of niet gegrond zijn, deed haar even-

na C. G. wel, zelfs onder alle broedertwisten, zich digt gesloten
 Jaar 1552. houden, ten einde de vijanden, door hare eensgezind-
 to: 1700. heid beschaamd, zich in het vervolg wachten zou-
 den voor het openlijk inbrengen van diergelijke aan-
 tijgingen.

Dit leidt ons van zelf tot een historisch verslag van de godsdienstverschillen, welke de Lutherfche kerk, gedurende dit tijdperk, zoo tegen uitwendige als inwendige vijanden gevoerd heeft. Laat ons nu hiertoe overgaan.

VIERDE HOOFDSTUK.

Gefchiedenis der Godsdienstverschillen in de Lutherfche kerk.

Aanval-
 len van
 de
 Roomsche
 gezinden
 op de Lu-
 therfchen

Welke gistingen er door het werk der hervorming in de gemoederen ontstaan zijn, weten wij uit de hier voor verhaalde gebeurtenissen, daartoe betrekkelijk. Aangedaan door spijt en wrevel waren de Roomschegezinden, die een zoo groot aantal achtbare mannen, en re: hen een zoo groot deel des christen volks den heiligen schoot hunner kerk-gemeenschap zagen verlaten. Om den voortgang dezer allengs meer toenemende verwijdering van zoo vele afvalligen met de meeste kracht te stuiten, stond de gansche kerk in volle beweging. Men weet, hoe men tot dat einde alles in het werk gesteld, hoe men niets heeft onbeproefd gelaten. Men weet, hoe men niet met zachtmoedigheid,

maa

maar met hard geweld, onder de ijzeren roede als van den geftrengften tuchtmeester, de zich afzonderenden weder heeft willen binnendrijven. Men weet, hoe men daartoe zich niet ontzien heeft, middelen te gebruiken, die door den godsdienst in den hoogften graad werden afgekeurd, listen te bate te nemen, die geene eerlijke lieden, hunne christelijke grondbeginfelen daargelaten, betaamden, maatregelen te beramen, die niet zonder het plengen van gansche stroomen broederbloeds ten uitvoer gebragt konden worden. Om evenwel te toonen, dat men met dwingende vervolging, die de spraak der rede niet gebruikt en kent, toch ook verstandelijke overtuiging paren wille, scherpte men de pen zoo ter verdediging van de leer der kerke, als ter wederlegging van de begrippen der genen, die men voor de snoodste kettters hield, en als zoodanig behandelde.

Eén der eersten, altoos de voornaamste der eersten, die tegen LUTHERS doen en doel hunne schriften hebben uitgegeven, was SYLVESTER MAZOLIN, toegenaamd PRIERIAS, naar een dorp van dien naam in *Montferrat*, waar hij geboren was, Generaal van de orde der *Franciskanen*, te *Rome*. Naauwelijs waren in deze heilige stad de stellingen van LUTHER, betrekkelijk den aflat, bekend geworden, of MAZOLIN vervaardigde een geschrift in het Latijn, waarvan bij eene Duitfche overzetting naderhand uitgekomen, de titel deze was; *de ontdekking der dwalingen van LUTHER, en de wederlegging zii-*

na C. G.
Jaar 1552-
tot 1700.

VAN MA-
ZOLIN
EM-ER CH
ECK.

na C. G
Jaar 1552.
tot 1700

ner gronden (*). Met geene mindere bitterheid vervuld spitste tegen LUTHER zijne pen de Swavische Theologant en Geheimfchrijver van den Hertog GEORG, te Dresden, HIERONYMUS EMSER, die eerst 'smans vriend schein te zijn, maar zoodra hij het werk der hervorming aanvaardde, tegen hem geweldig losbrandde, in verscheidene geschriften, zoo in het Duitsch als in het Latijn, uitgegeven van het jaar 1521 tot 1524 (†). Grooter, kloekmoediger, en driester vijand van LUTHER was JOHAN ECK, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Ingolstadt, die ook voorheen met hem in eene goede verstandhouding geleefd had. Zijn ijver en drift zag men niet alleen in de twistgesprekken, welke hij tien dagen lang met LUTHER en KARELSTAD te Leipzig, en met OECOLAMPADIUS te Baden hield, maar inzonderheid uit zijne onderscheidene schriften, welke eerst afzonderlijk, naderhand bij elkanderen, door hem zijn uitgegeven ten jare 1530 en 1531 (§).

Van

(*) De latijnsche titel was; *In præsumtuosas M. LUTHERI conclusiones de potestate Papæ dialogus, contra LUTHERI theses de indulgentiis scriptus.*

(†) Onder deze schriften worden geteld, *Wieder das unchristliche buch M. LUTHERS an den deutschen adel ausgangen vorlegung*; 1521. *Aus was grund und ursach Luthers dollmetschung uber das neue testament dem gemeinen mann billig verboten worden sey*; 1523. *Misſe christianorum contra Lutheranam misſandi formulam operatio* 1524.

(§) Titulus est; *ECKII opera contra LUDDERUM.*

Van tijd tot tijd groeide het getal der Roomsch-katholieke strijdvoerders, die de wapenen, inzonderheid tegen de Lutherfchen, aangrepen, tot eene zoo onberekenbare menigte aan, dat het ten minste nu niet wel meer doenlijk is, er eene ordelijke lijst van te maken. Ook zoude dezelve, al ware zij nog zoo naauwkeurig, weinig gevallen aan den lezer verwekken, als die er toch geen of altoos geen groot belang bij heeft, de namen en de titels der fchriften te kennen van mannen, die met alle hunne bemoeijingen te dezen aanzien hun doel niet getroffen hebben, en uit dien hoofde zelfs in hunne eigene kerkgemeenschap reeds lang vergeten zijn. Twee van dezelve willen wij evenwel hier niet ongenoemd voorbijgaan; zij waren wel de voornaamften en beroemdfte.

De eerste is JAKOB DAVIS DU PERRON, Kardinaal en Priester van *St. Agnes*, Grootaalmoezenier van *Frankryk*, Bisfchop van *Evreux*, en vervolgens Aartsbisfchop van *Sens*. Het meest bekende werk, dat deze man fchreef tegen de Proteftanten, was eene *Verhandeling over het heilig fakrament des Avondmaals* (*), beftaande uit drie boeken, en in het licht gekomen te *Parys*, in het jaar 1622. Ge-lyk in 's mans overige fchriften, zoo ook waren in dit vele bewonderenswaardige blijken van fcherp verftand, van spits vernuft en krachtige welfprekendheid. Maar ook dit was het al. Doordringend en naauwwikkend oordeel vond men er geheel niet, altoos

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

VAN DU
PERRON
EN BOS-
SUET.

(*) *Traité du saint sacrement de l'eucharistie.*

na C. G. toos met mindere mate, in. Door vooroordeelen, die hem aan de gevoelens zijner kerkgemeenschap verknocht hielden, werd zijn oordeel, gelijk het velen, die anders zijne groote gaven zeer wel wisten te waarden, voorkwam (*), overdwarst. Hij schijnt uitgemunt te hebben in de wijsgeerte en natuurkunde; dan in de godgeleerdheid wordt van hem getuigd, dat hij niet die kundigheden bezat, welke de Protestantfche Theologanten met vrees konden vervullen (†).

De ander is JAKOB BENIGNUS BOSSUET, de bekende en vermaarde Bifchop van *Meaux*, en één der koninklijke staatsraden. Deze Roomsche geleerde legde den Protestanten, voornamelijk den Lutherfchen, het vuur, gelijk men spreekt, nader aan de fcheenen, allerbijzonderst in zijn vermaard gefchrift, getiteld, *Gefchiedenis van de veranderingen in de geloofsleer der Protestantfche kerk* (§), uitgekomen in het jaar 1688. Dit gefchrift befchouwde BOSSUET als het eigen wapen, waarmede de Protestanten de Roomschen bevochten, en hetwelk hij hun uit de handen wilde wringen, zoo om hen nu ter neêr te vellen, als zich en zijne kerk te verdedigen. Namelijk de Franfche Protestanten, als MORNAY, DU MOLIN, BLONDEL en anderen, hadden uit de gefchiedenis willen bewijzen, dat de geloofs-

(*) Vid. CRUSIUS *in fingul. Plesfiac.* p. 116. & feqq. Conf. WALCHI *Bibl. theol. fel.* Vol. II. p. 128.

(†) V. CRUSIUS & WALCHIUS lib. locisque 1.

(§) *Hiftoire des variations des Eglifes Protestantés.*

loofsleer en de godsdienst der Roomsche kerk onmogelijk voor echt christelijk konde gehouden worden, om dat dezelve eerst vele eeuwen na de tijden van den Heiland en de Apostelen langzamerhand ontstaan was. Van die beschuldiging tracht hij zijne kerk te verschoonen, maar er die der Protestanten mede te bekladden en te bezwalken. Zijne grondstelling is deze: „Wanneer men, onder de Christenen, in de verklaring der geloofsleer, veranderingen heeft waargenomen, zoo heeft men die steeds beschouwd als een wezenlijk kenmerk van vervalsching en van ongelijkheid aan beginfelen. De geloofsleer is eenvoudig; de Heilige Geest verbreidt zuivere inzigten, en de waarheid, welke hij leert, wordt altijd in eene gelijkvormige taal voorgedragen.” Dit wordt door BOSSUET op de geloofsleer der Protestanten toegepast, welke dus, naar zijn oordeel, het merkteken van verwerpelijkheid op haar voorhoofd draagt, en door hare onderscheidene symbolische schriften de beschuldiging, te dezen opzichte, tegen haar ingebracht, zelve bewijst. Hij evenwel wil dit bewijs nader ontwikkelen uit de geschiedenis, welke hij, in zijn verzoeg, ophaalt, van de kerkhervorming af. LUTHER zelve tracht hij uit aanmerking van deszelfs onvastheid in begrippen als een' wankelzinnigen doordrijver van nieuwigheden, die door zijne suorkerijen het hem aangepend volk te bedotten wist, verachtelijk en gehaat te maken. Opzettelijk hadde hij de echte geloofsleer der Roomsche kerk voor het volk verdonkerd, verborgen, vervalscht. Hij tracht dit inzonderheid aantetoonen

na G. C.
[1552.
tot 1700.

na C. G. door LUTHERS leer, betrekkelijk het heilig avond-
 Jaar 1552. maal. Iets diergelijks wordt door hem beweerd van
 tot 1700.

MELANCHTHON, van ZWINGLIUS, voornamelijk van
 KALVIJN. Ook de overige medehervormers, als
 OECOLAMPADIUS, BUCERUS en anderen werden
 van hem uit hetzelfde oogpunt beschouwd, als wis-
 selmoedige, kijfzuchtige, schadelijke bedervers der
 ware geloofsleer, die soms hemelsbreed van elkan-
 deren verschilden, en zelve niet wisten, wat zij
 gevoelden. Zoo was de geloofsleer, welke zij an-
 deren aanprezen, aan gestadige veranderingen onder-
 worpen. Zoo bleek zij ongegrond, onecht en valsch
 te zijn (*).

Verdedi- Waren alzo onder de Roomschegezinden menig-
 ging van vuldige wederstanders van de Lutherfche kerkge-
 de Lu- meenschap, ook in deze ontbrak het niet aan zul-
 therfche ken, die alles te werk stelden, wat zij konden, om
 kerkge- hunne zaak te verdedigen, en die hunner partij te
 meen- fchapte- verzwakken. Onder dezelve hebben, na LUTHER,
 gen de Roomschegezinden. bijzonderlijk uitgemunt MARTEN CHEMNITZ, JOHAN
 GERARD, GEORG CALIXTUS, ENZ.

Verdedi- Die het eerst hier in aanmerking komt, is dus
 ging van de onsterfelijke LUTHER, wiens fchriften, tegen de
 LUTHER velen in getal zijn.
 zelve. De voornaamften zijn wel, *Aan den christelijken
 adel des duitfchen volks* (†), uitgekomen ten jare
 1520; *Over de Babelfche gevangenis* (§), uitgeko-
 men

(*) Verg. SCHRÖCHRS a. w. VII. bl. 348-364.

(†) *An den christlichen adel deutscher nation.*

(§) *De captivitate babilonica.*

men ten zelfden jare; twee schriften ter wederleg-
 ging der Bulle van LEO *den tienden*, enz. (*) De-
 zelve zijn wel in een' krachtigen en scherpen stijl
 opgesteld; maar er heerscht overal in een godsdien-
 stige ijver voor waarheid en deugd.

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

Na LUTHERS dood bezorgde zich den meesten naam
 als strijdvoerder tegen de Roomschegezinden de beroem-
 de CHEMNITZ, die ten jare 1562, naar aanleiding
 van een twistchrift der Keulsche Jesuiten (†), een
 latijnsch werk uitgaf, onder den titel; *De voornaamste*
hoofdstukken van de godgeleerdheid der Jesuiten (§).
 Dit boek is daarna verscheidene reizen herdrukt; ook in
 het hoogduitsch overgezet zijnde, ten jare 1719 uitge-
 komen. In hetzelfde geeft CHEMNITZ eerst een kort
 berigt van de opkomst der Jesuitenorde; dan doet
 hij een naauwkeurig verslag van hunne leerstellingen,
 met dat oogmerk alleen, om aantetoonen, dat de
 Jesuiten in het verdedigen van de gevoelens der
 Roomsche kerk veel onvoorzigtiger te werk gaan,
 dan hunne overige geloofsgenooten; en daar de
 valsheid hunner leerstellingen elk in het oog loopt,
 voegt hij er om die reden ook geene wederlegging
 bij. Door dit geschrift van CHEMNITZ werd wel-
 dra

Van
 CHEM-
 NITZ.

(*) Alle de schriften van LUTHER, tegen de Roomsche-
 gezinden uitgekomen, zijn bij elkâer gezameld in het
 achttiende en negentiende deel van 's mans werken.

(†) *Censura de præcipuis doctrinæ cælestis capitibus*;
 edit. anno 1560.

(§) *Theologiæ Jesuitarum præcipua capita.*

na C. G dra de Portugeefche Theologant te *Coimbra*, DI-
 Jaar 1557. DACUS DE PAIVA DE ANDRADA opgewekt, een
 tot 1700 werk in het licht te geven, waarin hij zoo den
 oorsprong van de orde der Jezuïten, als hare ver-
 klaringen van de regtzinnige leer der Roomfche
 kerk uit het beste oogpunt zocht te verklaren.
 Dit werk verfcheen in het latijn ten jare 1564 te
Venetie en ook te *Keulen*, ter eerstgemelde plaats
 onder den titel van *Regtzinnige verklaringen*, en
 op de andere plaats onder den titel van *Over den*
oorsprong van de orde der Jezuïten. En nu ver-
 fneed CHEMNITZ terftond zijne pen ter vervaardig-
 ging van een latijnsch werk, dat hem eenen on-
 verwelkelijken roem heeft doen behalen, zijn *On-*
derzoek namelijk *van de kerkvergadering te Tren-*
te (*), in het licht verfchenen in vier deelen van
 het jaar 1565 tot het jaar 1583. In hetzelfde gaat
 hij dezer voege te werk. Hij bepaalt zich ordelijk
 bij de leerregelen dezer kerkvergadering; toetst ver-
 volgens elk leerftuk aan de heilige fchrift en aan
 de gefchiedenis van de leer der christenen door alle
 eeuwen heen; toont alzoö aan niet alleen wat
 valsch is, maar ook hoe en wanneer het valsch
 is geworden; wederlegt daarna de gronden, waarop
 die verkeerde gevoelens rusten, en bekomt doordien
 weg aanleiding tot het maken van een aantal onwaardeer-
 bare dogmatifche, exegetifche en historifche aanmer-
 kingen, die bij de oordeelkundige fchatting van NIE-

MEIJ-

(*) *Examen concilii Tridentini.*

MEIJER (*) en SCHRÖCKH (†), dit werk tot een meesterstuk doen rijzen, dat zijne weêrgaê niet had, en zelfs boven 's mans dogmatisch systerma, hetwelk wij hier voor vermeld hebben (§), de voorkeur verdient. ANDRADA en andere Roomschkatholieke schrijvers durfden, om de eer van hunne kerkgemeenschap optehouden, niet nalaten, aan CHEMNITZ het hoofd te bieden; maar het bleek in hunne daartoe strekkende schriften duidelijk, dat zij tegen hem niet opgegroeid waren. 's Mans gronden te verzwakken was hun derhalve onmogelijk.

Op eene gansch andere wijze ging GERARD de Roomschkatholieke kerk te keer, om die der Protestanten te verdedigen; en hierin slaagde hij niet min gelukkig, dan CHEMNITZ. Men verweet, namelijk, en men hield niet op den Protestanten te verwijten, dat hunne belijdenis der christelijke geloofsleer geheel ongehoord en nieuw was. Om dit te bewijzen, of mingeoefenden daarvan volkomenlijk te overtuigen, bragt men gronden bij, die allen schijn van echtheid en sterkte hadden. Trouwens niets was gemakkelijker, dan den zoodanigen een rad voor de oogen te draaijen, waardoor hun gezigt verbijsterd werd, en alles in hun oordeel eene geheel verkeerde gedaante moest krijgen. Ter verzwakking van deze kunstgreep kon geen beter middel worden uitgedacht, dan zulken, die voor beter

on-

(*) In zijne *Predigerbibl.* II bl. 173, 174.

(†) In zijn m. a. w. IV. bl. 435, 436.

(§) Zie bl. 191, 192.

na C. G
Jaar 1552.
tot 1700.

---

onderwijs vatbaar waren, uit eene menigte schriften, welke, in de Roomschkatholieke kerk, het grootfte gezag hadden, aan te toonen, dat reeds lang derzelve leeraars die gevoelens openlijk hadden voorgedragen, welke men nu in de Proteftantsche gemeenschap niet dulden konde. Tevens werd hier door van zelf wederlegd het verzinzel der Roomsche kerk, dat er bij haar steeds en ten allen tijde de hoogfte éénftemmigheid in de geloofsleer gehuisvest hadde, en zij te dezen aanzien volftrekt niet dwalen konde. Op dit uitnemend middel was het eerst bedacht geworden de zoo fchrandere als geleerde MATTHIAS FLACIUS, die ten jare 1556 in het licht gaf zijne *Naamlijst van getuigen der waarheid* (*), een allervoortreffelijkst werk, waardoor hij zich bij zijn kerkgenootfchap bijzonder verdienftelijk heeft gemaakt, en waarin hij van tijd tot tijd verfcheidene navolgers gehad heeft, die in zijne voetftappen denzelfden weg zijn gegaan; als daar waren ANDREAS OSIANDER (†), BALTHASAR MEISNER (§), en anderen. Onder dezen evenwel heeft niemand meer uitgeblonken, dan JOHAN GERARD, in zijn ten jare 1636 uitgekomen werk, getiteld, *Katholieke belijdenis, waarin de katholieke en evangelifche leer,*

(*) *Catalogus testium veritatis.*

(†) OSIANDER gaf ten jare 1599 uit *Papa, non papa, hoc est Papæ & papicolarum de præcipuis christiana fidei partibus lutherana confesio.*

(§) MEISNER gaf ten jare 1630 uit *Papa & papatus, proprio gladio iugulatus.*

leer, zoo als zij van de kerken, die der Augsb^{na C. G.}burgsche belijdenis zijn toegedaan, beleden wordt, ^{Jaar 15⁵².} door de getuigenisfen der Roomschkatholieke schrij- ^{tot 17⁰⁰.}vers wordt bevestigd (*). Het werk bestaat uit twee deelen, en is door 's mans zoon JOHAN ERNEST GERARD, in een kortbegrip gebragt zijnde, als zoodanig ook ten jare 1661 in het licht gekomen. Geen van 's mans schriften is met zoo vele vlijt, met zoo vele juistheid, met zoo vele geleerdheid bearbeid, als dit. Over 's mans belezenheid moet elk verwonderd staan; en belezenheid kwam hem hier vooral te stade. Hier door werd hij in staat gesteld, om allerduidelijkst aantetoonen, hoe zeer vele katholieke godsdienstleeraars, zoo wel in latere als in vroegere eeuwen, die leerstukken des geloofs, of geheel of ten deele allerzigtbaarst, even zoo hebben voorgedragen, als in de kerkgemeenschap der Lutherfchen geschiedde. Dit geeft hem dus tevens aanleiding, om die leerstukken, op de hechtste gronden, met bewijzen van onderscheiden aard, te staven, en de tegenwerpingen der wederstanders te beantwoorden (†).

Ware het wijders mogelijk geweest, door redenen van ^{Van CAL-}gegrond onderwijs de godgeleerden der Roomschkathol. ^{LIXTUS-}tho-

(*) *Confessio catholica, in qua doctrina catholica & euangelica, quam ecclesie, augustanæ confessioni addictæ, profitentur, ex Romano-catholicorum scriptorum suffragiis confirmatur.*

(†) Vid. WALCHII *Bibl. theol. sel.* T. II. p. 364, 365; zie ook SCHRÖCKH's a. w. IV. bl. 486, 487.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

---

tholieke kerk van vele misbegrippen te overtuigen, en hun gezonde denkbeelden, betreffende de leer van het Evangelie inteboezemen, dan hadde zulks buiten tegenspraak door niemand beter kunnen geschieden, dan door GEORGIUS CALIXTUS, een' man, dien wij reeds van onderscheidene goede zijden hebben leeren kennen, en dien zelfs een BOSSUET ter bereiking van zulk een doel, indien daarop eenige hoop mogt zijn, het best van allen berekend oordeelde. Geen godgeleerde had meer helder inzien in het groot verschil, dat er was tusfchen de leer der Roomschkatholieke kerk en die der heilige fchrift, bij de Proteftantfche kerkgemeenfchap aangenomen. Geen godgeleerde heeft dan ook de averregtsche gevoelens en misbruiken des Pausdoms in zulk een helder licht ten toon gefield, als hij gedaan heeft. En geen godgeleerde wist bij de kracht, ter overreding van kwalijk denkenden aangewend, meer zachtheid van geest te vereenigen, meer liefde tot broedermin aan den dag te leggen, meer ijver voor een algemeen herftel van den band des vredes tusfchen de christelijke partijen te doen doorstralen. Verscheidene fchriften zijn van hem in het licht gegeven, die dit getuigenis ftaven kunnen. Een der voornaamften, of wel het voornaamfte, was ingerigt tegen zijnen voormaligen leerling en vriend, eenen afvalligen van den Proteftantfchen godsdienst, BARTHOLDUS NIHUSIUS, die tot de zoogenoemde Methodisten der Roomschkatholieke kerk behoorde, en van dezen aanhang, mag men haast zeggen, het hoofd was. Deze Methodisten waren van gevoel-

len,

len, dat de Roomschegezinden van het gene zij stel- na C. G.
den niets behoefden te bewijzen, om dat het oud Jaar 1552
was, en de proef reeds zoo vele eeuwen had door- tot 1700.
gegaan, maar dat de Protestanten genoodzaakt moes-
ten worden, de leerstellingen hunner kerk te bewij-
zen met even dezelfde duidelijke plaatsen der heilige
schrift, welke door de Roomschegezinden steeds als
gronden van hunne leer beschouwd werden, zoo
nogtans, dat het hun volstrektelijk niet vrij stond,
dezelven optehelderen, daar over te redekavelen, of
eenige gevolgen daaruit afteleiden (*). In dien geest
was dan ook geschreven een boek van den gemel-
den NIHUSIUS, aan hetwelk hij den titel had gege-
ven van *de Nieuwe Kunst* (†); als zijnde het ge-
melde middel, door hem, of de voornaamsten van
zijn anhang, uitgedacht, om, naar men meende,
de Protestanten in de engte te brengen, eene nieuwe
kunstgreep, welke eene onfeilbaar goede uitwerking
moest hebben. Dit boek verscheen in het licht ten
ja-

(*) Vefg. VAN MOSHEIMS *Kerk. Gesch.* VIII. bl. 196.

(†) *Ars nova dicto sacrae scripturae unico lucrandi e pontificiis plurimos in partes Lutheranorum, detecta nonnihil & suggesta theologis Helmstedenfibus, GEORGIO CALIXTO praesertim & CONRADO HORNEIO, qui monentur, immo etiam atque etiam rogantur, ne compendium hoc negligent.* Honend en beledigend was voor CALIXTUS deze spottende titel. Konde het anders, of CALIXTUS moest dezen JUDAS, die hem, zijnen meester, zocht te verraden, openlijk beschaamd maken, en niet schande overdekken?

HERV. V.

§

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

jare 1632, en gaf alzoo aan verftandige mannen, zelfs onder de Roomsgezinden, een nieuw bewijs, dat men door deze geheel nieuwe methode, die alle gezond verftand aan banden legde, het min geoeftend gemeen zand in de oogen wilde werpen, en door domheid ftijven in zijne vooroordeelen en misbegrippen. Tegen dit werk vervaardigde CALIXTUS een gefchrift, hetwelk eerst uitkwam als een aanhangfel van 's mans *Kort begrip der zedelijke godgeleerdheid*, ten jare 1634 (*), en vervolgens ten jare 1652 afzonderlijk het licht zag (†). Met fchranderheid van geest toont CALIXTUS in hetzelfde alleroogenfchijnlijkst aan de verlegenheid der Methodisten, als die tot zulk een ellendig hulpmiddel de toevlugt eindelijk moesten nemen, om hunne zwakke zaak, ware het mogelijk, te verfterken. Hij daagt hen uit, om de bewijzen voor hunne gevoelens over te leggen tegen de bewijzen, welke door de Proteftanten, in het bijzondere de Lutherfchen, werden ingebragt voor hunne leer, ten einde de onpartijdige fcheidfman, die op philofophifche gronden alles mogt beoordeelen, zoude kunnen beflifen, niet zoo zeer wat waarheid ware of fcheen te zijn, maar wat het best, het krachtigst, geftaafd en verdedigd ware.

Met

(*) De titel was; *Digreffio, qua excutitur nova ars, quam nuper commentus est BARTHOLDUS NIHUSIUS ad omnes Germaniæ academias, Romano pontifici deditas & subditas, in primis Coloniensem.*

(†) Toen was de titel; *Tractatus de arte nova, quam nuper commentus est B. NIHUSIUS.*

Met diergelijke drift bleef insgelijks de strijd der Lutherfchen tegen de Hervormden, bijzonder de zulken, die de gevoelens van KALVIJN omhelsden, aan den gang, door de uitgave van menigvuldige fchriften, waarvan het eene fcherper dan het andere was, en de inhoud eene onverdraagzaamheid aan den dag legde, welke ons nog met deernis moet doen denken aan de waarlijk onchristelijke gezindheid van hen, die geroepen waren om het Evangelie des vredes te prediken, maar zich dezen stand alleronwaardigst gedroegen. Kon er, bij voorbeeld, iets, dat meer hatelijk was, worden uitgedacht, dan aan de Hervormden de gevoelens van de ergfte zoenogenoemde kettters toetefchrijven, en te willen bewijzen, dat zij die in hun hart koesterden? Zoo vergeleek ÆGIDIUS HUNNIUS de Hervormden met de Joden, in een gefchrift, *de Foodschgezinde Kalvijn* (*), hetwelk ten jare 1593 uitkwam, waartegen DAVID PAREUS in het licht gaf zijn *Schild der waarheid* (†). Hier tegen weder HUNNIUS zijn

An-

(*) *Calvinus Judaizans, hoc est, iudicæ glorfæ & corruptelæ, quibus JOHANNES CALVINUS illustriffima fcripturæ facræ loca & testimonia de gloriofa trinitate, deitate CHRISTI & Spiritus fancti, cum primis autem vaticinia prophetarum de adventu Mefiæ, nativitate eius, paffione, refurrectione, adscenfione in cælos & fefione ad dextram Dei, detestandum in modum corrumpere non exhorruit.*

(†) *Clypeus veritatis catholicæ de facro sanctâ trinitate.*

na C. G
Jaari 552
tot 1700.

Antipareus (*), en PAREUS hier weder tegen zijn *Regtzinnige Kalvijn* (†). Met eene diergelijke vuilaardigheid vergeleek MATTHIAS HOË VON HOË-NEGG de Hervormden bij de Turken in zijn, ten jare 1621 uitgegeven, *Oogenschijnlijk Bewijs, dat de Kalvijnisten in negenennegentig punten met de Turken overeenstemmen* (§). Deze vergelijking was naar het oordeel van ZACHARIAS FABER zoo wel getroffen, dat hij ter navolging in het jaar 1623 in het licht gaf zijn *Kalvijnistifchen en Turkschen Alkoran* (**). Anderen waren vijandig genoeg, de Hervormden gelijk te stellen met de oude *Manicheën* (††), anderen weder met de *Nestorianen* (§§), an-

(*) *Antipareus, id est refutatio scripti, a PAREO editi in defensionem stropharum & corruptelarum, quibus CALVINUS scripturæ testimonia de mysterio trinitatis, nec non oracula prophetarum de CHRISTO detestandum in modum corruperit.*

(†) CALVINUS *orthodoxus, seu vindicatio CALVINI de trinitate & CHRISTI divinitate.*

(§) *Augenscheinliche probe, wie die Calvinisten in 99 puncten met den Turcken ubereinstemmen.*

(**) *Calvinische und Turckische Alcoran, das ist beweis, dasf der calvinisten lehre in veelen puncten mit dem turckischen alcoran gleichmaefig sey.*

(††) PETRUS HABERKORN gaf ten jare 1675 in het licht *Demonstratio, quod hodierni etiam calviniani errorem manichaicum committant.*

(§§) PHILIPPUS NICOLAI zond ten jare 1609 in het licht *Fundamentorum calvinianæ sectæ cum veteribus Nestorianis communium detectio.*

anderen weder met de *Socinianen* (*), anderen eindelijk met de *Roomschgezinden* (†). Hiertoe behoort dus ook inzonderheid het geschrift van ABRAHAM CALOVIUS, die zich niet schaamde, ten jare 1676 in het licht te geven eene *Vergelijking van de valsche Apostelen*, of kettters van onderscheiden ahang, met de *Kalvijnisten* (§). Schandelijk, allerschandelijkst was het gedrag van deze heethoofdige Lutherfchen, die, wanneer zij, in hun hart, meenden overtuigd te zijn van zulke verregaande ketterijen bij de Hervormden, daar door de meest in het oog loopende bewijzen gaven van hun vooroordeel, van hun onverstand en domheid, of wanneer zij aantijgingen van dien aard voor den voet oprapten, om hunner partij, ware het mogelijk, de hartader aftefnijden, daar door blijken aan den dag legden van eene vijandschap in christelijke leeraars, waar voor geen naam is uittedenken. Wij beleven dan indedaad wel gelukkige tijden, waarin, ten aanzien van het eerste, elken kettermaker eene plaats in het huis der krankzinnigen zoude worden aangewezen,

na C. G.
Jaar 1662.
tot 1700.

(*) JACOBUS HENNING deed ten jare 1684 in het licht komen een werk; *De vicinitate religionum Sociniane & Calviniane in articulo de CHRISTO.*

(†) JOHAN HIMMEL gaf ten jare 1624 in het licht *Calvino-papismus; seu harmonia calvino-papistica theoretico-practica.*

(§) *Pseudo-apostolorum & calvinianorum collatio ad 2 Cor. XI. 13, 14.*

na C. G. zen, en in het laatste geval de beschuldiger tot ver-
 Jaar 1552- antwoording zoude kunnen geroepen worden voor
 tot 1700 hem, die het regt uitspreekt tusfchen den man en
 zijnen naasten.

Bijzon-
 dere ver-
 schillen
 tusfchen
 de Lu-
 therfchen
 en Her-
 vormden.

Wat de bijzondere verschillen aangaat, die tus-
 fchen de Lutherfchen en Hervormden gevoerd wer-
 den, over bijzondere leerftukken, als over de alom-
 tegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam, over
 het heilig avondmaal, enz.; derzelve gefchiedenis
 is reeds hier voor op onderfcheidene plaatfen inge-
 mengd; weshalve wij ons hier ontfagen achten,
 haar opzettelijk, in een meer aaneengefchakeld ver-
 haal van omftandigheden, te boek te ftellen. Andere
 min gewigtige verschillen, waarvan voorheen niet of
 flechts in het voorbijgaan melding is gemaakt, zal het
 genoeg zijn hier kortelijk optegeven. Zoo wete men
 vooreerst, dat er van oudsher tusfchen de Lutherfchen
 en Hervormden eenig verfchil is geweest over de
 verdeeling van de wet der tien geboden. De Her-
 vormden brengen tot de eerste tafel vier geboden,
 en tot de laatste zes, terwijl de Lutherfchen tot de
 eerste drie geboden, en tot de laatste zeven gebragt
 willen hebben. Tot verdediging van deze hunne
 ftelling hebben eenige Lutherfche Godgeleerden op
 onderfcheidene tijden in openbare fchriften tegen de
 Hervormden alles bij elkâêr verzameld, wat fchijn
 van waarheid en geen' fchijn had, zonder, gelijk
 het tusfchen van eikanderen gefcheidene fekten door-
 gaans het geval is, het zich voorgestelde doel, de
 overtuiging van partij, te bereiken. Met kracht
 heb-

hebben hier voor bijzonderlijk geijverd DANIEL CRA- na C. G.
 MER (*), DANIEL WEIMAR (†), JOHAN SAL- jaar 1552.
 MUTH (§), LAURENS CODOMANN (**), SAMUEL tot 1700.
 BOHL (††).

Heviger was het verschil tusfchen de Lutherfchen en Hervormden over het gebruik der beelden in de kerken. In het laatst der zestiende eeuw ontbrandde er een geweldig vuur van twist hier over, aangestookt vooral door de *Wittenbergfche* Godgeleerden. Jaren achter elkanderen duurde die twist; en toen men meende, dat dezelve geëindigd was, ontftond hij weder op nieuw ten jare 1620, toen de *Heidelbergfche* Hoogleeraar der Godgeleerdheid, ABRAHAM SCHULTETUS, eene Redevoering of Leerrede uitgaf, *Over de Afgodsbeelden* (§§), misfchien wel door de omftandigheden des tijds gedrongen, om iets te doen, waarvan hij anders wars was. Hij toch was één der Hervormden, die, hoe ijverig ook

(*) CRAMER gaf ten jare 1672 uit; *De diftinguendo decalogo quoad præceptorum numerum.*

(†) WEIMAR gaf ten jare 1683 uit; *Demonstratio de vera decalogi divifione.*

(§) SALMUTH gaf ten jare 1683 uit; *Theses, quibus discrepantes doctorum ecclesie opiniones de distributione præceptorum decalogi explicantur.*

(**) CODOMANN gaf ten jare 1685 uit; *Eintheilung der heiligen zezn gebhote Gotts.*

(††) BOHL gaf ten jare 1638 uit; *Vera divifio decalogi ex infallibili principio accentuationis.*

(§§) *Sermo de imaginibus idololatricis.*

na C. G. ook voor de belangen hunner gemeenschap, het
 Jaar 1552 evenwel daar voor hielden, dat zij niet tegen de
 tot 1700. Lutherfchen fchrijven moesten, wyl ftilzwijgen het
 beste middel zonde zijn om hen met zich te be-
 vredigen. THEODORUS THUMMIUS, Hoogleeraar in
 de Godgeleerdheid te *Tubingen*, een ijverige Luthe-
 raan, vermaard door zijn verschilvoeren met de
 Hervormden en Roomfchen, zocht dadelijk tegen
 SCULTETUS uit de heilige fchrift en uit de oudhe-
 den te bewijzen, dat het gebruik der beelden in de
 kerken geoorloofd was, en steeds door alle eeuwen
 had plaats gehad. Hij deed dit in een gefchrift,
 dat ten eigenften jare in het licht verfcheen (*).
 Met een diergelijk oogmerk werd SCULTETUS ook
 in dat zelfde jaar nog geantwoord door FREDERIK
 BALDUINUS, Hoogleeraar der Godgeleerdheid en
 Superintendent te *Wittenberg*, in een daartoe op-
 zettelijk ingerigt gefchrift (†). Intuffchen stond ter
 verdediging der zake van SCULTETUS op een her-
 vormd Godgeleerde, die zich noemde THEOPHILUS
 MOSANUS, in een gefchrift (§), dat BALDUINUS
 aanleiding fchijnt gegeven te hebben tot het ver-
 vaardigen van een meer uitvoerig werk, dat ten jare
 1621 in het licht kwam (**).

Over

(*) *Demonstratio, in qua contra A. SCULTETUM ima-
 ginum ufus in templis ex verbo Dei & pia antiquitate
 tractatur.*

(†) *Gegenbericht auf ABR. SCULTETI vermeinten
 fchriftmaefigen bericht von goetzenbildern.*

(§) *Rettung der predigt SCULTETI von goetzenbildern.*

(**) *Ausführliche und in Gottes wort wohlgegründete*

be.

Over den *Exorcismus* (*) of duivelban, eene na C. G. plegtigheid bij den heiligen doop der kinderen in de Jaar 1552. Lutherfche kerk gebruikelijk, is onder de God- tot 1700. geleerden zoo van derzelver gemeenfchap zelve, als met de Hervormden getwift. Vele Lutherfchen verdedigden denzelven ten allerfterkfte; anderen zouden denzelven wel afgefchaft willen zien, maar achtten zulks niet zeer voorzigtig; anderen eindelijk waren er fterk tegen ingenomen, gelijk thans de meeste Lutherfche Godgeleerden er tegen zijn. Welligt zouden na de hervorming al heel fpoedig de voornaamfte Godgeleerden deze ijdele plegtigheid hebben achtergelaten, hadde men niet geoordeeld haar mede tegen de Hervormden, die er openlijk den fpot mede dreven, te moeten verdedigen. De voornaamften, die zich daartoe aangegord hebben, waren JUSTUS MENIUS, Superintendent te *Eifenach* (†), TILEMAN HESHUSIUS, Hoogleeraar in *bericht von bildern Gottes; Christi und der heiligen, in und ausserhalb den Gottes haeufern.*

(*) „*Exorcismus est ritus ille quidem antiquissimus, in catechumenis primum, deinde in ipso baptismo usurpatus, ortus a falsa opinione de obfessione spiriuali nondum baptizatorum, sed inanis idem, qui melius aboleretur.*” Verba funt J. A. ERNESTII, in *Thesibus Theol. dogm.* P. II. Sect. V. Th. 21. Dus dacht er reeds over 's mans voorganger J. M. KRAFFT, als Redacteur van de *Theol. Biblioth.* V. bl. 412.

(†) MENIUS gaf ten jare 1551 in het licht een boek *von Exorcismo, dasf der nicht als een zauberische greuel zu verdammen, sondern in der gewoenlichen action bey der tarffe mit Gott und guten gewisse wohl gehalten werden moege.*

na C. G. in de Godgeleerdheid te *Rostok* (*), JAKOBUS COLERUS, Hoogleeraar in de Oosterfche talen te *Frankfort* (†), enz. De twist duurde voort tot diep in de zeventiende eeuw, ja bijkans tot aan het einde derzelve. Tegen de Lutherfchen lieten zich toen onder de Hervormden vooral zien en hooren JOHAN MOLLER (§) en ONZE GYSBERTUS VOETIUS (**).

Aanval-
len van de
Luther-
fchen op
de Re-
monftran-
ten.

Hoe zeer ook, in sommige opzigten, die Hervormden, welke zich Remonftrantsch-Hervormden noemen, de Lutherfchen genaderd mogten zijn, meenden dezen echter van hen nog op zulken afstand verwijderd te zijn, dat zij zich geroepen oordeelden, derzelve gevoelens opzettelijk te wederleggen. Aan de bevordering van dit doel hebben de Lutherfchen dan ook van tijd tot tijd hunnen arbeid gewijd. Onder dezelve hebben zich bijzonderlijk vermaard gemaakt ABRAHAM CALOVIUS, JOHAN ERNST GERARD, JOHAN OLEARIUS, CHRISTOPH SONNTAG, CHRISTOPH FRANKE, GUSTAAF GEORG ZELTNER (††).

Verfag
van de
verfchil-

Daar wij de Lutherfche Godgeleerden, bij de historifche befchouwing van hunne dogmatiek, hebben

(*) T. HESHUSIUS gaf ten jare 1589 in het licht; *Epistole II. de Exorcismo in actione baptisimi.*

(†) COLERUS gaf ook ten zelfden jare in het licht zijn boek; *Von dem Exorcismo.*

(§) *Kurtzenbericht obs fchriftmaefig sey, den teufel bey der h. taufe zu befchwaeren?*

(**) *Adpendix de Exorcismo infantum baptizandorum, in Disp. Sel. Theol. P. III. p. 1173.*

(††) De eerste gaf ten jare 1655 in het licht; *Con-*
side-

ben leeren kennen als driftige, of wilt gij liever geschreven hebben moedige? helden, in het voeren van de oorlogen des Heeren, gelijk zij het, met eene bijbelsche uitdrukking, noemden, tegen alle andere gezindten, zoo Onroomschen als Roomschen, zal men zich zeker niet verwonderen over het hier door ons gegeven korte berigt van de veelvuldige verschilderschriften, welke door hen tot dat einde opzettelijk vervaardigd zijn, en waarvan wij, wegens de beperktheid van ons bestek, slechts eenige weinigen vermeldden. Meerevenwel moet men er zich over verwonderen, dat zij steeds onderling tegen elkanderen ook het harnas aangordden, en dikwerf den strijd aanhieven over punten, welke zij elkanderen niet hadden behooren te betwisten. Trouwens gelijk in de politieke wereld de krijgsman, die tegen buitenheemschen vijand in volle wapenrusting staat, ter verde-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.
—
len welke
de Lu-
therschen
onder el-
kanderen
gevoerd
hebben.

federatio arminianismi; waarin de zoogenoemde Konfessie en de Apologie der Remonstranten wederlegd worden. Dit werk van CALOVIVS is niet met die vlijt bearbeid, waarmede zijne overige geschriften bearbeid zijn. — De tweede gaf ten jare 1656 in het licht eene *Synopsis arminianismi*. — De derde gaf ten jare 1693 in het licht zijne *Synopsis errorum arminianorum*. — De vierde gaf ten jare 1694 in het licht zijn *Venenum maleologie arminianæ*. — De vijfde ten jare 1694 zijne *Exercitationes de præcipuis inter Lutheranos & Remonstrantes controversiis*. — De zesde ten jare 1718 zijn *Breviarium controversiarum cum Remonstrantibus agitatarum*.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

---

dediging van het hem aanbevolen grondgebied, ook spoedig gereed is zijn geweer te gebruiken tegen dezen of genen spiusbroeder, die, naar hij meent, het tedere punt zijner eer met eene beledigende hand heeft aangeraakt, even zoo ligt gevoelde zich de striidzuchtige godgeleerde getroffen, wanneer zijn geloofsgenoot over zaken van meer of min gewigt anders dacht, dan hij zelf, en met hem alle de overigen dachten, het gene dan ook ten gevolge had, dat hij hem tot een kerk en schoolgevecht uitdaagde, en hem met verbittering aanviel. Oproerig was indedaad zulk eene wijze van denken en handelen. De rust der gheele kerk werd er door gestoord. Elke der partijen kreeg haren aanhang, hare lofverkundigers, hare wrakers, hare vrienden en vijanden, hare medestanders en tegenstanders. De doffe slagen van de ontroerende alarmtrom, die, terwijl zij het hart met kouden schrik vervulden, het verstand voor alle gezonde redekaveling deden doof worden, bragten straks honderden, duizenden, op de been, om in het aangevangen geschil te deelen. Eerst waren zij er doorgaans stille getuigen van; maar straks werden zij luidruchtige beoordeelaars, dikwerf ten nadeele van hem, die anders gelukkig alles voor zich, maar alleen het stugge vooroordeel van het oppervlakkig denkend gemeen tegen zich had. Evenwel hadden toch ook deze twisten hunne nuttigheden. De geloofspunten werden alzoo beter bij het licht bekeken; men zag wat er nog aan ontbrak; die punten werden meer gescherpt, meer gepolijst; zij bekwamen eene betere rigting, beteren vorm, beter aanzien.

zien. En de kloekzinnige besloot er reeds uit, hoe na C. G.
 veel er nog ter herstelling van de leer en den dienst jaar 1552.
 der kerke te doen ware; maar de nakomelingschap tot 1700.

Al vroeg begonnen in de Lutherfche kerkgemeen- Vershil
 fchap deze godsdiensttwisten; met den tijd ver met
 meerderden zij. De eerste belangrijke twist was die SCHWENK
 met KASPAR SCHWENKFELD VON OSSING, een' *Sile-* FELD.
fifchen ridder en raadshcer van den Hertog van
Liegnitz. Deze edelman, een ijverige medehelper
 van LUTHER in deszelfs ondernomen hervormings-
 werk, was als zoodanig een zelfdenkende, verdraag-
 zame, vrijgevende, godzalige Theologant. Maar
 zijne godzaligheid was niet vervreemd van dweeperij
 en myfticisme. Ook zijn verftand fchijnt niet ge-
 noeg opgehelderd te zijn geweest, om eenige ge-
 wigtige waarheden, waarin hij van LUTHER ver-
 fchilde, uit het regte oogpunt te befchouwen, en
 voor anderen in het zuiverfte licht te ftellen. Hij
 zag den verbazenden invloed van LUTHERS hervor-
 ming op het volk aan de eene zijde niet zonder ge-
 voel van hartelijke dankbaarheid aan God, die door
 éénen mensch, in zoo korten tijd, het donker floers,
 dat door duizenden uit onderfcheidene eeuwen over
 de waarheid was vastgeftikt, had doen losmaken en
 afligten; maar aan den anderen kant zag hij met geen
 minder doordringend gevoel van gemoedelijken wee-
 dom, dat de opklaring van godsdienstbegrippen nu
 onder de menfchen van allerlei ftand en klasfe zoo
 weinig te wege bragt ter verbetering der zeden. Het
 le-

na C. G. levensgedrag der, door LUTHER hervormde, christenen was, naar het hem voorkwam, geheel onveranderd gebleven. „Hoe?” vroeg hij zich zelve dikwerf, „hoe is het mogelijk, dat onder dezen nu de ware kerk van den Heiland moet gezocht worden?” Alſchoon hij gaarn op deze vraag een bevestigend antwoord wilde geven, werd hem zulks door de onbevooroordeeldſte naſporing betwist. Dit bragt hem op het denkbeeld, dat de kerk van God verſpreid ware in alle godsdienstgemeenſchappen, zoo Roomſche als Onroomſche. Onder alle gezindheden, onder alle aanhangen, meende hij ware vrome, godzalige vrienden van God en menſchen te vinden. Welk een onchriſtelijk denkbeeld! naar het oordeel van de menſchen dier tijden, in de onderscheidene kerkgenootſchappen. Niets was in het oog van de meeste Roomſchen verderfelijker voor het heilig geloof der Vaderen, waarmede alle godzaligheid of ſtand houden of vallen moest. En naar de begrippen der Onroomſchen was zulk eene gedachte volſtrekt onbeſtaanbaar met het oogmerk, waarmede men het werk der hervorming ondernomen had, en met den meesten ijver doorzette. Eerſt in onze latere tijden heeft men gezien, dat dit denkbeeld in den aard der zake gegrond is. Hij, wiens verſtand door geene partijzuchtige vooroordeelen verblind is, wil de duidelijke ſprekende onderſtandening toch niet logenſtraffen, die hem de waarheid van deze meening volkomen bevestigt. Eene zoodanige hervorming, als door LUTHER werd ten uitvoer gebragt, was noodzakelijk, allernoodzakelijkst. Zonder

der dezelve zoude er van de christelijke kerk niets, dan de naam, zijn overgebleven. Maar hadde men ook naar SCHWENKFELDS grondstelling kunnen handelen, en behoudens de voornaamste grondwaarheden van de godsdienstleer, omtrent min gewigtige leerstukken toegeefelijk zijnde, christenen van christenen schiften, de godzaligen met broederlijke liefde omhelzen, de overigen buitensluiten; de kerk van onzen Heiland zoude in hare bijzondere gemeenschappen eene gansch andere gedaante hebben gekregen. Hadde er dan nog eene scheiding moeten blijven, gelijk zij zekerlijk zoude gebleven zijn, het zoude niet eene scheiding tusfchen regtzinnigen en onregtzinnigen, maar tusfchen godzaligen en ongodzaligen geworden zijn. Derwaarts moest toch éénmaal de gang der zake de menschen leiden. Maar de toestand der kerke in die tijden was er nog niet rijp voor. Van achteren zien wij eerst nu, dat de vooringenomenheid der menschen met éénmaal omhelsde leerstellingen, die men zich verbeeldde, dat voor gene andere wijziging vatbaar waren, en zonder welker stijve aankleving zij zich geene zaligheid na dit leven dachten te kunnen belooven, dat zulk eene vooringenomenheid het doel van SCHWENKFELD met alle kracht moest tegenwerken. Hij verzamelde wel eene gemeente van opregte vrienden des Heilands uit onderscheidene kerkgemeenschappen, lieden van onderscheiden rang en staat, geleerden en ongeleerden. Deze gemeente schijnt zich bijzonder te *Liegnitz* en *Fauer* gevestigd, en door *Boheme*, het Graaffchap *Glatz*, het kanton van *Zurich* en elders uitgebreid te hebben.

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. ben. Maar 's mans pogingen vonden geen algemeenen
 Jaar 1552. bijval. Zijne gemeente verliep weder in de volgende
 tot 1700. tijden allengs. De strijdvoerende Godgeleerdheid nam alle
 hare sterkten weg, zoo dat zij op de lijst der bijzondere
 gezindten naauwelijks meer geteld werd. In de eerste helft der
 achttiende eeuw bestond zij evenwel nog uit ongeveer driehonderd
 huisgezinnen. In onze tijden zoude 's mans loffelijk doel
 beter bevorderd zijn geworden. Wij weten, wat de Graaf van
 ZINZENDORFF, onder eenen blijkbaren invloed van Gods zegen,
 heeft gedaan bij de stichting van eene kerkgemeenschap,
 die over de geheele aarde verspreid is. Maar God kent de
 tijden, waarin het gene aan menschen op de beste gronden
 heilzaam voorkomt, het voegelijkst kan worden uitgevoerd.
 Op zulke tijden werkt Hij door menschen, al zijn het de
 zoodanigen, die hunnen medemenschen ongeschikte
 werktuigen schijnen te zijn, ter bevordering van het
 welzijn der kerke; en Hij werkt met kracht.

Evenwel SCHWENKFELD zoude zijn doel beter bereikt hebben,
 hadde hij ten aanzien van eenige leerstukken anders
 gedacht. Gewisfelijk de hervormers zouden in hem den
 uitnemendsten medehelper gevonden en geëerbiedigd
 hebben; en de nieuw gestichte gemeenschap der kerk
 zoude niet alleen meer gezuiverd zijn geworden van
 dwalenden in de leer, maar ook van dwalenden in
 het zedelijke leven. Een zelfdenker zijnde, maakte
 hij geene zwarigheid, om van LUTHER te verschillen,
 in wiens alom ingang vindende leer hij vele misbegrippen
 meen-

meende te ontdekken. Naar SCHWENKFFELDS ge-
 voelen hadde men ja LUTHER als een' afgezant te
 beschouwen, wyl hij het geweten van de ondrage-
 lijke bezwaren des Pausdoms bevrijd had. In zijne
 leer was echter nog te veel menschelijks overgeble-
 ven; daar van moest zij ook gezuiverd worden.
 LUTHER had zich in de hervorming te veel door
 zijne overmatige drift laten sturen. Hij hadde dik-
 werf met het onkruid ook de tarwe uitgeroeid. Aan
 deugd en zedelijkheid hadde hij te veel afbreuk ge-
 daan. Het geloof, levend in goede werken, werd
 niet genoeg van hem aanbevolen. Zijn geloof was
 te wankel, te zwak, te werkeloos. Hetzelve was
 niet ongelijk aan dat, waarover JAKOBUS, de Apostel,
 weleer klaagde. Van daar dan ook, dat LU-
 THER deszelfs brief in den Bijbel niet regt lijden
 mogt. LUTHERS ijver was ook niet gepaard met
 dien geest van zachtmoedigheid, welken het Evan-
 gelie van CHRISTUS ademt. Van daar bij deszelfs
 volgers zoo veel bitterheid, zoo veel nijd en gram-
 storigheid jegens allen, die slechts eene haarbreedte
 van hen afweken. Eénmaal tot op eene zekere
 hoogte gekomen, van waar zij den geheelen omvang
 der Evangelieleer met een verhelderd oog meenden
 te kunnen overzien, wilden zij niet hooger klim-
 men, uit vrees, dat zij dan mischien nieuwe ge-
 breken zouden ontdekken, die, wanneer zij openbaar
 werden, hunne te voren gepredikte gevoelens omver-
 werpen, en hen te schande zouden brengen. Welk
 eene denk- en handelwijze, den volgeren van den
 hervormer onwaardig! Men behoorde niet te blijven

HERV. V.

T

staan;

na. C: G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G. staan, daar LUTHER staan bleef, maar voortgaan;
 Jaar 1552. men konde niet in alle gevallen van éenen mensch,
 tot 1700. hoe geleerd en schrander ook, teregtwijzing wacht-
 ten, maar men diende zijne gedachten te verheffen
 tot God, bij wien de oorsprong van alle licht is,
 en zelf over alles het oog laten weiden. Zoo zou-
 de men ééns zien het gene een ander nog niet had
 gezien, en ook vele belangrijke punten beter zien;
 dan anderen die gezien hadden. Zoo zoude men
 op den weg des onderzoeks vorderingen maken,
 die al hooger en hooger gingen, die ons waarheden
 deden kennen, waaraan niemand voorheen gedacht
 had, en die ons het gene nu nog voor waarheid ge-
 houden werd, als verderfelijke dwaling, zouden doen
 achter wege laten of verwerpen. LUTHER hadde
 ons uit *Egypte* geleid; maar liet ons nu in de
 woestijn rondzwerfen, zonder ons te kunnen of te
 willen brengen daar men wezen moest. Hij hadde
 een' hoop zinnelijk denkende menschen, die aan ke-
 tenen lagen, losgemaakt; maar dezen wisten hunne
 vrijheid niet te gebruiken; zij sloegen tot losbandig-
 heid over, en waren der zake van het Evangelie
 allerfchadelijkst (*).

Wat voor het overige de voornaamste punten aan-
 gaat, waarin SCHWENKFELD van LUTHER verschild-
 de, die zijn reeds hier voor opgegeven (†). Gelijk
 wij gemeld hebben, waren er in 's mans godsvrucht-
 tige volgers lieden van hoogen rang en van groote
 ge-

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 519, 520.

(†) Zie het XX d. bl. 157. en XXIII d. bl. 160-166.

geleerdheid. De voornaamste was wel VALENTIJN na C. G.
 CRAUTWALD, die, nog voor het midden der zes- Jaar 1552.
 tiende eeuw, verscheidene schriften heeft uitgegeven, tot 1700.
 ter verdediging niet alleen van SCHWENKFELDS
 godsvruchtig doel in het hervormen der kerke, maar
 ook van zijne bijzondere gevoelens (*). Onder de
 overigen verdienen genoemd te worden JOHAN SIE-
 GISMUND WERNER (†), BERNARD HERXHEI-
 MER (§), DANIEL FREDERICI (**).

Krachtig was de tegenstand, welken SCHWENK-
 VELD met zijnen aanhang moest lijden van de her-
 vormers en allen, die aan hunne zijde stonden. In
 LUTHERS oog waren 'smans gevoelens zoo onge-
 rijmd, dat hij dezelve geene opzettelijke wederleg-
 ging waardig oordeelde. Zijne pen achtte hij te
 goed, om er die toe op te vatten, zijnen tijd te
 kostelijk, om er dien aan te besteden. Alleen hij
 verklaarde in meer dan één geschrift, bijzonderlijk
 in een' brief, aan SCHWENKFELD geschreven, welke
 in

(*) CRAUTWALD gaf van het jaar 1543 af in het
 licht; *Der neue mensch, en bewehrung, dasf CHRISTUS
 gantz der wahre naturliche sohn Gottes, und kein ge-
 schoefft seij.* — *De veteris depravati, novi item ac repa-
 rati hominis conditione*, en meer andere schriften.

(†) WERNER gaf ongeveer het jaar 1546 uit een'
 Katechismus met eene voorrede van SCHWENKFELD; ook
 een' *Dialogus de exinanitione & exaltatione CHRISTI.*

(§) HERXHEIMER gaf ook omtrent dien tijd in het
 licht eene *Bekennnis christlichen glaubens.*

(**) FREDERICI gaf in het licht *Geheimnis der Prufung.*

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

in zijne uitgegeven werken gevonden wordt (*), dat zijne ziel eenen afkeer had van 's mans gevoelens en stellingen. MELANCHTHON sloeg dien zelfden weg in; maar gaf daartoe een afzonderlijk werk in het licht (†), ongeveer het jaar 1554. Tegen beider verklaringen verantwoordde zich weder SCHWENKFELD in onderscheidene schriften (§). JOHANNES BRENTIUS en MATTHIAS FLACIUS schijnen SCHWENKFELDS gevoelens het eerst eenigzins wederlegd te hebben, waarop deze weder geen antwoord is schuldig gebleven. Tusschen FLACIUS en SCHWENKFELD werd de twist allerhevigst; vele schriften werden door hen tegen elkanderen gewisfeld (**).

SCHWENK-

(*) Tom. XX. p. 2072.

(†) *Dasz der mensch in der bekehrung zu Gott in diesem leben gerecht werde vor Gott wegen des gehorsams des Mittlers, durch glauben, nicht von wesentlichen gerechtigkeit.*

(§) Tegen LUTHER gaf SCHWENKFELD uit *Ableinung der LUTHERS malediction*; 1555.

(**) FLACIUS gaf uit ten jare 1553 zijn geschrift; *Von der heiligen schrift und ihrer wirkung*. SCHWENKFELD antwoordde hierop in een verhoog; *vom worte Gottes, dasz kein ander wort Gottes seij eigentlich zu reden, denn der sohn Gottes JESUS CHRISTUS*. Intusschen verscheen in het licht *Judicium eines predigers in des Schlessen uber FLACII buchlein, so er wieder SCHWENKFELDEN in truck hat laten ausgeben*. Hier tegen weder schreef FLACIUS *Vom furnehmlichen stuck, punct, oder artickel der Schwenkfeldischen schwaermereij*. Hierop volgden van beide zijden meer andere schriften, te menigvuldig, om hier opgenoemd te worden.

SCHWENKFELDS gevoelens werden evenwel in hun- na C. G.
nen loop niet volkomen gestremd; zij vonden, na jaar 1552.
dezen twist met FLACIUS, meer bijvals en aanhangs. tot 1700.

Hierdoor werden eindelijk weder eenige geleerde
Lutheranen opgewekt, om andermaal ter wederleg-
ging van dezelve het hunne bijtedragen, als daar
waren LUCAS OSIANDER, vader en Zoon, JAKOB
HEILBRUNNER, JOHAN WINKELMANN, DANIEL
SCHNEIDER, enz. (*).

Korter van duur, maar niet min hevig, was de Twist met de Antinomianen.
zoogenoemde Antinomiansche twist, verwekt door
de strenge gevoelens van JOHAN AGRICOLA, die,
als in LUTHERS tegenwoordigheid, te *Wittenberg*
opstond tegen het gebruik der wet, waarvan, zijns
oordeels, de Christenen vrij waren. Van dit ver-
schil is reeds voorheen in ons werk een algemeen
verslag gegeven (†); hier dient er meer in de bij-
zonderheden van gemeld te worden. Langzamer-
hand was AGRICOLA met dit zijn gevoelen opgetre-
den; het verschil was eerst zoo gering, dat LU-
THER hetzelfde van weinig belang achtte. Maar

AGRI-

(*) L. OSIANDER, de vader, gaf ten jare 1591 in
het licht *Wiederlegung der bekaentnis* CASP. SCHWENK-
FELDS. L. OSIANDER, de zoon, gaf ten jare 1607 in
het licht; *Enchiridion controversiarum cum Schwenkfel-
dianis*. J. HEILBRUNNER gaf in het licht ten jare 1597
Schwenkfeldio-calvinismus. WINKELMANN ten jare 1608
Disputationes contra errores SCHWENKFELDI de CHRISTO.
SCHNEIDER in hetzelfde jaar; *Der prufung des* SCHWENK-
FELDS.

(†) Zie het XXIII d. bl. 132-133.

na C. G AGRICOLA, met zijn gevoelen tegen LUTHER wil-
 Jaar 1552 lende doordringen, gaf te *Wittenberg* in het jaar
 tot 1700 1537 in het licht *achttien stellingen* (*). In de vijf
 eersten beweerde hij, dat de boetvaardigheid niet uit
 de tien geboden, of uit eenige hoe ook genoemde
 wet van MOZES, maar uit het lijden en sterven van
 Gods Zoon, door het Evangelie, moest geleerd
 worden. Dit zocht hij met bijbelsche plaatsen te
 staven, onder anderen met het gene, gelezen wordt
 LUK. XXIV: 26 en 47. „Moest de CHRISTUS niet
 deze dingen lijden, en alzoo in zijne heerlijkheid
 ingaan; opdat in zijnen naam gepredikt wierd bekee-
 ring en vergeving van zonden?” Ook hiertoe werd
 bijgebracht MARK. XVI: 15. en eene en andere
 plaats meer. Vervolgens tracht hij te betoogen, dat
 de wet geenszins ter regtvaardiging noodig zij,
 naardien de Heilige Geest zonder dezelve gege-
 ven, en de mensch alleen door het Evangelie van
 CHRISTUS geregvaardigd wordt. Alzoo behoorde
 dan de wet van MOZES noch tot den aanvang,
 noch tot het midden, noch tot het einde der regt-
 vaardiging. Eindelijk wordt er eene leer gevor-
 derd, die niet verdoemt, maar regtvaardigt en
 zalig maakt. En deze leer is het Evangelie, welke
 te gelijk boetvaardigheid en vergeving van zonde
 predikt.

Tegen deze achttien stellingen gaf LUTHER in
 het

(*) *Positiones inter fratres sparse*. Men vindt deze
 stellingen ook in het Hoogduitsch in ARNOLDS *Kirchen
 und Ketzer Historie* T. II. L. XVI. C. 25. p. 813.

het jaar 1538 en in de beide volgende zes twist-
 redenen uit (*). In de eerste ontwikkelde LUTHER
 het denkbeeld van boete; het fluit deels in zich be-
 rouw van, en schrik tegen de zonde, deels een
 voornemen, om het leven te beteren. Het eerste
 stelt hij, dat alleen uit kracht van de wet gewerkt
 wordt, het andere alleen uit het Evangelie. In de
 tweede stelt hij, dat de wet wel ter regtvaardiging
 van den mensch onnoodig en onnut zij, maar dat
 zij daarom niet behoeft afgeschaft te worden; veel
 meer behoort dezelve met ernst voorgedragen te
 worden, ten einde de mensch uit dezelve zijne on-
 gerechtigheid en verdoemenis leere kennen, en daar
 door voor God verootmoedigd worde. Hoe noodig
 den Christen de wet zij, bewijst hij in de derde
 twistrede daaruit, dat deszelfs geheele leven, naar
 de vermaning van CHRISTUS, eene eeuwige boete
 zijn moet. Hij denkt, dat zelfs het *Onze Vader*
 een stuk der boete zij, waarin veel van de wet
 voorkomt, en dat CHRISTUS, in het Evangelie door
 straffen en bedreigingen de kracht der wet heeft
 doen gevoelen. In de vierde twistrede wordt ge-
 leerd, dat de wet daarom niet behoeft opgeheven te
 worden, wijl zij niets ter regtvaardiging toebren-
 gt; daar zij toch integendeel veeleer de betracht-
 ing der wet bevordert. Op de regtvaardiging volgen de
 goede werken van zelve, zonder hulp en dwang
 der wet. In de vijfde twistrede wordt bewezen,
 dat

(*) Deze *Disputationes* worden in het latijn en hoog-
 duitsch gevonden in LUTHERS werken; edit. *Vicemb.* XII.

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

dat ook de geregtvaardigen, zoo lang zij leven, onder de wet staan, en dat uit dien hoofde de leer aangaande dezelve dies te noodiger in de kerk is. En eindelijk wordt in de laatste twistrede bewezen, dat alle Goddelijke en menschelijke orde, alle zedelijkheid en de godsdienst zelf ophouden zoude, wanneer de wet onderdrukt moest worden (*).

Gelijk het in menigvuldige twisten van vroeger en later tijd het geval is geweest, zoo was het ook in dezen twist tusſchen LUTHER en AGRICOLA. Beiden dreven zij hunne gevoelens te hoog; en hun verschil liep grootendeels uit op woordenſtrijd. En naar het den geleerden NITZSCH (†) toefcheen, was AGRICOLA door LUTHER niet wel gevat en begrepen. AGRICOLA hadde, gelijk NITZSCH meende, het onderscheid tusſchen eene politifche godsdienst-inrigting, gelijk de Joodsche was, en eene zedelijke of christelijke in den grond wel getroffen. Hij wilde dus ook eene geheel zedelijke godsdienstleer voorgesteld hebben, welke de menschen niet uit vrees voor Goddelijke straffen, maar uit ware hoogſchatting der Goddelijke genade, leiden konde, zoo wel ter bevordering van hartelijk leedwezen over, en afkeer van de zonden, als ter inboezeming van hoop op vergeving, en ter beoefening van Gode gevallen deugd. Deze leer vond hij in het Evangelie; en wanneer hij het gebruik der wet afkeurde, zoo hadde

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 531-533.

(†) In zijne *Prolesiones II. de Antinomismo* JOHANNIS AGRICOLAE; *Vitemb.* 1704.

de hij het oog alleen op de *Mozaische*. De leer na C. G. trouwens van JESUS CHRISTUS was eene volkomene Jaar 1552. godsdienstleer, en derhalve voor het zedelijk onder- tot 1700.

---

wijs ter betrachting van deugd ook volkomen toereikend. NITZSCH wilde wel gelooven, dat AGRICOLA zich van dit alles geene heldere denkbeelden gevormd had, maar hij hadde er toch een donker begrip van gehad. En in die opzigt ware hij LUTHER verre vooruit geweest, die van de boete niet in alles volkomen juiste denkbeelden gekoesterd, en het onderscheid tusfchen de wet en het Evangelie niet zoo naauwkeurig bepaald had, als hadde moeten geschieden. In sommige opzigten hadde evenwel LUTHER getoond, dat hij in den grond der zake van AGRICOLA weinig verschilde; maar de drift, welke hem bij het éénmaal opgevatte denkbeeld, dat hij van hen verschilde, had in werking gebragt, deed hem telkens weder buiten de grenzen ftappen, welke hij zeker beter onder het oog zoude hebben gehouden, ware hij bedaard geweest. Zoo ziet men, dat verschillen, met ijver aan wederzijden gevoerd, nooit de zaak volkomen beslifen kunnen in het oordeel van hen, die er getuigen van zijn, alleen uit hoofde van vooringenomenheid en partijzucht; maar dat de naneef alleen, met bezadigde zinnen, alles wikkende, veelal aan beide partijen deels gelijk moet geven, deels ongelijk, en zoo langs den weg van een koelbloedig onderzoek de waarheid vindt, welke niemand der vaderen vond. Het vooroordeel verblindde de aanhangers van LUTHER. Allen verwierpen AGRICOLA's gevoelens als

na C. G. dwalingen. Velen wederlegden dezelve openlijk ;
 Jaar 1552 onder dezen maakten zich meest vermaard KASPAR
 tot 1700 GUTTEL, Predikant te *Eisleben*, MICHAEL COE-
 LIUS, PETRUS PALLADIUS, JOACHIM MÖERLINUS
 en JOHANNES WIGANDUS. Deze laatste heeft wel
 inzonderheid in dezen eenen grooten naam verwor-
 ven (*). Onder de aanhangers van AGRICOLA is
 wel de voornaamste geweest JAKOB SCHENCK, die
 als Superintendent te *Freyburg* in *Meisfen*, om de-
 ze reden, ten jare 1538 is afgezet, en na zijne ge-
 voelens herroepen te hebben, te *Leipzig* Hoogleer-
 aar in de Godgeleerdheid werd, maar toen weder
 op nieuw onder verdenking gevallen zijnde, ander-
 maal zijnen post verloren heeft, en eindelijk uit het
 land werd gebannen. Twee schriften zien van hem
 het licht, eene Postille en eene Twistrede, waarin
 hij zijne stellingen heeft trachten te bewijzen.

Ook AGRICOLA heeft ten jare 1540 zijne gevoe-
 lens herroepen. De denkbeelden, welke hij, ten
 aanzien van het betwiste leerpunt, koesterde, wa-
 ren, naar het schijnt, niet zoo uitgewikkeld voor
 zijnen geest, dat hij van derzelve gegrondheid ge-
 noegzaam overtuigd was. Hij deed ten minste van
 zijne gevoelens afstand. Trouwens het kan zijn,
 dat hij in een gesprek, ten gemelden jare met LU-
 THER gehouden, meer voor deszelfs gezag en acht-
 baarheid zwichtte, dan wel voor de bewijsredenen,
 door

(*) Hij gaf twee geschriften uit; *Collatio de tribus
 argumentis antinomicis*, Jen. 1570; en *Collatio de an-
 tinomia veteri & nova*. Jen. 1571.

door hem bijgebragt, ter verdediging van zijne be-
grippen (*). AGRICOLA herriep zijne gevoelens
fchriftelijk te *Berlijn*, werwaarts hij nu tot hofpredi-
ker van den Keurvorst van *Brandenburg* beroepen
was. Hij verklaarde in dit zijn gefchrift, dat de
wet allendeels eerst geleerd behoorde te worden;
maar wanneer de mensch uit dezelve aan zich zel-
ven ontdekt, en zijn geweten ontrust, of met fchrik
ware vervuld geworden, als dan eerst het Evangelie
moest troosten. Tevens bad hij allen om vergiffenis,
die door zijne te voren aan den dag gelegde
meeningen geërgerd waren.

Deze twist met AGRICOLA had op de Scholastieke
Godgeleerdheid, die allengs van onderen op we-
der zocht in te kruipen, eenen bijzonderen invloed.
Want nu begon men het gebruik der wet te ver-
deelen in een' *usus politicus*, (ik kan hier niet wel
andere, dan de latijnsche woorden bezigen) *paeda-
gogicus* en *didacticus* of *normativus*. De *usus po-
liticus* bestond in de betrachtting der natuurwet; op
denzelfen moesten alle pligten van het maatschap-
pelijke leven rusten. De *usus paedagogicus* bevoor-
derde in de bekeering de aanneming en toeëigening
van CHRISTUS; en de *usus didacticus* maakte bij de
geloovigen het gebruik der wet uit na de bekeering (†).

AGRI-

(*) JABLONSKI oordeelt in zijne *Institut. hist. christ.* T.
II. p. 144. dus over AGRICOLA te streng, wanneer hij
hem noemt *virum de re Evangelicorum non male meri-
tum, sed ingenii pertinacis sibi que plus iusto fidentis.*

(†) Vergelijk BAUMGARTENS *Geschichte der Religions-
par-*

na C. G. AGRICOLA was het, die op last van Keizer KA-
 Jaar 1552 REL, *den vijfden*, in het jaar 1548, nevens JULIUS
 tot 1700 PFLUG en MICHAEL HELDING, anders genoemd SI-

Twist
 over de
 onver-
 schillige
 zaken in
 den gods-
 dienst.

DONIUS, beiden Rooms-katholieke Godgeleerden, de opsteller was van het vermaarde geschrift *Interim* (of Intusfchen) dus genoemd, om dat die Monarch hetzelve den Protestanten wilde opdringen, als een middel, om de godsdienstverschillen te doen zwijgen, tot dat daaromtrent door eene algemeene kerkvergadering uitspraak zoude gedaan zijn. Dit geschrift, hebben wij voorheen gezien, gaf aanleiding tot hevige twisten. Niet alleen misviel hetzelve aan de Roomschegezinden en aan de meeste Protestanten; maar onder deze laatsten werd het eene bron van hoog bruischende verdeeldheden, die nauwelijks te stoppen was. De geschiedenis van die verdeeldheden is reeds voorheen te boek geslagen (*); hier moeten derzelve bijzonderheden nader gemeld worden. In dit geschrift *Interim* waren eenige *onverschillige* zaken voorgeschreven, waarin de Keizer begeerde, dat de onderscheidene godsdienstpartijen voor als nog overeenkomen, en zich zouden laten vinden. Dit gelukte niet. De Roomschen waren er geheel afkeerig van. En wat de Protestanten betreft, dezen waren te dien opzichte verdeeld. Sommigen, overhellende tot zachtheid en gematigdheid, wilden zich te dezen aanzien gaarn schikken, te meer,

partheyen; bl. 1153-1157. en SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 534-540.

(*) Zie XXIII d. bl. 139-143.

meer, daar zij anders vreesden, zich de geweldige uitwerkfelen van 's Keizers ongenoegen te zullen op den hals laden. Aan het hoofd van dezen stond MELANCHTHON. Maar de overigen stelden zich hier allergeweldigst tegen, nergens minder van wilstende hooren. Alzoo ontftonden de verschillen, welke de *Adiaphoristische* genoemd werden, naar een Grieksch woord (*), dat *onverschillig* beteekent. Er werden verscheidene bijeenkomsten gehouden, waarin men hier over handelde. Onder dezelve is wel het meest vermaard geweest die van *Leipzig*. In deze bijeenkomst werd, door MELANCHTHON, EBER, BUGENHAGEN, MAIOR, PFEFFENGER, ontworpen een formulier, waaraan de toenmalige Keurvorst van *Saksen* MAURITS zulk een gezag gaf, dat hetzelfde als een regel, waarnaar alle zijne onderdanen zich gedragen moesten, werd voorgeschreven. De hoofdinhoud kwam hierop neder, dat, indien maar de zuiverheid der leer behouden bleef, men in de kerkplegtigheden en in andere onverschillige dingen behoorde toetegeven, en daarover onderling niet te twisten. Dit formulier kreeg alzoo den naam van het *Leipziger Interim*, en opende den weg tot hoog klimmende oneenigheden, die de gansche kerk met vrees vervulden voor gevolgen, die het geheele werk der hervorming, met zulken voorspoed voortgezet, weder konden verijdelen. De meeste Lutherfchen vonden in dat *Interim* van *Leipzig*, onder den naam van *onverschillige* zaken, inzonderheid vele plegtigheden,

(*) *Adiaφορος*.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. den , herkomstig uit het ongerijmdste bijgeloof;
 Jaar 1552. plegtigheden, die voedsel gaven aan den inwendigen
 tot 1700. trek der menschen, om in het uiterlijke verdiensten
 te zoeken, welke zij voor God in rekening konden
 brengen, plegtigheden, die in het naauwste verband
 stonden met leerstukken, waarvan de Protestanten
 eenen afkeer moesten hebben, en die alleen in de
 Roomsche kerk, wegens gebrek aan licht, of uit
 vooroordeel, omhelsd konden worden. Zoo dach-
 ten er alle Lutherfchen over, die getrouw wensch-
 ten te blijven aan de welberedeneerde gevoelens van
 hunnen eersten voorganger, den onsterfelijken LU-
 THER. Deze, meenden zij, dat, wanneer hij nog
 op aarde geleefd had, gelijk hij nu in den hemel
 onder de meer verlichte zaligen leefde, gewisfelijk
 eenen toornigen blik op zijnen broeder MELANCH-
 THON zoude geflagen hebben, die koelbloedig ge-
 noeg was, om in den Godsdienst van menschen,
 welke voor den hemel werden opgevoed, zulke za-
 ken als onverschillig in zijn oog toetelaten. Buiten
 kijf goot de menschlievende MELANCHTHON, met
 eene te milde of ruimschotige hand, gelijk men
 spreekt, wat te veel water in den wijn. Maar men
 ziet hier weder, het gene zoo dikwerf is gezien en
 aangemerkt, dat, waren 's grooten mans verstande-
 lijke vermogens in LUTHERS geest, en de inborst
 van dezen in MELANCHTHONS hart geweest, het
 geheele Protestantisme eenen anderen gang zoude
 genomen hebben. LUTHERS hart bruischte gewel-
 dig; maar dat van MELANCHTHON was vlak gelijk
 eene effene zee. Beider harten hadden tot één hart

gefmolten moeten zijn; dan zouden deszelfs bewe-
gingen zachtelijk beroerde kabbelingen zijn geweest,
die aan de hervorming eene bestendig voortdurende
werking hadden kunnen geven, waardoor al het
goede, dat men zich had voorgesteld, veel beter
zoude zijn bevorderd geworden. Maar wat willen
wij menschen oordeelen? Gods bestuur loopt veel
hooger dan onze menschelijke inzigten zijn, die,
hoe helder ook, naar zij ons voorkomen, evenwel
flauwe schemeringen zijn, waardoor wij dikwerf
verhinderd worden, het ware van het valsche te
scheiden.

Het weifelen van MELANCHTHON was onverdra-
gelyk in het oog der echte Lutheranen, aan welker
spits MATTHIAS FLACIUS stond. Deze geleerde
man gaf ten jare 1549, 1550 en 1551 in het licht
zijne menigvuldige, op elkâêr staêg volgende, schrif-
ten, waarin hij aan het publiek heeft medegedeeld
alle met mogelijkheid te maken aanmerkingen op
het *Leipziger Interim*, alles wederleggende, wat
in hetzelfde zijns oordeels met het Protestantisme
volstrekt niet bestaanbaar was. Deze geschriften
waren deels in het Hoogduitsch, deels in het La-
tijn (*), en opgevuld met vrij hevige verwijtingen
van

(*) De hoogduitsche geschriften waren; *Leipziger In-
terim mit scholien erlautert*; — *Schrift wieder ein recht
epicurisch buch, darin das Leipziger interim verthei-
diget wirt, sich zu huten vor den verfälschen der
wahren religion, nüzlich zu lesen*; — *Erklärung der
schaendlichen sünde der ienigen, so durch das concili-
um,*

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G van trouweloozen afval, den zoodanigen gedaart, die tot nog toe als grondzuilen van de regtzinnigheid der kerke waren aangezien. Aan de zijde van FLACIUS stonden tegen MELANCHTHON en deszelfs aanhang NICOLAUS GALLUS, een Godgeleerde te *Maagdenburg*, van wien men ook verscheidene hiertoe betrekkelijke schriften heeft (*), NICOLAUS

AMS-

*um, interim und adiaphora von CHRISTO zu dem Antichrist fallen; — Klaerliche boweifung, dasf alle die, welke die schriften wieder das interim feil zu habent und zu lesen, verbieten; item die zu dieser zeit die Magdeburger verfolgen, Christum verfolgen; — Bericht von etlichen artickelen der Christlichen lehre weder die adiaphoristen, en nog veel meer andere diergelijke schriften. In het latijn waren meer dan tien schriften, hiertoe betrekkelijk, door FLACIUS verzameld, die voor een gedeelte eerst elk afzonderlijk zijn uitgekomen, en daarna allen zamen in één' band het licht zagen ten jare 1550, onder den titel van; *Omnia latina scripta M. FLACII Illyrici, hactenus sparsim contra adiaphoristicas fraudes & errores edita, & quaedam, prius non excusa.**

(*) Deze schriften zijn; *Disputatio de adiaphoris & mutatione praesentis status pie constitutarum ecclesiarum; — Erklaerung und consens vieler christlichen kirchen der Augspurgischen confession auf die neue verfaelschung der lehre vom freyen willen, die aus dem Interim von etlichen noch gefuhret und vertheidiget wird; — Erklaerung der religionsstreite zu nothdurftigen unterricht der kirchen und ableinung falscher calumnien wieder die verfaelscher der wahren augspurgischen confession en meer anderen.*

AMSDORFF (*). Dezen waren wel de voornaamste medestanders van FLACIUS; bij welke zich evenwel ook nog gevoegd hadden eenige andere mannen van naam, als JOACHIM WESTPHALUS en JOHAN HOEK, anders genoemd ÆPINUS, enz. Beide deze geleerde hebben zeer vele grootere en kleine geschriften, hier toe betrekkelijk, uitgegeven:

Op al het onaangename, dat MELANCHTHON in die schier ontelbare schriften lezen moest, ware het hem onmogelijk zoo te antwoorden, als wanneer hij slechts tegen éénen wederstrever zich te verdedigen, en één geschrift te wederleggen gehad hadde. Raadzaam vond het derhalve de verstandige man, om geen één van alle die schriften op eene ordelijke wijze, stuk voor stuk, te ontzenuwen, maar voor de geheele Protestantfche kerk zijne rondborstige verklaring afteleggen omtrent de zaak, die in verschil was. Dit deed hij eenvoudiglijk in eene voorrede voor zeker door hem uitgegeven werk *over de boetvaardigheid* (†); welke voorrede bijzonderlijk tegen FLACIUS gerigt was. Hij verklaarde, dat al wat deze tegen hem geschreven had, openbare laster was; als hadde hij niets anders in den zin, dan om de leer te veranderen, en kerkplegigheden te

(*). Ook veelvuldig zijn de schriften van dezen AMSDORFF; als *Dasf ietzund die rechte zeit sey, Christum und sein werk zu bekennen, und auf keine andere zu warten sey*; — *Etliche sprucke, dasf man den adiaphoristen nicht trauen noch glauben soll*, en meer anderen.

(†) *Repetita doctrina de penitentia.*

HERV. V.

V

na C. G te herstellen, die reeds afgeschafte, en met eenen
 Jaar 1552. reinen godsdienst niet overeenkomstig waren. ME-
 LANCHTHON verklaarde, dat hij ten aanzien van de
 to: 1700. geheele godsdienstleer geene andere gevoelens voede-
 de, dan die hij had ontwikkeld in zijne bekende
Loci theologici, en dat, wat de kerkplegtigheden
 aanging, hij geraden hadde niets anders aan de
 hand te houden, dan hetwelk geene de minste in-
 breuk op den godsdienst des harten had, en het
 gene eigenlijk gezegd niet waardig was, dat men er
 eenig gewigt aan hing. BUGHAGEN, PFEFFIN-
 GER en anderen, die der partij van MELANCHTHON
 waren toegedaan, beijverden zich in onderscheidene
 schriften zoo veel te meer, om de schriften van
 FLACIUS te wederleggen. Inzonderheid gordden zich
 hiertoe aan eenige geleerden te *Wittenberg*, die,
 ongeveer het jaar 1550, ter verdediging van ME-
 LANCHTHON, een allerscherpst geschrift tegen FLA-
 CIUS uitgaven (*). In hetzelfde werd deze heet-
 hoof-

(*) *Al toties cum fastidio & nausea repetitas viru-
 lentissimas & falsissimas criminationes FLACII vera re-
 sponsio, decerpta summatim ex tota rerum gestarum his-
 toria, qua & veritas causae totius atque innocentia ec-
 clesiarum in his terris & praecceptorum demonstratur &
 ostenditur vanitas, futilitas, virulentia ac malitia FLA-
 CII, ut, hac cognita, pii cogitent tandem de remediis ad-
 hibendis ecclesiae, furiosis istius profugi clamoribus sine
 modo & sine lacerate, ut finis tandem imponatur con-
 tentionibus, scripta epistole forma a scholasticis acade-
 miae Vitembergenfis.*

hoofdige Theologant doorgehaald op eene schampere wijze, als een heimelijke vijand van de Augsburgsche belijdenis, en als een verborgen handhaver van het Roomsche katholicisme. Heetvochtig noem ik **FLACIUS**. Dit was hij, bij alle zijne geleerdheid, waardoor hij zich de uitmuntendste verdiensten heeft verworven. Als zoodanig zullen wij hem vervolgens nog nader leeren kennen. Uit de geschiedenis van dezen twist ontdekt men trouwens aan beide zijden menschelijke zwakheden. Was **FLACIUS** te driftig en te strijdzuchtig; **MELANCHTHON** was te koud en te bedaard. Niets ging hem meer ter harte dan vrede en stilte. Zelfs zijn vriend **KALVIJN** kon de groote toegevendheid, welke hij omtrent anders gezinden, omtrent de Roomschen, te dezen aanzien, in acht nam, niet wel dulden. Hij liet niet na, hem die met vriendelijke scherphheid te verwijten. En **KALVIJN** had geen ongelijk. **MELANCHTHON** was indedaad te zacht; en dit bragt den zoo braven als doorgeleerden en doorschranderen man, staande dezen twist, in verlegenheid. Hij zag zich in de engte gekneld tusschen zijne eigene overtuigingen, en den wil van zijnen landheer **MAURITS**, en de bevelen van den dreigenden Keizer. **FLACIUS** met alle zijne drift en strijdzucht deed wel, dat hij, voor de gevolgen bevreesd, waakte tegen eene verzwagering met de Roomsche kerk, waaromtrent **MELANCHTHON** onverschillig scheen. Ware **FLACIUS** maar gematigder, meer vredelievend en kloekzinnig geweest!

Deze twist werd eindelijk geheel gezust door den Twist
V 2 gods-

in C. G.
 Jaar 1552:
 tot 1700.

na C. G. godsdienstvrede van het jaar 1555. In de gemeen-
 Jaar 1552. deren evenwel bleef eene onderlinge wederwilligheid
 tot 1700 werken. Men vertrouwde elkanderen niet. De Me-
 lauchthonianen werden steeds van de ernstige Lu-
 theranen als met looden schoenen nagegaan, en met
 over de noodza- kelijkheid der goede werken. lauchthonianen werden steeds van de ernstige Lu-
 theranen als met looden schoenen nagegaan, en met
 argwaan en achterdocht gadegeflagen. Het gering-
 ste zelfs gaf aanleiding tot harrewarrerien; en straks
 stond alles weder, gelijk voorheen, in vuur en
 vlam. Door dezen weg altoos ontstond de hoog-
 gaande twist over de noodzakelijkheid der goede
 werken tusfchen GEORG MAIOR EN NIKOLAUS AMS-
 DORFF, van welken voorheen (*) reeds melding is
 gemaakt, en hier nog eenige nadere bijzonderheden
 dienen geboekt te worden. Na dat beide genoemde
 geleerden met elkanderen hierover fterk getwist had-
 den, mengden zich in denzelfen ook eenige ande-
 ren, bijzonderlijk de beide meer genoemde strenge
 Lutheranen FLACIUS EN GALLUS. MAIOR namelijk
 had ten jare 1553 in het licht gegeven eene leer-
 rede over de bekeering van PAULUS, waarin be-
 toogd werd, dat de goede werken ter zaligheid,
 maar niet om de zaligheid te verdienen, noodig
 waren (†). De leerstelling van MAIOR, wat meer
 ontwikkeld, kwam hierop neder. „De goede wer-
 ken zijn noodzakelijk ter zaligheid; niemand kan
 zonder de goede werken zalig worden, al is het,
 dat

(*) D. XXIII. bl. 143-145.

(†) *Sermon van Pauli bekehrung, dasf gute wercke zur feligkeit, aber nicht zum verdienst der feligkeit nôtig feyn.*

dat zij niets verdienstelijks hebben, waardoor wij na G. C. der zaligheid waardig worden." Deze leer werd van jaari 1552- tot 1700. MAIOR met zulk een vuur verdedigd, dat hij zich niet ontzag, tegen elken anders denkenden, al mogt hij ook een Engel uit den hemel zijn, de vervloeking uittespreken. Nu was alles in beweging. Door raad en toedoen van FLACIUS en GALLUS gaven dadelijk, ten evengenoemde jare, de predikanten van *Lubek, Hamburg, Lunenburg* en *Maagdenburg* hun oordeel in het licht over dezen twist, ten nadeele van MAJOR (*). Hetzelfde deden de *Mansfelders* (†). MAJOR trachtte duidelijk aantoonen, dat men hem geheel verkeerd begrepen had, als willende hij aan de goede werken geene andere noodzakelijkheid toegekend hebben, dan voor zoo verre zij vruchten van het geloof zijn. Hij verklaarde zijn gevoelen dier wijze, dat de goede werken niet noodzakelijk waren, om dat zij ter verkrijging der eeuwige zaligheid van kracht waren, maar om dat het ware geloof moet levend zijn, en het leven des geloofs allernatuurlijkst goede werken moet voortbrengen als vruchten der gerechtigheid (§).

Maar

(*) *Sententia ministrorum CHRISTI in ecclesiis Lubricensi, Hamburgensi cet. de corruptelis doctrine iustificationis, quibus D. GEORGIUS MAJOR asferit, bona opera ad salutem esse necessaria.*

(†) *Bedencken, dasf diese lehren, gute wercke sind noethig zur seligkeit, nicht nutz, noth noch wahr seyn.*

(§) Hij gaf ten dien einde in het licht zijne *Be-*

In C. G. Maar alle betuigingen en verklaringen van MAJOR
 Jaar: 55 . waren te vergeefs. Het vooroordeel stak met ver-
 tot 1700. dubbele woede het hoofd tegen hem op. Er kwamen
 verscheidene schriften in het licht, waarin hij
 geweldiglijk werd aangerand, als ware hij een hal-
 starrig verdediger van ééne der grootste dwalingen,
 die tegen de heilige schrift en de Augsburgsche be-
 lijdenis inliepen. Hij leed zulk een verregaand on-
 gelijk bijzonderlijk van de Godgeleerden in Neder-
 saksen, die hem ten jare 1561 zeer hard aanvielen
 met de uitgave van een geschrift, vervaardigd door
 JOACHIM MORLINUS (*). Dus werd de oorlog, als
 het ware, met vernieuwde drift hervat. GEORG MAJOR
 verdedigde zich andermaal in de voorrede voor zijne
 Lee redenen over de gewone zondags- en feesttek-
 sten. MORLINUS wederlegde weder dezelve (†), aan
 zijue zijde hebbende WOLFGANG WALDNER (§), en

HIE-

*kaenntenis von dem artickel der iustification, das ist von
 der lehre, das der mensch allein durch glauben ohn alle
 verdienst, um des Herrn CHRISTI willen, vergebung der
 sunden habe, und fur Gott gerecht und erbe ewiger se-
 ligheit sey, und von guten wercke, welche dem wahrach-
 tigen glauben als fruchte der gerechtigkeit folgen sollen.*

(*) *Erklaerung aus Gottes wort, und kurtzer bericht
 der herren theologen, welche sie der erbaren sacch-
 sischen staedte gesanden zu Lunenburg in Julio dieses
 61 iahrs gehalten furnemlich auf drey artickel gethan
 haben.*

(†) In zijn geschrift *Wieder D. MAJORS vorrede*; 1562.

(§) Deze gaf in het jaar 1562 in het licht *Verzeich-
 nis der beschwerlichen puncten in GEORG MAJORS vorre-*

de

HIERONYMUS MENCEL (*), die zich insgelijks dap-
 per weerden, om hunnen vijand uit het veld te slaan. Ook nu schoot op nieuw toe de verbitterde
 GALLUS, die MAJOR voor erger ketter hield, dan er
 zelfs in de gemeenschap der Roomschegezinden ge-
 vonden werd (†). MAJOR allerverdrietigst, en met
 reden, over de hardnekkigheid des vooroordeels,
 dat men tegen hem had opgevat, riep hemel en
 aarde tot getuige, dat men hem verkeerd verstond,
 en hij geene gevoelens koesterde, strijdig met de
 algemeen aangenomene leer der kerke (§). Open-
 lijk verklaarde hij tevens met alle waarfchijnlijke
 blijken van opregtheid, dat hij, in den grond der
 zake, volftrekt eenftemmiglijk dacht met alle onpar-
 tijdige handhavers der Augsburgfche belijdenis. En
 meende men, dat de ftelling, „ de goede werken
 zijn

*de uber die neue postill der fontageuangelien, darinn
 auch grundlich und mit wahrheit aus seinen selbst ei-
 genen buchern erwiesen wird, das sie der lehren halben
 von D. LUTHER selig nur gar zu weit weichen.*

(*) Deze gaf ten zelfden tijde uit *Censura de GEORGII
 MAJORIS praefatione & eius falsa doctrina.*

(†) In zijne ook ten zelfden tijde in het licht gegevene
*Pia & necessaria admonitio de cavendis crasfis & plusquam
 papisticis erroribus G. MAJORIS, quorum hic plurimi,
 recitatis ad verbum prolixis eius locis, diferte common-
 strantur et refutantur.*

(§) Hij gaf ten jare 1564 in het licht zijne tweede
Confessio de iustificatione; en ten jare 1577 zijne *Wieder-
 holung und endliche erklärung der bekaentnis von
 dem artikel der iustification.*

na C. G. zijn noodzakelijk ter zaligheid," dubbelzinnig, en
 Jaar 1552
 tot 1700. aan verschil onderhevig was, daarvan wilde hij zich
 in het vervolg dan ook gaarn onthouden. Maar
 alle zijne betuigingen, verklaringen en beloften vlo-
 gen en verdwenen in de lucht. Partijen gedroegen
 zich, als of zij die niet hoorden; zij sloegen er
 ten minste geen geloof aan, heimelijk en openlijk
 er den spot mede drijvende. Zij wilden het laatste
 woord hebben; men zag duidelijk, dat zij, met
 geene redenen van beter onderwijs verder kunnende
 komen, hunne schijnbare sterkte zochten alleen in
 de éénstemmige kreet, „ hij is een ketter!" zon-
 der kracht van bewijzen aangeheven, en bij herha-
 lingen uitgeschreeuwd. JOHAN WIGAND EN WOLF-
 GANG WALDNER hadden den boventoon (*). EN
 MARTINUS CHEMNITZ, zoo men zegt, leende zijne
 pen, om er het gerucht van te verbreiden; MAR-
 TINUS CHEMNITZ, een man, van wien men iets
 anders zoude verwacht hebben! Maar wij kunnen
 ons geen denkbeeld vormen van die tijden, waarin
 eene twistziekte heerschte, zoo besmettend in hare
 gevolgen, als hardnekkig in haren aard. De schran-
 derste mannen werden er door aangetast, zoo dat
 hun verstand door drift geheel overdwarst, en het
 nut, dat zij anders hadden kunnen stichten, er
 aan-

(*) De eerste gaf ten jare 1568 in het licht *Erinnerung von der neuen Busse* D. GEORG MAJORS. WALDNER gaf ten zelden jare in het licht *Beweisung wieder MAJORS repetition, dasf er mit derselben noch schade thue in der kirche, und den artickel von der rechtfertigung verfaelsche,*

aanmerkelijk door belemmerd werd. Welk een voor- na C. G.
 treffelijk Theologant was FLACIUS! en ook deze jaar 1552.
 zelfde man, verblind door zijnen overspannen ijver, tot 1700.
 bij een éénmaal vastgezet voornemen, om voor zij-
 ne partij nimmer te bukken, hield niet op, MAJOR
 tegen te spreken, blijkens eene, ten jare 1570 uit-
 gegevene, scherpe beoordeeling van het laatste ge-
 schrift, onder den titel van *mijn Testament*, door
 dien man toen in het licht gezonden. Die beoordee-
 ling had den titel *Toets van Majors Testament* (*).
 Met FLACIUS vereenigden zich toen de Godgeleer-
 den van *Jena*, die een diergelijk geschrift uitga-
 ven (†).

AMSDORFF hebben wij als den voornaamsten an-
 tagonist van MAJOR leeren kennen. Deze ondertus-
 schen had door zijne verregaande drift alle zijne me-
 destanders even zeer tot stilzwijgen behooren te
 brengen, als MAJOR hen door zijne opregte betui-
 gingen, dat hij in den grond der zake ééns met
 hen was, had zoeken te doen. AMSDORFF gaf
 ten jare 1559 een geschrift uit, dat alle onpar-
 tijdigen volkomen overtuigen konde van de valsche-
 heid der stelling, welke hij tegen MAJOR dreef.
 Zelfs de titel verried zijne kwade zaak. Meermalen
 had hij in den twist met MAJOR zich zoo uitge-
 drukt, dat de *goede werken schadelijk waren ter*
zaligheid. MAJOR had die ongerijnde en godsdienst-
 looze stelling wederlegd. Maar AMSDORFF, die de-

(*) *Censura de Testamento Majoris.*

(†) *Van Testament Majoris.*

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

---

deze éénmaal ontvallen stelling, welligt nu tegen beter weten, wilde vasthouden, zocht dezelve te verdedigen in een opzettelijk daartoe ingerigt geschrift, hetwelk dezen titel had; *Dat de stelling, „de goede werken zijn schadelijk ter zaligheid,“ eene regte, ware, christelijke stelling is, door den heiligen PAULUS en LUTHER geleerd (*)*. Zoude men niet gezegd hebben, dat de drift 's mans verstand geheel beroerd had? Niemand zijner medestanders in den twist wilde hem ook hierin toestemmen, zelfs niet toen hij in dat geschrift er deze kleur aan trachtte te geven, dat de goede werken wel op zich zelve niet schadelijk waren ter zaligheid, maar dit werden met betrekking tot het vertrouwen, hetwelk men er op stelde.

Schoon aan de zijde van AMSDORFF de meeste Theologanten zich bevonden, ontbrak het evenwel MAJOR niet aan medestanders, die, schoon hij hunne hulp in het verdedigen zijner zaak niet noodig had, zich nogtans met eere zien en met kracht hooren lieten. De voornaamste van dezen was de eerste Superintendent te *Eisenach*, en naderhand te *Gotha*, JUSTUS MENIUS, die voorheen ook tegen MAJOR geijverd had, maar ten jare 1557 zich bijzonder aankante tegen FLACIUS, uitgevende een ge-

(*) *Dasß die propositio, gute wercke sind zur seligkeit schaedlich, eine rechte, wahre, christliche propositio sey, durch die heiligen PAULLUM und LUTHERUM gelehret und geprediget.*

geschrift (*), waarin hij hem met zwarte verwen afchilderde als eenen leugenaar en lasteraar, en na dat deze hem geantwoord had (†), nog eenige andere schriften, die niet minder scherp waren (§). Ook onderscheidde zich PAULUS CRELIUS, Hoogleraar in de Godgeleerdheid te *Wittenberg*, die met JOACHIM MORLINUS eenige schriften gewisseld heeft, waarvan het laatste uitkwam ten jare 1570 (**). Hier mede nam de twist een einde. MAJOR gaf het stuk op, ziende, dat zijne vijanden, door kwaadaardigheid of onkunde tegen hem ingenomen blijvende, toch voor geene overtuiging vatbaar waren (††).

Terwijl de twist tusschen MAJOR EN AMSDORFF op het hevigst was, ontstond het verschil met de *Synergisten*, waarvan voorheen reeds verslag is gedaan (§§), en hier nog eenige bijzonderheden, betreffende den gang, dien hetzelfde genomen heeft, volgen moeten. Het verschil liep over de medewerking

a C. G.
jaar 1552.
of 1700.

Twist
met de
de Syner-
gisten.

(*) *Verantwortung auf M. FLACH giftige und unwahrhaftige verleumdung und laesterung.*

(†) In een geschrift, *Der alten und neuen lehre J. MENII.*

(§) Als daar waren *Kurze bescheid; — Die bittere wahrheit.*

(**) *Propositiones theologicæ, oppositæ præstigiis J. MORLINI, quibus d. formare ecclesias & scholas harum regionum conatus est.*

(††) *Conf WALCHII Bibl. Theol. Sel. II. p 617-624.*

(§§) D. XXIII. bl. 145 en 146.

na C. G. king van 's menschen wil met de Goddelijke genade.
 Jaari 552. De vraag was, of de zoogenoemde natuurlijke
 tot 1700. mensch na den val nog die krachten had, dat hij
 in zijne bekeering zelf handelen, en met den heiligen
 geest, te gelijk, werken konde? Die deze vraag
 met ja bevestigden, werden *Synergisten* geheeten,
 met een' naam, waarvan de oorsprong voorheen
 verklaard is (*). Het hoofd der *Synergisten* was
 VICTORINUS STRIGELIUS of STRIGEL, die zich er-
 gens (†) over 's menschen wil verklaarde geheel
 overeenkomstig het gevoelen van MELANCHTHON,
 en strijdig met dat van LUTHER, die den zooge-
 noemden knechtelijken wil ten sterkste dreef. Aan
 MELANCHTHONS zijde hadden anders vele Theolo-
 ganten gestaan, die LUTHER genoegzaam geheel
 hierin verlaten hadden. STRIGEL zoude dus wel
 hebben gedaan, met elk te dezen aanzien te laten
 gevoelen het gene hem het meest met de waarheid
 schein overeen te komen. Waartoe toch eene na-
 dere *verklaring*? Want nu geraakten de gemoede-
 ren in onrust. Men trok partij. De Saksische God-
 geleerden geboden, deze verklaring te onderteeken-
 en, met bedreiging van ballingschap aan allen, die
 zulks weigerden. Voorwaar een zeer onvoorzigtig-
 lijk genomen maatregel. Immers nu werd die ver-
 klaring met de grootste naauwkeurigheid gelezen,
 onderzocht, getoetst, en eindelijk op last van den
 Her-

(*) Ter a. p.

(†) *Legenda est hæc declaratio in SCHLUSSELBURGI
 Catal. heretic. L. V. p. 83.*

Hertog van *Weimar*, JOHAN WILLEM, veroordeeld. na C. G.
 Dadelijk stond de groote schar der meeste Theolo- Jaar 1552-
 ganten tegen STRIGEL in de wapenen. Hij zag zich tot 1700.
 omringd van TILEMAN HESHUSIUS (*), NIKOLAUS
 AMSDORFF (†), JOHAN WIGAND (§), en meer an-
 deren. STRIGELS ergste vijand onder die allen was
 MATTHIAS FLACIUS, met wien hij verscheidene
 plechtige redewiselingen te *Weimar* heeft gehouden,
 waaruit meer andere twisten rezen, als bij voor-
 beeld over de oorspronkelijke zonde, of zij name-
 lijk tot de zelfstandigheid en het wezen van den
 mensch behoorde, of tot de toevalligheden? FLA-
 CIUS was in ééne van die redewiselingen onbedacht-
 zaam genoeg geweest, om zich, op deze hem door
 STRIGEL gedane vraag, het antwoord, *tot de zelf-*
standigheid en het wezen! te laten ontvallen. En
 het gene hij alzoo in heete drift nu volhield, dat
 bleef hij tot zijnen dood toe beweren, een ontelbaar
 aantal schriften uitgevende, waarin hij telkens die
 stel-

(*) HESHUSIUS gaf ten jare 1562 in het licht zijn
 boek; *De servo arbitrio hominis & conversione eius per*
Dei gratiam adversus sijnnergiae assertores; als mede zij-
 ne *Confutatio argumentorum, quibus sijnnergistae suum*
errorem de liberi arbitrii emortui viribus defendere co-
nantur.

(†) AMSDORFF gaf ten jare 1564 in het licht zijn ge-
 schrift; *Wieder die sijnnergiam v. STRIGELII.*

(§) WIGAND gaf ten jare 1572 in het licht zijn ver-
 woeg; *De libero hominis arbitrio integro, corrupto in*
rebus externis, mortuo in rebus spiritualibus & renato.

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

stelling met nieuwe bewijzen zocht te flaven, maar ook telkens zijne zaak meer en meer bedierf (*). Velen verlieten hem uit dien hoofde, ziende zijne drift en onverzettelijkheid in het verdedigen van eene stelling, die den meesten voorkwam als zeer gevaarlijk, daar zij het denkbeeld medebragt, dat God de oorzaak van de zonde zij, of het denkbeeld in zich sloot van de twee beginselen der Manicheën. De meergemelde tegenstanders van STRIGEL, bijzonder HESHUSIUS en WIGAND, vielen FLACIUS niet alleen af, maar schreven met eene scherpe pen, in galle gedoopt, tegen hem (†). Zoo ziet men, welken rampzaligen invloed de godsdiensttwisten hebben, wanneer het den genen, die dezelven voeren, niet om de waarheid, maar om den arm-

(*) *Libellus de peccati originalis, aut veteris Adami appellationibus & essentia*, 1. 67. — *Demonstrationes evidenti-simae doctrine de essentia imaginis Dei & diaboli*, 1570. — *Orthodoxa confessio de originali peccato, qua solide respondetur calumniis*, 1571. — *Christliche bekännnis von der erbsünde, wieder das pelagianische und sophistische accidens*, 1571. Men konde er bijvoegen nog een douzijn andere, met hetzelfde oogmerk door hem vervaardigde, geschriften.

(†) Behalve eenige andere hiertoe betrekkelijke geschriften gaf HESHUSIUS ten jare 1572 in het licht *Defensio pie sententiae AUGUSTINI, quod peccatum originis non sit substantia*. WIGAND gaf onder anderen uit ten jare 1574; *Warnung vor zwey errthümer der neuen Manicheër, das der teuffel ein schaepter sey menschlichen wesens und das Gott sey ein schaepter der sünden*.

armhartigen roem eener gewaande overwinning te doen is. De grootste mannen maken zich hierdoor onbruikbaar voor de belangen der kerke. Wie moet niet met weemoed denken aan den dwazen handel van FLACIUS, die, hadde hij zich niet door zijne zucht om verdeeldheden te stichten en aantekweeken laten vervoeren, voor het gansche theologische vak de uitgebreidste verdiensten verworven, en lessen zoude hebben gegeven, die nog heden voor ons allerge-wigtigst en hoogst nuttig zouden geweest zijn. Het schijnt wel, dat in die tijden niemand een groot Theologant in de schatting van het algemeen heeft kunnen zijn, ten zij hij in denkwijze van zijne broederen verschilde, en dezen met bitterheid hunne gevoelens betwistte. Welk een ellendig wanbegrip! Hoe zijn dan toch onze tijden verbeterd, daar thans de twist-zoeker van eenen verstandigen, die door hem is aangevallen, dikwerf geen antwoord krijgt, en het wel-denkend publiek het oor aan gekijf niet willende leenen, den eersten laakt, den anderen prijst. Wanneer staal en steen tegen elkanderen met kracht in werking komen, ontspringen er vonken, die, wel opgevangen, eene verkwikkende warmte kunnen geven, maar met drift en onbezadigdheid misbruikt, eenen fellen brand verwekken, die de grootste verwoestingen aanrigt. En dit laatste, overgebracht tot twee met elkanderen strijdige geleerden, was voorheen doorgaans het geval. Wat heil is er in twist om regt en eigendom? wat heil in oorlog? Alles wordt aan stukken gescheurd, verbroken, verbrijzeld. De jongste tijden hebben ons dit, in de poli-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

---

na C. G. litieke wereld, bij ervaring, doen zien, beter, dan
 Jaar 1552 historifche befpiegelingen over het gene in alle de
 tot 1700. onderscheidene eeuwen gebeurd is, ons dit hebben
 kunnen leeren. Theologanten! ook in het gebied,
 waarin het bestuur van de Christelijke kerk u van
 God is aanbetrouwd, moet die les u een' afschrik
 doen hebben van al wat naar strijd om waarheid
 zweemt. De waarheid zal, wanneer Gij, elk, langs
 onderscheiden wegen, haar zoekt, U van zelve tegen-
 komen; Gij roept dan éénmaal elkanderen met blijd-
 schap toe, „ik heb haar gevonden!” Gij zult haar
 van elkanderen aannemen, en zij zal éénmaal alge-
 meen worden.

Behalve van HESHUSIUS en WIGAND ondervond
 FLACIUS eenen geweldigen wederftand van JOHAN
 HUGO (*), SIMON MUSÆUS (†), JAKOB AN-
 DREÆ (§), TIMOTHEUS KIRCHNER (**), en meer
 anderen. Maar FLACIUS bleef onverzettelijk. Zijn
 moed groeide ftadg aan, door het aanwinnen van
 medestanders. Geene waarheid kan zoo verdraaid
 of vervalscht worden, of zij krijgt ten tijde van
 openbaar verschil verdedigers, die door partijzucht
 gedreven, in de nevelen des vooroordeels blijven
 han-

(*) In zijnen *Sendbrief an M. FLACIUS von der erb-
 funde*, 1574.

(†) In zijne *Sententia de peccato originis, quod non
 fit substantia, sed extranea eius corruptio tam iuxta ma-
 teriam, quam formam*, 1572.

(§) In zijn *Gründlicher und klarer Bericht von der
 erbfunde*, 1573.

(**) In zijn *Berichten der erbfunde*, 1587.

hangen, waardoor zij verhinderd worden hooger op te klimmen, en in het heldere licht de dwaling beneden zich te zien. Onder deze partijzuchtige bevooroordeelden maakte zich eenen bijzonderen naam CYRIACUS SPANGENBERG, beter Geschiedschrijver dan Godgeleerde. Deze gaf ter verdediging van het gevoelen zijnes vriends FLACIUS een aantal schriften uit, te menigvuldig, om hier beneden nader gemeld te worden (*). Onder des vond hij zich mede verplicht, eenigen geleerden, die hunne tegenschriften in het licht zonden, antwoord in het openbaar te geven; als daar waren MARTINUS FABER, JAKOB ANDREÆ, HIERONYMUS MENDEL, en de Godgeleerden van *Isteben*. Aan zijne zijde stond ter hulp CHRISTOPH IRENÆUS, die ook vele schriften uitgaf ter aanprijzing van het gevoelen van FLACIUS. Van minder belang waren de weinige schriften van WILLEM SARCEER, VALENTIJN SCHREIBER, ANTONIUS OTTO, PAULUS REINECKER, en anderen, die ook met alle hunne magt voor dat gevoelen streden.

De andersdenkenden noodigden FLACIUS uit tot een twistgesprek, ten einde langs dezen weg de zaak beslist mogt worden. Ook hij onttrok zich in het

(*) Om de merkwaardigheid des titels geven wij slechts het volgende op; *Antwort auf die erschrickliche, greuliche, zuvor onerhoerte oeffentliche handlungen, damit er und etliche andere mehr zur unbilligkeit beschwaeret werden, als solten sie lehren, der teuffel sey ein schoepffer: schwangere weiber tragen leidhastige teuffel.* 1572.

na C. G. het geheel niet; maar het doel, dat men hier
 Jaar 1552 bij had, werd niet getroffen; alle moeite was vrucht-
 tot 1700. teloos. Het eerste gesprek had plaats te *Straat-*
burg in het jaar 1571, tusfchen FLACIUS EN JAKOB
 ANDREÆ. Een tweede gesprek werd gehouden ten
 volgenden jare 1572, in het Mansfeldfche kasteel,
 tusfchen FLACIUS EN MENCEL. De eerste had ne-
 vens zich aldaar IRENÆUS EN REINECKER, en de
 ander RHODIUS, FABRICIUS, enz. Een derde ge-
 fprek werd gevoerd tusfchen FLACIUS EN JAKOB CO-
 LERUS, op het kasteel *Langenau* in *Silezië*, in het
 jaar 1574. Men verhaalt, dat FLACIUS in dit ge-
 fprek zijne drift vrij wat hield ingetengeld, zelfs
 toonde tot dragelijker gevoelens nu over te hellen.
 Ook hier mede nam de twist langzamerhand een
 einde. Trouwens FLACIUS overleed niet lang daarna
 den 11den van Lentemaand des jaars 1575 (*).

Alzoo bedaarde dan ten laafte de storm, welke
 zoo vele verwoefingen had aangeregt, doch waar-
 van men de nafmarten nog eenigen tijd gevoelde.
 De vredelievenden van beide partijen fteden in het
 jaar 1575 een zeker formulier van eenigheid op,
 waardoor zij de bron van dezen twist voor altijd
 te ftoppen zochten. Maar de ftrengc Flacianen,
 fteeds wanende, dat er vergiftige adders onder het
 kruid kropen, voelden zich op nieuw door partij-
 zucht gedreven, die de bitterfte vervolging met zich
 voerde. Zij ontzegden allen andersdenkenden niet
 alleen het genot des heiligen avondmaals, maar
 wei-

(*) Conf. WALCHII *Bibl. Th. Sch.* II. p. 594-607.

weigerden zelfs aan derzelve dooden eene eerlijke begravenis. Sporen van een' te verre gaanden ijver dezès aanhangs vindt men nog in de geschiedenis van het jaar 1585, toen het keizerlijke hof twee zulke doldrifuge predikanten, die het er op schenen gezet te hebben, het verschil andermaal regt te verlevendigen, liet in hechtenis brengen, en uit het land bannen. Dit schijnt eene krachtige uitwerking gehad te hebben, ten minste van dien tijd af is de rust hersteld geweest.

na C. G.
Jaar 1552:
tot 1700.

Niet minder leed de welvaart der kerk door het hoog gedreven verschil met ANDREAS OSIANDER, den eersten Lutherfchen Predikant te *Neurenberg*, in de gemeente van ST. LAURENS, en vervolgens Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Koningsbergen*. Deze geleerde man werd beschuldigd van onregtvaardigheid in de leer der regtvaardiging, welke hij, in een twistfchrift (*), ten jare 1549, geheel verkeerd verklaard zoude hebben. Toen hier over vrij wat beweging ontstond, vooral te *Koningsbergen*, gelastte hem ALBERT, Markgraaf van *Brandenburg* in het Hertogdom van *Pruisfen*, zijne gevoelens, te dezen aanzien, nader te ontwikkelen. Dit deed hij, ten jare 1550, in een Akademisch twistfchrift (†); en zijn gevoelen kwam hoofdzakelijk hierop neder; „ wij worden voor God geregtvaardigd, niet met de geregtigheid, van CHRISTUS ver-

Verfchil met OSIANDER over de leer der regtvaardiging.

(*) Ik meene dat de titel van hetzelfde is geweest; *De Lege et Euangelio*.

(†) De titel was; *De iustificatione*.

110 C. G
 Jari 1552
 tot 1700.

verworven, en door het geloof van ons aangenomen en ons toegerekend, maar door de wezenlijke gerechtigheid, welke in CHRISTUS woont, ons door het geloof gefchonken, en werkzaam in onze harten, om voorttebrengen vruchten der gerechtigheid (*).” Nader ontwikkelde hij dit gevoelen in eene *Belijdenis van den eenigen Middelaar JESUS CHRISTUS en de regtvaardiging*, in het hoogduitsch uitgegeven ten jare 1551 (†). Meer andere fchriften gaf OSIANDER in dat en het volgende jaar in het licht, die allen ftrekken moesten ter faving van zijne meening. Maar een heer van tegenfchriften kwam tegen hem op. Zijn vriend en begunftiger, Hertog ALBERT, vorderde van de Pruisfifche en andere Duitfche Theologanten, dat zij, zoo zij er in ftaat toe dachten te zijn, het gevoelen wederleggen wilden, ten minfte er hun oordeel over mogten inzenden. Hierop kwamen zeer vele fchriften in, die allen tegen OSIANDER waren ingerigt, als van de *Pruisfifche, Brandenburgfche, Saksifche, Wittenbergfche, Hamburgfche, Luneburgfche* Theologanten. Maar ook ftonden vele Godgeleerden afzonderlijk tegen hem op, als daar waren JOACHIM MORLIN, die door den Her-

(*) Hier voor D. XXIII. bl. 153 1-7. is 's mans gevoelen breedvoeriger voorgedragen, maar hoofdzakelijk meen ik, dat het zoo is geweest, als het hier boven door mij wordt opgegeven.

(†) In het latijn kwam dezelve uit ten jare 1554 onder den titel van *De unico Mediatore JESU CHRISTO et iustificazione fidei confefio*.

Hertog opgeroepen was, om het vuur van den twist te bluschen, maar olie in de vlammen plengde (*), de heethoofdige M. FLACIUS, die zoo wel alleen, als gemeenschappelijk met GALLUS, ten minste zestien schriften over dit onderwerp uitgaf, 't gene ten bewijze strekt van het belang, dat het publiek in zoodanige theologische verschillen stelde (†), JUSTUS MENIUS, die OSIANDER, hoe kwam de man toch op het denkbeeld? uit hoofde van deszelfs gevoelen, onder de armhartige zoekers van den steen der Philosophen rangschikte (§), AMSDORF, HERTZBERGER, ALESIUS, ROETING, en ik weet niet, wie al meer.

Vreemd, zeer vreemd was zeker OSIANDERS gevoelen; te verwonderen was het dus in geenen deelen, dat hij zoo vele wederzakers tegen zich zag opstijgen, die hem buiten twijfel dan ook met on-eere zouden hebben doen teruggedeinzen, ware het niet,

(*) In zijn geschrift, *Von der rechtfertigung des glau- lens gründlicher, wahrhafter, bericht aus Gottes wort*, en meer andere.

(†) Het scherpste geschrift van deze beiden was, *Beweisung, dasf OSIANDER hält und lehret, dasf die Gottheit eben so in den rechtgläubigen wohne, wie in der menschheid CHRISTI selbst, und dasf weiter darauf folge, dasf die christen eben also wahre Götter seyn und angebetet müssen werden, als der mensch JESUS selbst.*

(§) Hij gaf in het licht, *Von der gerechtigkeit, die vor Gott gelt, wieder die neue alchimistische theologie*
ANDR. OSIANDRI.

in C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

niet, dat hij hulp hadde gekregen van eenigen, die hem aanmoedigden, en in zijne denkbeelden stevigden. Ook dit was vreemd, allervreemdst. Men ziet hier weder, dat geen gevoelen, hoe ongerijmd het ook zijn moge, in iemands hersenen op kan komen, of het vindt, bij de gemeenmaking, straks voorstanders en verdedigers. Wat moet men alzo van het menschelijk verstand, van de menschelijke rede zeggen? Hoe dwaalziek is zij! Hoe worstelen de onderscheidene denkbeelden van het geslacht der menschen tegen elkanderen! En hoe gelukkig is derhalve hij, die alleen, met volkomene gerustheid, in zoo verre zijne rede weet te gebruiken, dat hij niets voor zeker houdt, dan het gene ons de eigene uitspraken van God als waarheid allerduidelijkst aanwijzer. Het overige is geen' twist waardig. God heeft naar zijne wijsheid ons dat niet geopenbaard. Willen wij er dus op eene wijsgeerige wijze over redekavelen, dat wij het dan doen zonder nijd, zonder bitterheid, zonder verkettering en vervolging! Indien wij het allernaauwkeurigst dienden te weten, zoude God ons hetzelfde niet verholen en verborgen hebben. Onder de medestanders van OSIANDER waren, behalve zijn' schoonzoon JOHAN FUNCKE, JOHAN SCIUR, en anderen, reeds voorheen gemeld (*). Het ombrak ook geenszins aan zulken, die van meening waren, dat OSIANDERS gevoelen van weinig gewigt ware, en meer tegen hem over woorden dan over zaken wierd getwist. Zoo dachten

(*) D. XXIII. bl. 158.

ten de *Wurtembergfche* Godgeleerden, en onder de- na C. G.
 zen bijzonder JOHAN BRENT, of BRENTIUS (*), Jaar 1552.
 die even daarom wel befchuldigd is geworden van tot 1700.
 onregtzinnigheid, maar door LÖSCHER in eene op-
 zettelijk en daartoe betrekkelijk gefchrift wederlegd is.
 Gelijk de eene zeegolf de andere verwekt, ook zoo
 gaat het met verschil of twist. De eene twist geeft
 vaak aanleiding tot den anderen. Onder de weder-
 ftanders van OSIANDER bevond zich FRANCISKUS
 STANCARUS, Hoogleeraar in de hebreuwfche taal
 te *Koningsbergen*, die al ftrijdende in een ander ui-
 terfte viel. Namelijk hij beweerde, dat CHRISTUS
 Middelaar ware, niet naar zijne Goddelijke, maar
 alleen naar zijne menfchelijke natuur, als die toch
 in deze betrekking alle de deelen van zijn werk ver-
 vullen moest door lijden en fterven. PETRUS LOM-
 BARDUS had hetzelfde reeds voorgedragen (†). Maar
 STANCARUS zocht er door nieuwe bewijzen vaster
 kleem aan te geven. MELANCHTHON en KALVIJN
 lie-

(†) BRENTIUS hac de re fuam explicuit fententiam in
 epiftola, MELANCHTHONI data, his verbis; „ nos quum
 princeps a nobis fententiã peteret, malimus inftituere
 conciliationem, quam damnatione dogmatis, a me recte
 nondum intellecti, animos exulceratos magis irritare &
 occasionem evomendi novas execrationes dare, non quod
 multum fperamus, nos ab istis fic adfectis aliquid im-
 petraturos, fed ut hac occasione, fi quid monftri aleret,
 manifestius erumperet.” Vide WALCHII *Bibl. Theol. Sel.*
 II. p. 615.

(†) *Sentent.* Lib. III. Diff. XIX. Verg. SCHRÖCHER
 a. w. IV. bl. 586.

na C. G. lieten doorgaans de broeders onderling twisten, want 1552
 10. 17. 0 willende zich niet uitlaten over verdeeldheden, die
 hun voorkwamen de echte leer van de Proteftant-
 fche kerk niet regtftreeks te raken. Maar dit ge-
 voelen van STANCARUS, hoewel aangefchroefd met
 plaatfen uit de heilige fchrift, als I TIM. II: 5.
 enz., was evenwel naar hun oordeel zoo gevaar-
 lijk, dat zij meenden niet wel te kunnen zwijgen.
 MELANCHTHON gaf ten jare 1553 in het licht zijn
Antwoord over de twisten met STANCARUS (*).
 KALVIJN gaf een *Antwoord aan de Poolfche broe-
 ders op de vraag, hoe CHRISTUS Middelaar zij?*
*ter wederlegging van de dwaling van STANCA-
 RUS* (†). Ook alle de *Zurigfche* Godgeleerden leg-
 den hunnen ijver tegen dit misbegrip aan den
 dag (§). STANCARUS vond evenwel eenen begun-
 ftiger aan den Sekretaris van SIGISMUND AUGUSTUS
 in *Polen*, ANDREAS FRICIUS MODREVIUS. Deze
 geleerde Proteftant, die van GROTIUS gehouden is
 voor een' der genen, die alles te werk fteden, om
 in de gemeenfchap der Christenen verdeeldheden
 voor te komen, of waar zij ontftaan waren, te hee-
 len,

(*) *Responsio de controversiis STANCARI.*

(†) *Responsum ad fratres Polonos, quomodo CHRISTUS
 fit Mediator, ad refutandum STANCARI errorem.*

(§) *Epistole II. ad ecclesias Polonicas, JESU CHRISTI
 Evangelium amplexas, de negotio Stancariano & Me-
 diatore Dei & hominum JESU CHRISTO, an hic secundum
 humanam naturam, duntaxat, an secundum utramque
 Mediator fit.* Tiguri 1561.

len, gaf ten jare 1562 drie boeken in het licht *over na C. G. den Middelaar* (*). Jaar 1552. tot 1700.

Niet min belangrijk werden de geheel afwijkende begrippen geoordeeld, die door SAMUEL HUBER ge- Verfchil met S. HUBER over de verkiezing tot zaligheid. koesterd en verbreed werden. Zijne begrippen waren hoofdzakelijk dezen. „God hadde alle menfchen in CHRISTUS uitverkoren tot de eeuwige zaligheid, zonder hun geloof in aanmerking te nemen, het zij dan dat zij gelooven zouden, het zij niet, evenwel zoo dat in dit befluit van God als het ware verandering konde plaats grijpen, door het gedrag van hen, die de Goddelijke genade verfinnaadden.” Hier mede ftonden in het naauwfte verband alle de overige gevoelens van HUBER, voorheen in dit werk reeds opgegeven (†), inzonderheid zijn gevoelen, dat alle menfchen, christenen en gene christenen, zonder onderscheid van godsdienst, wedergeboren, en om de algemeene verdienfte van CHRISTUS geregtvaardigd konden worden, vergeving van zonden en het eeuwige leven deelachtig worden. Bijkans een dozijn fchriften gaf hij van het jaar 1594 tot 1608 in het licht (§). Dadelijk

na

(*) *De Mediatore.*

(†) D. XXIII. bl. 168, 169.

(§) De voornaamften waren *Bestaendige bekantenis* D. SAM. HUBERS, *ob Gott durch feinen lieben Sohn, JESUM CHRISTUM, nur allein etlich wenig menfchen, oder zumal alle menfchen, in feinen rath und willen, ohne ausfchlus einiges menfchen, allesamt erwelet, und verordnet habe*, 1595. *Invicta veritas de facta in CHRISTO praedestinatione univerfi generis humani ad salutem.*

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

---

na dat hij te *Wittemberg*, waar hij Hoogleeraar in de Godgeleerdheid was, met zijne gevoelens was voor den dag getreden, zag hij zich hierdoor in de grootste onaangenaamheden gebragt met zijne ambtgenooten HUNNIUS, LYSER en GESNER. Dezen gaven ten jare 1594 een geschrift uit, waarin zij den staat des verschils tusfchen hen drieën en HUBER bepaalden, en zijne gevoelens wederlegden (*). HUNNIUS en LYSER gaven insgelijks, elk afzonderlijk, hunne geschriften tegen de wanbegrippen van HUBER in het licht. De eerste maakte een twistfchrift gemeen, waarin hij tegen HUBER fteed; de andere, na dat hij ten jare 1594 van *Wittemberg* naar *Dresden* tot Opperhofprediker beroepen was, deed verscheidene fchriften, drie ten minste in getal, ten jare 1598 en 1604 tegen hem uitgaan. Ook de Theologifche fakulteit te *Rostok* vereenigde zich met die van *Wittenberg*, in HUBERS gevoelens te bestrijden (†), terwijl een aantal geleerden allerwege het hoofd tegen hem opftak, als JOHAN MEELFUHRER, Predikant te *Onolsbach* (§), LUKAS OSIAN-

DER,

(†) *Controversiæ inter theologos Vittembergenses de regeneratione & electione dilucida explicatio*. Ten jare 1595 volgde er *Befcheidentliche antwort auf das kurtze deutsche in druck ausgesprengte bekaentnis* D. SAM. HUBERS von der ewigen predestination, durch die Theologifche facultæct zu *Wittemberg*.

(†) *Facultatis theologicæ Rostochienfis epistola ad theologos Vittembergenses de electione ad vitam æternam*, 1595.

(§) Deze gaf ten jare 1597 in het licht; *Theses Huberianismo oppositæ*.

DER, laatst Predikant te *Tubingen* (*), JAKOB na C. G. HEILBRUNNER, Abt te *Bebenhausen* en Generaal- Jaar 1552. Superintendent, STEFANUS GERLACH, Hoogleeraar tot 1700. in de Godgeleerdheid te *Tubingen* (†), PHILIPPUS NICOLAI, Predikant te *Bamburg* (§), JOHAN FORSTER, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Witttemberg*, en anderen (**). Weinig waren HUBERS begunstigers. De voornaamste derzelve was JOHAN KECK, een man, die onder de geleerden geen of ten minste eenen tegenwoordig reeds vergeten naam gemaakt heeft (††).

In tijdorde volgt hier de twist over het gezag en het gebruik der wijsgeerte in de Godgeleerdheid. Sommigen durfden beweren, dat het der menschelijke rede volstrekt ontbrak aan het vermogen, om God te leeren kennen. Anderen daarentegen verheieven de kracht der menschelijke rede, bijzonderlijk de in de scholen wel opgeleide en beschaafde rede, of de Philosophie, zeer hoog. De stichter van dit verschil was DANIEL HOFMANN, Hoogleeraar in de God-

(*) Deze gaf ten zelfden jare in het licht; *Grundlicher bericht auf D. SAM. HUBERS Laesterschrift* enz.

(†) Deze gaf ten jare 1600 in het licht; *Tres disputationes de electione, Huberianismo oppositae*.

(§) Deze gaf ten jare 1605 in het licht; *Responsum ad HUBERI confessionem de universali electione*.

(**) Deze gaf ten jare 1610 in het licht; *Trius controversiarum Theologicarum*.

(††) Van hem is bekend *Einfachtige und Gottes wort beskaendige bekaentnis von Gottes gnadenwahl*, 1610.

na C. G. Godgeleerdheid te *Helmstad*, die ten jare 1598 in eenige Akademische stellingen staande hield, dat de filosofie een uitspruitsel was van de bedorvene rede, dat zij derhalve vijandschap droeg tegen God, dat zij in Goddelijke zaken een geheel beneveld inzicht had, en de vruchtbare wortel was van alle dwalingen en ketterijen. Het gene hem tot het drijven van deze stellingen aanleiding gaf, was het groote misbruik, dat de Godgeleerden zijns tijds, vooral ook zijne ambtgenooten te *Helmstad*, maakten van de Aristotelische wijsgeerte. Dit smartte den geleerden man, en wrong hem zoodanige te verre gedreven stellingen ter penne en ten monde uit. Straks weêrgalmde de gehoorzaal der Hoogeschool van het gekijf tuschen HOFMANN en zijne ambtgenooten in de philosophische fakulteit, die zich verplicht achtten, de beledigde eer van hunne geliefde wetenschap te redden. HOFMANN verwierp niet alleen het misbruik, maar ook het wettig gebruik der filosofie. Allergeweldigst kantten zich hiertegen de Philosophen aan; en zij deden zulks met het grootste regt. HOFMANN was in een uiterste gevallen, even gevaarlijk, als dat der genen, die der filosofie den voorrang toekennen boven alle opgeklaarde wijsheid, die uit de schriften der Goddelijke openbaring oprijst. Daar dus HOFMANN door zijne overdrevene stellingen de verontwaardiging der Philosophen had gaande gemaakt, gebood de vorst, door dezen daartoe opgewekt, hem zijne gevoelens te herroepen, bij onderteekening van een hem voorgelegd formulier. En het gene in dezen

nog meer tot vernedering van HOFMANN strekte, was, dat de *Helmstadsche* Philosophen het oordeel afvroegen van de *Wittembergsche* Godgeleerden, en dezen, die geen antwoord schuldig bleven, met klem en kracht van redenen zijne stellingen wederlegden. Intusschen traden twee verdedigers van HOFMANN op, die, onderwezen in de school van JAKOB BÖHME, wiens theosophie ons in het vervolg nader zal bekend worden, met een geruchtwekkend geweld tegen de Philosophen van dien tijd uitvoeren, en schoon zij door hun ontstoken ijvervuur alie wijsgeerte verdelgen wilden, evenwel hier en daar, als bij eenen verrassenden bliksemflag in de donkerheid, het licht van waarheid zoo helder lieten flikkeren, dat verstandigen, door geene partijzucht gedreven, den middenweg konden onderscheiden van de zijdelingsche bijpaden der verschilhebbers. Die twee Mystieke verdedigers van HOFMANN waren JOHAN ANGELUS WERDENHAGEN, Hoogleraar in de regten te *Helmstad* en vervolgens te *Bremen* (*), en WENCESLAUS SCHILLING, die tegen alle philosophie een' gezworen haat had, en hare beoefenaars met eene hekelachtige pen steeds in verscheidene schriften aanrandde (†). Dan deze laat-

(*) Deze gaf ten jare 1632 in het licht; *Psychologia vera* J. B. T. id est JACOBI BÖHMI, *Teutonici*; waarin hij HOFMANN verdedigde.

(†) Deze gaf ten jare 1616 niet alleen uit; *Consideratio de notitiis, naturalibus vanitatibusque metaphysicis oppositam*, maar ook *Ecclesie metaphysicæ visitatio*,
con-

na C. G. laatste vond eenen regt verstandigen Antagonist aan
 Jaar 1552. JAKOB MARTINI, Hoogleeraar in de redeneer- en
 tot 1700. bovennatuurkunde te *Wittemberg*, die ten jare 1618
 een welbearbeid gefchrift uitgaf, dat den titel droeg
 van *Redefpiegel* (*). Dit gefchrift is gefplitst in
 twee deelen. Het eerste behelst een onderzoek, wat
 naar hare natuur de menfchelijke rede zij, en in hoe
 verre zij gezegd kan worden bedorven te zijn, hoe
 groot en hoedanig vermogen zij, aan zich zelve over-
 gelaten, hebbe, om, ook in de Godgeleerdheid het
 ware van het valfche te onderscheiden. In het
 tweede deel wordt gehandeld over de meer be-
 fchaafde en in de fcholen wel opgeleide rede, of
 de wijsgeerte, en aangetoond, wat zij is, en welk
 voordeel zij der Godgeleerdheid aanbrengt. De
 plaatfen der heilige fchrift, waarin het gebruik der
 menfchelijke rede en wijsgeerte gewraakt fchijnt te
 worden, vindt men opzettelijk verklaard en in het
 regte licht geplaatst. Dit is het belangrijkste werk,
 over deze zaak in verfchil, uitgekomen. Geen Theo-
 logant heeft het naderhand durven wagen, de Wijs-
 geerte van de Godgeleerdheid te fcheiden. Wel
 klaagden velen over het misbruik, dat men van de
 wijs-

*concionibus metaphysicalibus exquisitissimis discutiens prae-
 cipuos articulos metaphysicos, ad unguem demonstrans,
 quo eiurate impietatis vanitatisque deploratae metaphysicæ
 doctores delabantur ad metaphysicas speculationes, mys-
 teria caelitus patefacta violentissime detorquendo. Ten
 jare 1617 gaf hij een dergelijk gefchrift uit.*

(*) *Vernuftfpiegel.*

wijsbegeerte maakte in de Godgeleerdheid (*); maar haar gebruik werd door niemand afgekeurd (†).

Nauwelijks was het vuur van dezen twist als van zelf uitgegaan, of er ontstond weder een andere, niet min hooggaande, twist, tusfchen twee Predikanten te *Dantzig*, HERMAN RATHMANN en JOHANNES CORVINUS. De eerste gaf ten jare 1521 een gefchrift uit, dat den titel droeg van *Het genaderijk van JESUS CHRISTUS, den Koning aller Koningen en Heer aller Heeren*. CORVINUS verklaarde op den predikstoel, dat dit werk van zijnen ambtgenoot volkomen kettersch was; en had weldra de stoutheid, om elf vragen, hetzelfde betreffende, te zenden aan onderscheidene Univerfiteiten. De raad van *Dantzig* nam het oordeel in van de vermaardfte Theologanten. De meesten wettigden het afgelegde getuigenis van CORVINUS. Alleen GERARD te *Jena* meende er niets in te kunnen vinden, dat RATHMANN in eene kwade reuk konde brengen bij verftandigen en onpartijdigen. Ook de

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Verfchil
over de
kracht
der heiligi-
ge fchrift
op zich
zelve be-
fchouwd,
ter bevoor-
dering
van god-
zaligheid.

Theo-

(*) Men hoore onder anderen J. F. REINMANN in zijne *Einleitung in die historiam literariam antediluvianam*; bl. 272. „Voor de Godgeleerdheid,” zegt hij, „zijn die tijden wel het ergfte geweest, waarin de Wijsgeerte van de Godgeleerden het meest beoefend werd. De beste Wijsgeeren zijn de flechtste Godgeleerden, en daarentegen de beste Godgeleerden de flechtste Wijsgeeren geweest.”

(†) Conf. WALCHII *Bibl. Theol. Sel.* II. p. 649-652. in primis BRUCKERI *Hist. crit. philos.* T. IV. P. I. p. 778. en JÖCHERI *Philos. haeres. obex* p. 27-29.

na C. G. Theologifche Fakulteit te *Rostok* liet den man het
 Jaar 1552. volkomenfte regt wedervaren, hem van alle hoe ook
 tot 1700.

genoemde ketterfche gevoelens vrij verklarende. RATHMANN intusfchen zocht zich te verdedigen, zoo goed hij konde, door het uitgeven van verfcheidene fchriften, waarin hij zijne begrippen over de zaak in twist nader ontwikkelde, en aantetoonen zocht, dat men geheel verkeerd verftond (*). 's Mans begrippen kwamen hier op neder. „De heilige fchrift ware, op zich zelve, gelijk aan eenig ander gefchreven boek, waarin de goddelijke waarheden geleerd worden. Maar dezelve, als zoodanig gebruikt, ware ter bevordering van heilzame en bovennatuurlijke werkingen niet toereikend. De kracht, het licht en de werkzaamheid van den Heiligen Geest moest zich met haar als zijn werktuig verbinden, door hetwelk hij de menfchen verlichtte en zaligde. Beiden hadden zij derhalve elk zijn eigen nut, de heilige fchrift, als letter, drong niet door tot in het hart; dit alleen deed de Geest.” Hij helderde dit zijn gevoelen op met het voorbeeld; kan ook de bijl het hout kloven? kan zij dat doen, indien niet de arbeidsman er zijne kracht aan geve? Men ziet hieruit, dat zijn gevoelen eenigermate overeenkwam met dat van SCHWENCKFELD en van de bedorvene Myftieken, wyl hij een allerduidelijkst on*

(*) De voornaamfte fchriften waren *Abgenöthigte antwort J. JOH. CORVINI unchristlichem schreiben*; 1621; *Christliche erinnerung, wesfen in der frage: was die heilige fchrift fey und wircke?* 1624.

Onderscheid maakte tusfchen het uitwendige en inwendige woord van God. RATHMANN was evenwel geen bedorven Mystiek; dit fchijnt er zoo verre af geweest te zijn, dat hij tusfchen derzelver begrippen, welke hij afkeurde, en de gewone denkwijze zijner kerk, welke hij niet minder wraakte, een' middenweg zocht te openen, en daarin voor allen een voorganger wilde zijn. De gewone denkwijze van zijne kerk was, dat de heilige fchrift in zich zelve, zonder den heiligen geest, reeds eene bovennatuurlijke kracht van werking hadde. Dit begrip was den geleerden man te donker, te ingewikkeld; het kwam hem verkeerd gewijzigd voor. Hij meende hetzelve in een duidelijker licht te kunnen ftellen. Het gene de kerk te dezen aanzien leerde, fcheen hem eene nadere werking van den heiligen geest, die er bij moest komen, min noodzakelijk te maken. Om nogtans het uiterfte der bedorven Mystieken te vermijden, beantwoordde hij de, in dezen twist geopperde, vraag, of de kracht van den heiligen geest zich met de heilige fchrift, bij haar gebruik, nader vereenigde, dan of hij die kracht ook zonder hetzelve werkte? Volmondig beantwoordde hij het eerfte met *ja!* en het laafte met *neen!* En hierin had hij de grootfte ijveraars voor het Evangelisch leerbegrip der Lutherschen, als HUNNIUS en BALDUINUS op zijne zijde. Ook toonde hij aan, dat LUTHER zelf van deze zaak geene andere gevoelens had gekoesterd (*).

Evenwel dachten de Godgeleerden meest-

al

(*) In M. LUTHERI Zeugnis, was die heilige fchrift

na C. G al er toen anders over. Op gezag van den *Sakſ-*
 jaar 1552 *ſchen* Keurvorst JOHAN GEORG, den eerſten, werd
 tot 1700. er ten jare 1629 een geſchrift in het licht gezon-
 den (*), waarin het gevoelen van RATHMANN met
 kracht tegengeſproken, en aan de getuigeniſſen van
 LUTHER en de overige genoemde Godgeleerden eene
 gansch andere verklaring werd gegeven. Heizelve
 was vervaardigd door MATTHIAS HOË. Ook de
 Theologiſche Fakulteiten van *Wittemberg*, *Konings-*
bergen, *Jena* en *Halberſtad* meenden RATHMANN'S
 begrippen te moeten wederleggen (†). Dit voet-
 ſpoor volgden vele bijzondere Godgeleerden, van
 welke elk zich om ſtrijd beijverde, om ter ver-
 zwakking van 'smans gevoelen het zijne toetebren-
 gen, en in dezen tegen den anderen als om de eer
 dingen wilde. Onder dezen mogen voornamelijk
 gemeld worden KOENRAAD DIETERIC, Hoogleeraar
 in de wijsgeerte te *Gieſen* (§), THEODORUS THUM-
 MIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Tu-*
bin-

und aus welcher kraft ſie wûrke, aus ſeinen buchern col-
ligirt und zu ſammengetragen; 1627.

(*) *Richtige lehre von der h. ſchrift, was derſelbe ſei-*
ner natur und eigenschap nach ſey, und dasſ es die kraft
und vermögen zu erleuchten, zu bekehnen und ſelig zu
machen, wahrhaftig vor und in dem gebrauch in und
by ſich habe.

(†) De wederlegging van alle deze fakulteiten ver-
 ſchenen in éénen bundel ten jare 1626.

(§) Hij gaf ten jare 1623 uit *Questiones Theologicae*
de verbo Dei.

bingen (*), JOHAN BEHM, Hoogleraar in de Godgeleerdheid te *Koningsbergen* (†), JOHAN JAKOB CRAMER, Hoogleraar in de Godgeleerdheid te *Dantzig* (§), en GEORG ROST, Hofprediker bij de Hertogin van *Mekkenburg* (**). Schoon RATHMANNNS gevoelens alzoo van de voornaamste Wijsgeeren en Godgeleerden gewraakt werden, stonden hem evenwel dezen en genen ter hulpe, van welke wel de voornaamste was KASPAR MOVIUS, Predikant te *Kauen* in *Litthauen*, die verscheidene hier toe betrekkelijke geschriften heeft uitgegeven (††),
en

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

(*) Van dezen kwam ten jare 1624 in het licht *Brevi consideratio questionum, an verbi Dei scripti & praedicati in conversione hominis aliqua sit efficacia & qualis illa? quo modo & ordine in respectu ad spiritum sanctum efficacia hoc in ipso conversionis actu verbo Dei scripto & praedicato sit adscribenda.*

(†) BEHM gaf ten jare 1626 uit *Kurtzer vortrab des bald folgenden ausführlichen tractats*; en 1629 *Collegium antirathmannianum.*

(§) CRAMER gaf ten jare 1627 uit *Clasficum poenitentiae.*

(**) ROST gaf ten jare 1627 in het licht *Formula pacificatoria, cet.*

(††) Als *Kurtze bekaentnis und schriftmaessige meinung vom worte Gottes und deselben kraft*; 1626. en *Discursus Theologicus de controversia nobili quidem, sed intempestive mota & imprudenter scandaloeseque in vulgus sparsa, nempe quomodo verbo Dei virtus & efficacia convertendi competat & attribuatur.*

na C. G en wegens zijne gevoelens te dezen aanzien van
 Jaar 1552 zijn' post is afgezet geworden. Behalve MOVIUS
 tot 1700. heeft ook MARTINUS STATIUS, Diaken aan St. Jo-
 hannes kerk te *Dantzig*, de gevoelens van RATH-
 MANN goedgekeurd, doch met zijne ambtgenooten
 wegens zijne toegevendheid in dezen volstrekt geen
 twist willen voeren.

Verfchil Met dezen, gelijk ook met den voorgaanden
 met fom- twist, hebben wij gezien, dat zich bijzonder hebben
 mige be- kunnen inlaten de bedorvene Myftieken van dien
 dorven myftieken tijd. Dezen gaven daarenboven toenmaals ook alle
 aanleiding aan de Godgeleerden, om tegen hen het
 harnas aan te gespen. De voornaamfte hoofden
 van dezen aanhang zijn te dien tijde geweest AN-
 DREAS CRAMER, VALENTIJN WEIGEL en JAKOB
 BÖHME. In het algemeen achtten wel de Godge-
 leerden die lieden niet waardig opzettelijk wederlegd
 te worden, maar ten aanzien van sommige bijzonder-
 heden, door dezelve voortgeplant, meenden zij niet
 te moeten zwijgen. Hunne begrippen voor het ove-
 rige waren steeds fchier dezelfden, als die men in
 alle eeuwen bij dezen aanhang ontdekt had. Ook
 met kracht van woorden was er niets tegen hen te
 doen; voor overtuiging waren zij onvatbaar; zij ver-
 fmaadden alle de uitspraken van het gezond ver-
 stand, volgende alleen hun inwendig licht, dat zij
 voorgaven door Gods geest in het hart ontftoken
 te zijn, en waar voor alle menfchelijke redenering
 wijken moest.

Verfchil CRAMER, Predikant aan de St. Johannes kerk te
Maag.

Maagdenburg, ondernam, ten jare 1622, den Rector na C. G. aldaar, SIGISMUND EVENIUS, die eenige stellingen (*) Jaar 1552- tot 1700. liet verdedigen, betrekkelijk den aard der Godgeleerdheid, als wetenschap beschouwd, openlijk met kracht tegen te spreken, en daar door zijne bekrompene denkbeelden te dezen opzigte aan den dag te leggen. EVENIUS namelijk had gesteld, dat de Godgeleerdheid eene wetenschap zij, waarin een aanstaande godsdienstleeraar zich moet oefenen, om eene geschiktheid en bekwaamheid te erlangen tot het eenmaal gelukkig waarnemen van den kerkelijken post, welken hij wenscht te mogen bekleeden. Dien ten gevolge stelde hij tevens, dat dus de Godgeleerdheid, als zoodanig, met vrucht konde beoefend worden ook door hen, die niet wedergeboren waren. Dit was de wespen getergd. Waartoe toch zulk eene gevolgtrekking? Bij verstandigen moest dat van zelf spreken. De godsdienstleer, in de heilige schrift ons geopenbaard, is geheel goddelijk; maar de Godgeleerdheid, die de godsdienstleer wetenschappelijk behandelt, is geheel menschelijk. Het gene goed, regt en billijk is, heeft eenen goddelijken oorsprong; God heeft ons denkbeelden daarvan in het hart ingeprent; die denkbeelden zelve zijn bij onwedergeborenen geene anderen, dan bij wedergeborenen, maar derzelve wijzigingen zijn onderscheiden. Ter verheldering van die denkbeelden strekt de wijsgeerige zedekunde, en ook de natuurlij-

(*) *Thesium decas prima ea in primis complectens, quae naturam theologiae in genere concernunt.*

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

lijke regtsgeleerdheid. Maar zouden beide deze wetenschappen niet met vrucht beoefend kunnen worden van geleerde mannen, die niet zijn wedergeboren? Ware het immer in verschil geweest, of een goed wijsgeer, of een welonderlegd regtsgeleerde een wedergeboren mensch moest zijn? Hadde men daar over nog getwist, iemand, die de bevestiging dezer vraag drijven wilde, zoude zulks met meer gronds van schijn hebben kunnen doen, dan hij, die de beoefening der Godgeleerdheid in eenen onwedergeborenen niet dulden konde. De wijsgeerige zedekunde en de natuurlijke regtsgeleerdheid heeft alleen praktische of betrachtelijke waarheden tot voorwerpen van hare beoefening; de Godgeleerdheid daarentegen grootendeels theoretische of beschouwelijke waarheden. Nog eens dus de zaak sprak van zelve; die in verschil te trekken was de alarmtrom geroerd. De Mystieken wist men, dat daar over in volle beweging moesten komen. ANDREAS CRAMER, tot dezen behorende, moest dus, om de eer van zijne partij te redden, er zich tegen laten gelden, en tegen eene, naar zijn theofophisch, onwijsgeerig, oordeel, zoo gevaarlijke stelling met een vreesfelijk geweld losbranden. De gehoorzaal dreunde van den verschrikkelijken aanval, die deswege door CRAMER tegen EVENIUS gewaagd werd. En straks klonk de wedergalm door geheel *Duitschland*. CRAMER kwam met het vuur van zijnen ijver op den predikstoel, en de leerredenen, over de zaak in verschil gehouden, werden door hem uitgegeven in den aanvang van het naastvolgende jaar

1613. (*) EVENIUS vond een' helper aan JOHAN na C. C.
 COTZEBUE, die met hem tegen CRAMER opstond jaar 1552.
 in een gefchrift, dat ten zelfden jare in het licht tot 1700.
 kwam (†). CRAMER bood wederftand ook nog ten
 zelfden jare, in een gefchrift, dat hij evenwel niet
 met de beste trouw in het licht gaf (§); want beide
 partijen waren overeengekomen, om tegen elkan-
 deren hare pen neder te leggen. Nu werd de ftrijd
 heviger. COTZEBUE bleef CRAMER geen antwoord
 fchuldig. Ook deze gaf weder antwoord; en zoo
 volgden er meer dan zes of zeven antwoorden en
 wederantwoorden. De een wilde voor den anderen
 niet zwichten. Beiden toonden zij vol vuurs te
 zijn, en hadde de wijze der Theologanten van dien
 tijd, waarin zij dwaasfelijk hunne eer ftelden, zulk
 een armzalig twisten niet medegebragt, zoo zoude
 men zeggen, dat zij beiden menfchen waren ge-
 weest, die aan Gods wederbarende genade geen deel
 hadden, als welke toch andere gezindheden in het
 hart werkt, dan welke zij door hunne krakeelen aan
 den dag legden.

Wij gaan over tot de onrust, welke er in de Vershil
 Lutherfche kerk geficht is, door de nagelaten fchrif- met WEI-
 ten van WEIGEL, Predikant te *Tfchopau* in *Sakfen*, GEL.
 waar

(*) *Osterfchatz, aus CHRISTI todt und auferfiehung herfurfgefucht, in gerechtigkeit, frid und freud des h. geestes.*

(†) J. COTZEBUE & S. EVENI *Enodatio questionis de habitu theologico, das ist, enz.*

(§) *Grundlicher bericht von der freitsache, enz.*

van C. G. waar hij overleed ten jare 1588. Gedurende zijn
 jaar 1552
 tot 1700
 leven stond hij bekend voor een' kundigen, godzalig
 man; beroemd was hij wegens zijne ernstige manier
 van prediken. De Mystieken vonden in hem een'
 man naar hun hart; maar zij schijnen er geen of
 weinig gerucht van gemaakt te hebben. Eerst lang
 na 's mans dood gaf één zijner voormalige vrienden,
 met name WEICKART, eenige, door hem nagelatene,
 schriften uit; en dadelijk begon er een vuur van
 twist te branden. Een aantal Godgeleerden befreed
 van tijd tot tijd het bedorven mysticisme, dat nu an-
 dermaal het hoofd had opgestoken. Die schriften van
 WEIGEL begonnen uitgegeven te worden ten jare 1611;
 en dit duurde voort tot het jaar 1617. Zij werden op
 ongeveer twintig berekend (*). Er is geen twijfel
 aan, of WEIGEL heeft in geschrift vrij wat nagela-
 ten, dat na zijnen dood kon worden uitgegeven;
 maar het staat zeer te betwijfelen, of hij wel zelf
 dat alles geschreven hebbe, wat op zijnen naam is
 in het licht verschenen, ook zeer te betwijfelen, of
 alles, wat men van hem werkelijk moge geleverd
 hebben, zoo als het daar ligt, uit zijne pen ge-
 vloed zij. Desniettemin heerscht in alle de schrif-
 ten,

(*) De eersten en voornaamsten zijn *Kirch oder haus-
 pollill.* 1611; *Der guldene griff, das ist, anleitung,
 alle dinge ohne irthum zu erkennen.* 1613, waarin de
 schrijver tracht te bewijzen, dat de mensch, door de
 beschouwing van zich zelven, zonder boeken of andere
 hulpmiddelen, tot eene ware en vaste geleerdheid ko-
 men kan.

ten, die zijnen naam op den titel dragen, ééne denkwijze, één geest; alles loopt zamen in het Mysticisme van TAULER en anderen. Ook zijn er duidelijke sporen in te ontdekken van den gang, dien de schrijver nu en dan door de donkere dreven van den Theosooph PARACELsus genomen heeft. Zijne grondstelling is wel, dat men niets gelooven moet, dan het gene in de heilige schrift gegrond is; maar hij beweert tevens, dat zij, die zich aan de bloote letter der heilige schrift houden, nooit met elkanderen in denkbeelden kunnen overeenstemmen, wijl elk die naar zijn eigen goeddunken verklaart. Hierin meent hij, dat de oorsprong te zoeken zij van de menigvuldige sekten en gezindheden. Zij daarentegen, die door het inwendig woord van God, dat in hun hart licht, zich den weg der waarheid en der godzaligheid laten wijzen, blijven onbewegelijk in hun geloof, wijkende noch ter regte noch ter flinke zijde. God kan in vollen nadruk gezegd worden in ons te werken, wanneer men naar zijne inspraken luistert; zich zelve en alle dingen vergeet. Dit woord van God is tot allen gerigt; het is in ons allen. Gelukkig hij, die hetzelfde met zachtmoedigheid ontfangt, die er met belangstelling op acht staat, die het met vrucht hoort! Het is een licht, dat een' ieder mensch is aangeboren; de bron van alle kennis. Al wie voor hetzelfde zijne oogen sluit, die geraakt aan het afdwalen langs den weg der verdoemenis, want hij moet zich als een blinde laten sturen door de vooroordeelen van anderen, die naar zijne gedachten wijs, maar in de

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. daad dwaas zijn. Immers alle Godgeleerdheid, die
 Jaar 1552. op de Hoogescholen wordt voorgedragen, is eene
 tot 1700   valsche Godgeleerdheid, geschept uit menschelijke
 schriften, waar naar men, in zijne gevoelens, de
 Goddelijke schriften gewijzigd heeft. Op de Hooge-
 scholen leert men van menschen, die vol wanbe-
 grippen zijn, niet van God, die boven alle wan-
 begrippen verre, oneindig verre, verheven, zelf het
 licht is, dat in de harten van allen, die hetzelfde
 willen opvangen, uitvloeit. Deze scholieren moeten
 nochtans ééns CHRISTUS, het afschijnsel van Gods
 heerlijkheid, het uitgedrukte beeld zijner zelftan-
 digheid, prediken! Maar hoe zullen zij, die het
 licht hatende, in de duisternisse wandelen, en niet
 weten, waar zij heen gaan, hoe zullen dezen dat
 doen? hoe dat kunnen doen? CHRISTUS, de zoon
 des levens, is voor hunne geloken oogen onzichtbaar;
 zij zien Hem niet; zij kennen Hem niet. Blinde
 leidlieden van blinden! En die ongelukkigen leg-
 gen dan op hunne wijze een' eed af voor God,
 dat zij niets anders zullen leeren, dan het gene in
 de schriften, mogt het zijn! door God ingegeven,
 maar neen! in de schriften door menschen, naar
 het gene dezen in Gods schriften *meenen* gelezen
 te hebben, vervaardigd, in de symbolische boeken
 der heilige kerk, voorgescreven staat. Zij danken
 God, dat zij daar mede volstaan kunnen. Hoe
 verre is men met zulk een denken en handelen van
 den weg af! De ware Godgeleerdheid bestaat
 hoofdzakelijk in de kennis van zich zelve, dat is,
 waar uit, door wien, en waar toe de mensch ge-
 scha-

fchapen en verordend zij." Dit was het beloop van na C. G.
 WEIGELS myflieke denkbeelden. Zijne bijzondere Jaar 1552.
 begrippen waren de volgende. „CHRISTUS heeft tot 1700.
 zijn vleesch en bloed niet van de aarde, maar van
 den hemel, ten einde wij door zijne verbroedering
 met ons in dat vleesch en bloed den hemel mogen
 bezitten. Behalve dit hemelsch ligchaam had CHRIS-
 TUS nog een zichtbaar en sterfelijk ligchaam, dat
 geleden heeft. De erfzonde is in zekeren zin eene
 toevalligheid, en in een' anderen zin eene zelftan-
 digheid, wijl de mensch uit CHRISTUS een nieuw
 hemelsch ligchaam bekomt. Door het geloof valt
 de mensch zich zelven af, en wordt hij het eigen-
 dom van God in CHRISTUS. Van daar is het, dat
 de wedergeboren mensch niet zondigen kan. De
 dooding der leden op aarde door de inwoning van
 CHRISTUS is de boete en regtvaardiging. Door de
 wedergeboorte wordt de mensch geheel hersteld naar
 geest, ziel en ligchaam; ook ja zijn ligchaam moet
 geheel nieuw en anders worden. Wij moeten allen
 gezamenlijk met God, niet alleen naar den geest
 wezenlijk vereenigd worden, maar ook naar het
 vleesch en bloed ligchamelijk. Er zijn twee EVAS;
 de aardfche komt uit ADAM; de hemelsche is God
 zelf; van deze is Gods Zoon geboren in de drie-
 eenheid. Van de andere is CHRISTUS ligchamelijk
 op de wereld geboren. Er is nog ook eene derde
 EVA; deze is de christelijke kerk, welke uit de zij-
 de van den hemelschen ADAM van het kruis geboren
 is. De Sakramenten zijn voortreffelijke hooge ver-
 bor-

na C. G. borgenheden; maar op het geloof werken zij niet.
 Jaar 1552 De geloovigen alleen moeten gedoopt worden; maar
 tot 1700. behalve hen niemand. Men ontvangt bij alle gezindheden in den doop en in het nachtmal niets anders, dan het gene CHRISTUS heeft ingesteld.”

Welk eene zonderlinge mengeling van gevoelens! moet men er niet over verbaasd staan, hoe een man, die anders gezonde hersenen had, zoo in zijne denkbeelden buiten het spoor omzwerfen kon. Geen wonder is het, dat de meeste Theologanten en Predikanten 's mans schriften met den uitersten afkeer behandeld hebben. Nogtans wanneer men over deze leemten kan heen zien, ontdekt men in die schriften niet weinige echt christelijke gevoelens en gewaarwordingen. Dit trouwens is de reden geweest, waarom ARNDT, gelijk wij hier voor (*) gemeld hebben, veel van WEIGEL heeft overgenomen. Dat goede kon evenwel in het oordeel van de meesten het kwade niet doen opwegen; WEIGELS gedachtenis geraakte uit dien hoofde zoo zeer gehaat, dat vele zijner schriften, ten jare 1624, op bevel van den Keurvorst van *Saksen*, verbrand moesten worden. Aanzienlijk was intusschen reeds het getal van derzelve hoogschatters en verdedigers. Onder dezen mogen inzonderheid geteld worden JESAIAS STIEFEL, een aartsdweeper, te *Langensaltz*, waar hij wijnschenker was, bekend door zijne schriften, die vol van de groffte dwalingen zijn,

(*) Bladz. 227.

17 C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

zijn, (*) EZECHIEL MELH, deszelfs zuster zoon, mede een dweeper in den ergsten graad, dien men eindelijk moest opsluiten, in welken toestand hij gestorven is (†), ADOLPH HELD, Predikant te *Stade*, waar hij van zijnen post is afgezet (§), en meer anderen.

Groot en aanzienlijk was het heer der tegenstanders, dat de gevoelens van WEIGEL bestreed, en hunne ongerijmdheid blootlegde. De voornaamsten waren ANDREAS MERCK (**), JOHAN SCHELHAMMER (††), NICOLAUS HUNNIUS (§§), THEODORUS THUMMIUS (***), JOHAN GERARD (†††), JUSTUS

FEUR-

(*) De voornaamsten zijn *zehn christliche und gottselige Tractatein, des aufserwehlten kindern Gottes zu trost*; 1621.

(†) Deze gaf ten jare 1621 uit *Erzählung der ursachen, warum er von der christlichen gemeine augspurgischer confesfion abgetreten, aber nunmehr wieder mit ihr ausgefoenet ist*.

(§) Van dezen is uitgegeven *Algemeiner friede mit JESU in dem grosfen geheimnis von seinen gemeinen und sunderbaren abentmal*. 1642; en *Prædicatio æterni Evangelii*. 1660.

(**) Deze gaf uit *Treuherzige warnung vor den Weigelianismo*. 1620.

(††) SCHELHAMMER gaf ten jare 1621 uit *Wiederlegung der vermeinten Postilla WEIGELII*.

(§§) HUNNIUS gaf ten jare 1622 uit *Disfertationes de Verbi Dei certitudine & efficacia*.

(***) THUMMIUS gaf ten jare 1622 uit *Impietas Weigeliana*.

(†††) GERARD gaf uit *Disputationes theologicæ, in quibus*

na C. G. FEURBORNIVS (*), NICOLAUS ZAPPIUS (†), FRE-
 Jaar 1552. DERIK BALDUINUS (§). Ware er in WEIGELS schrif-
 tot 1700. ten onder het kaf niet hier en daar een goede koorn-
 korrel geweest, zoo zoude het voor godsvruchtige leer-
 aren, die slechts een grein verstand hadden, niet nood-
 dig zijn geweest, 's mans gevoelens te wederleggen;
 maar nu kon dit niet met te veel ernst en kracht
 geschieden (**).

Verfchil
 met BÖH-
 ME.

JAKOB BÖHME, wiens gevoelens niet minder, maar
 nog veel meer betwist zijn, dan die van WEIGEL,
 was één der zonderlingste menschen van zijnen, ja
 van allen tijd. Zijn verstand was doordringend,
 zijn vernuft scherp, zijn oordeel sijn. Ware hij
 geen schoenmaker van zijn ambacht, maar een ge-
 letterde beoefenaar der wetenschappen, in het bij-
 zonder der wijsgeerte, geweest, bij het regte ge-
 bruik van die edele vermogens, waarmede hem de
 Voorzienigheid had begunstigd, zoo zoude hij on-
 getwijfeld onberekenbare schatten van opgeklaarde
 ken-

bus gloria Dei per corruptelas Weigelianas labefacta ostenditur.

(*) FEURBORNIVS gaf uit *Fasciculus dissertationum de distinctis religionis christianae capitibus adstructis & cum primis a fermento hodiernorum weigelianorum purgatis ac vindicatis.*

(†) ZAPPIUS gaf uit *Treuherzige waechterstimme wegen der einschleichenden weigelianischen mordbrenner.*

(§) BALDUINUS gaf uit *Disputatio de communione nostrae cum CHRISTO.*

(**) Vergelijk SCHRÖCKH's a. w. IV. bl. 673-679. en WALCHI *Bibl. Theol. Sel.* II. p. 73-80.

kennis hebben nagelaten. Maar nu kregen de werkzaamheden van zijnen geest eene gansch verkeerde rigting. Hij wilde wijsgeer zijn, maar kon het niet worden, om dat hem de weg daartoe geheel was gesloten. In geen studievak onderwezen of opgeleid, was alles, wat hem te dezen aanzien moest voorlichten, voor hem bedekt en verzegeld. Zijn eigen licht volgende, bereikte hij slechts de eerste trappen van den tempel der wijsheid; in zijnen waan was hij hooger, dan hij in de daad was; verbijsterd door die verbeelding, wist hij de voorwerpen niet regt te onderscheiden; en van geene werktuigen voorzien om zijn gezigt te versterken, schemerde het hem weldra voor de oogen. Alzoo moest hij natuurlijk in dezen toestand of een erg ongeloofige, of een erg bijgeloovige worden. Hij had van zijne jeugd aan eene onwederstaanbare drift naar heilige godsdienstkennis; de belofte des Zaligmakers, dat God zijnen heiligen geest wil geven den genen, die er Hem onophoudelijk om bidden, verlevendigde zijn hart; hij bad met ernst en op den duur, en meende het begeerde ontvangen te hebben. Niet aards maar hemels gezind, en overhellende tot het zwaarmoedige, was hij alzoo bewaard voor lighhartig ongelooft, maar strandde, bij gebrek van genoegzaam licht, op de klippen van het daartegen overliggend bijgeloof.

BÖHME was geboren te *Altfeidenburg*, een vlek bij *Gorlitz* in den *Opperlauzitz*, ten jare 1575, uit ouderen, die van den landbouw een bekrompen bestaan schijnen gehad te hebben. In zijne vroege jeugd

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

---

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

jeugd was hij een veehoeders knaap, maar opgroeijende leerde hij het schoenmakers handwerk. Hier in meester geworden zijnde, te *Gorlitz*, trad hij ten jare 1600 voor den dag als een verachter van den openbaren kerkdienst en van de openbare leeraars. Onder zijne vrienden en bekenden gaf hij voor door een bijzonder Goddelijk licht bestraald te zijn, en boezemde hun gansch vreemde, maar, gelijk hij die noemde, echt wijsgeerige godsdienstlesfen in. Tien of twaalf jaren daarna, verbeeldde hij zich door een nog veel helderder licht uit den hemel beschenen te zijn, en besloot eerst nu het gene hij duidelijker zag, dan anderen het zagen, opteteekenen. Hieruit ontstond zijn werk, dat hij *Aurora* (*) noemde, en ten jare 1612 uitgaf. Naauwelijks zag dit werk het licht, of de geheele Protestantsche Geestelijkheid was tegen hetzelfde in werking. De oudste predikant van *Gorlitz*, RICHTER, rustte niet, voor dat hij van den Magistraat het besluit had verworven, waarbij het werk verboden en opgehaald werd. BÖHME in het eerst hier door afgeschrikt, om andermaal de vruchten van zijne, gelijk hij die noemde, Theosophische Godgeleerdheid het algemeen aan te bieden, kreeg echter ten jare 1619 nieuwen moed, en gaf binnen een zeer kort bestek van jaren zeer vele schriften in het licht, als daar waren, *Van de drie grondbeginselen des Goddelijken Wezens* (†); *Van het*

(*) De titel was *Aurora, oder Morgenröthe im aufgange*.

(†) *Von den drey principien des Goettlichen wesens*.

het drievoudig leven der menschen (*); Van de menschwording van CHRISTUS (†); Van den boom des geloofs (§); Een boek van zes punten (**); Honderd zeven en zeventig theologische vragen (††).

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Het beste en meest verstaanbare geschrift, door hem uitgegeven, is zijn *Weg tot CHRISTUS* (§§): hetzelfde heeft hem inzonderheid bij vele vromen, zoo hier, als in *Duitschland*, en elders, als een' bij uitstek van God verlichten Christen beroemd gemaakt. Het minst verstaanbare van alle zijne werken is getiteld *De Signatura rerum, of van de geboorte en beteekenis aller wezens, eene zeer diepe poorte van de eeuwige en ook begin nemende natuur in hare gesteltenisse*. Dan dit is het belangrijkste werk van BÖHME, om dat hetzelfde, het laatste van zijne hand zijnde, in zich behelst de resultaten van al

(*) *Von dreyfachen leben des menschen.*

(†) *Von der menschwerdung CHRISTI.*

(§) *Von baum des glaubens.*

(**) *Ein buch von sechs punkten.*

(††) *Von 177 theologische fragen.*

(§§) *Weg zu CHRISTO*, of eigenlijk *Theosophisches handbuch, genant der weg zu CHRISTO*. Hetzelfde behelst een aantal kleine schriften, door BÖHME eerst afzonderlijk uitgegeven. Bij elkanderen werden zij onder den genoemden titel uitgegeven door ABRAHAM VAN FRANCKENBERG ten jare 1624. De vertogen over de bekeering, over het gebed, over de rust der ziele enz. welke men er in vindt, verdienen geprezen te worden, deels, om dat zij gemakkelijk te verstaan zijn, deels, om dat zij in de hoofdzaak overeenkomen met de godsdienstlesfen van den Zaligmaker en de Apostelen.

HERV. V.

Z

na C. G alle zijne theosophische overdenkingen. Hetzelve
 Jaar 1552. verscheen ten jare 1622, en BÖHME overleed den
 tot 1700. 18den van Slagtmaand des jaars 1624. 's Mans
 vreemde theosophische gevoelens komen hoofdzake-
 lijk hier op neder. „ God is een eeuwige, onein-
 dige, alle verstand te boven gaande ongrond. Hij
 is de eeuwige Chaos, waarin alles, wat is, ligt
 opgesloten, en waaruit alles voortkomt. Hij is een
 grond van allen grond, een wezen van alle wezens,
 zonder begin of einde. God is een geest, en zoo
 subtiel als eene gedachte of wil; en de eeuwige na-
 tuur is zijn lichamenlijk wezen. Dit lichamenlijk
 wezen van God is verdeeld in drie eeuwige ver-
 schillendheden, te weten in eene lichtwereld, eene
 vuurwereld en eene nachtwereld. De twee eer-
 sten zijn beiden eeuwig; de derde is onze uit-
 wendige wereld; die is tijdelijk en voorbijgaande.
 God is overal geheel en in alles. Met zijne zelfs-
 openbaring gaat Hij, als het Wezen aller wezens,
 in alle wezens in, tot zijne eer en heerlijkheid.
 Hierdoor ontstaat het lichamenlijke of kreaturelijke
 leven in het alwezende wezen. De Engelen zijn
 hooge geesten, van God geschapen uit het midden-
 punt aller wezens, hebbende de eigenschappen van
 twee werelden, te weten van de lichtwereld en
 vuurwereld. De booze Engelen verhieven zich bo-
 ven het licht, en wilden in het vuur heerschen;
 alzoo werd hun licht uitgebluscht, en werden zij
 vurige, hovaardige, grimmige duivels. Hunne wo-
 ning is in de hel, dat is in Gods toorn. De
 mensch is uit de uitwendige zwavel geboren, voor

zoo verre hij betrekking tot deze wereld heeft. Inmers de mensch is geboren zoo wel uit het inwendige, als uit het uitwendige. Naar het inwendige is hij Gods beeld. God woont in hem, en hij is uit hetzelfde wezen, dat trouwens van eeuwigheid in alle drie werelden is. De mensch heeft de dwaasheid gehad, om zich met zijne begeerte aan den tijd overtegeven; van daar is het, dat hij sterft in den *sulphur* aan het *Sul*, waaruit het Goddelijk licht schijnt, en waarin het liefdevuur brandt. Nu was er geen raad voor hem, ten ware de begeerte van God in het doode *Sul* inging, en hetzelfde met het liefdevuur ontftak. Dit ook geschiedde door en in **CHRISTUS**, die mensch geworden is, om weder te regt te brengen 'tgene in **ADAM** verdorven was. Daar nu Gods liefde zich wilde in den dood geven, om den dood zijne magt te benemen, werden de twee werelden, namelijk des Vaders vuurwereld met de uitwendige zichtbare wereld, en dan de Goddelijke liefdevereld met de Goddelijke hemelsche wezenheid, dat is, met hemelsch vleesch en bloed, en dan met verdorven menschen vleesch en bloed, in één' persoon gevormd. God werd alzoo mensch, en maakte den mensch tot God. Zoo iemand door de verdiensten van **CHRISTUS** zalig wil worden, die moet gelooven in hem. Het geloof is eene kracht der ziel, waarmede zij in het onzienlijke indringt, en zich hetzelfde vertegenwoordigt of wezenlijk maakt. Het is een omgekeerde wil, eene gedurige begeerte tot God, om in zijnen wil integaan, en in de gehoorzaamheid te leven en te sterven, eene

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

---

begeerte, om in zich zelve een niets te zijn, en in Gods wil te blijven. Het geloof is niet slechts eene toefstemming van de geschiedenis des levens en lijdens van den Heiland. Ook bestaat het niet in zich bloot daarmede te troosten, maar het bestaat in de innigste verzekering, dat, zoo wij ons zondig leven aan Hem overgeven, wij dan in zijn leven en opstanding met Hem zullen leven en opstaan, en één zijn met Hem en den Vader en den Heiligen Geest. De vergeving der zonde, welke een gevolg is van het geloof, bestaat daarin, dat de kracht van JESUS CHRISTUS in ons intrede, en alle onze verdorvenheden vertere, gelijk de dag den nacht verdrijft, of gelijk eene vonk vuurs eene doove kool geheel doortrekt, het zwarte en het donkere wegneemt, en alles in vuur en licht zet. De duisternis wordt alzoo licht.”

Ziet daar het stelsel van BÖHMES theosophische godsdienstleer (*). Men ontdekt er allerduidelijkst uit, dat de man een der grofst bedorven Myftheken is geweest, die daarenboven eene onnatuurlijke toepassing van Chemische uitdrukkingen maakte op de onderwerpen der bovennatuurkunde en godgeleerdheid. Dezen vermengde Hij met de Alchemie en Kabbalistische onzinnigheden. Alzoo zocht hij alles tot één hoofdpunt zamen te brengen. Zijn gansch stelsel rustte op dit voorname grondbegrip, „ dat

(*) Uitvoeriger wordt hetzelfde opgegeven in IJPEIJ'S *Gesch. der Christelijke Kerke van de achttiende eeuw*, X D. bl. 187-193, werwaarts de lezer verwezen wordt.

„dat de harten der menschen van ondegden en gebreken gezuiverd worden, even als de metalen worden gezuiverd.” Door de ontwikkeling van dit wonderbaar wanbegrip werd hij de stichter van eene sekte, die in de geschiedenis bekend staan onder den naam van *Vuurmystieken*. BÖHME had zijne hersenschimmen ontleend uit de schriften van PHILIP AUREOLUS BOMBAST VAN HOHENHEIM, meest echter bekend onder den naam van THEOPHRASTUS PARACELSUS, die, in de zestiende eeuw, de scheidkunde stelselmatig bearbeid had, waarmede hij aan de voortreffelijke studie der Artzenijkunde den uitnemendsten dienst had bewezen, maar ongelukkig, buiten deze zijne glansrijke loopbaan getreden zijnde, zich bezig had gehouden met door die wetenschap ook de Godgeleerdheid optehelderen, naar de wijze der oude Kabbalisten. Het licht van dezen te dien aanzien dwaalzieken Chemist volgende, werd BÖHME daarenboven ook nog een goudmaker, die den steen der wijzen meende gevonden te hebben. „Indien de chemische kunstenaar, „dus redeneerde BÖHME,“ de sulphurische kracht der koking, die in de metalen sterker is, dan in de kruiden, slechts te hulp komt, is hij in staat, om door zijne tinktuur, die eene hemelsche eigenschap heeft, goud te maken. Evenwel zal de mensch deze kunst met een gelukkig gevolg beoefenen, zoo moet hij uit God wedergeboren zijn. Ook dan kan hij leven zonder ziek te worden. Hij moet de Goddelijke tinktuur van den inwendigen mensch door den uitwendigen heenvoeren.” Gelijk BÖHME dus de scheidkunde door zijne steen en vuur-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. geheimen bezoedelde, zoo bedierf hij de godsdienst-
 Jaar 1552 leer door zijne ellendige, daar naar misfelijk gewij-
 tot 1700 zigde, mystiekerijen. De genadewerkingen van Gods
 geest in de zielen der menschen werden met spreek-
 wijzen beschreven, die alleen den beoefenaren der
 smelt- en scheidkunde bekend waren. SCHRÖCKH
 getuigt van BÖHME (*) naar waarheid, dat in zijne
 schriften en gevoelens op vele plaatsen de vrome en
 welmeenende man uitblinkt, maar ook op vele plaat-
 sen de man, wiens verstand geheel ontsteld, en
 wiens phantafie allerbuitensporigst was.

's Mans schriften, boven vermeld, zijn na zijnen
 dood in onderscheidene talen overgezet en door een
 groot gedeelte van *Europa* verspreid geworden.
 Overal vonden zij vrome lezers, die in de dikste
 donkerheden de verborgenste geheimen zochten, en
 door den bewonderden man voetstoots te volgen,
 de kostbaarste schatten van wijsheid meenden op-
 tedelven, zoo als zij aan deze zijde des grafs van
 geen' sterfeling nog ooit gekend waren. Zijne meeste
 achtergelaten schriften zijn door eenen Hollandschen
 koopman VAN BEIJERLAND, te *Gorlitz*, in het jaar
 1639 gekocht, in de Nederlandsche taal overgezet,
 en afzonderlijk, het eene na het andere, uitgegeven
 geworden. Bij elkanderen kwamen zij te *Amsterdam*
 in het licht eerst ten jare 1682 onder den titel van
Des godzaligen hoogverlichten JAKOB BÖHMES,
Teutonici Philosophi, alle theosophische werken.
 Naderhand ten jare 1715, verschenen zij met den
 La-

(*) In het m. a. w. IV. bl. 683.

Latijnschen titel *Theologia Revelata*. De volledigste uitgave is die van het jaar 1730, in zes oktaafdeelen. na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

De voornaamste volgers van BÖHME zijn eerst opgetreden na zijnen dood. Zij waren ABRAHAM VAN FRANKENBERG (*), dien ik wel het eerst mag noemen, om dat hij de beste van allen schijnt geweest te zijn, als die BÖHME'S gevoelens het gematigdst, het duidelijkst en verstaanbaarst heeft voorgedragen, JOHANNES ANGELUS WERDENHAGEN (†), JOHANNES THEODORUS TSCHECH (§), CHRISTIAAN HOBURG (**), FREDERIK BRECKLING (††), QUIRIJN KUHL-

(*) Deze gaf in het licht *Via veterum sapientum, oder J. BÖEHMS weg der alter weisen*; — *Nosce te ipsum, wie der mensch sich selber erkennen lernen soll*; — *Gemma magica, magisch eidelgestein*, en een aantal andere schriften, ongeveer de jaren 1670 tot 1690 uitgekomen.

(†) Deze gaf uit *Offene hertzenspforte zu dem wahren CHRISTI en Psychologia vera*.

(§) Deze gaf uit *Eine vertheidigung BÖEHMENS*; — *Von der gesundmachung des aeusseren und innern menschen, enz.*

(**) Deze gaf uit *Deutsch Euangelisches Iudenthum; — Purgatio ministerii lutherani, oder lutherischer pfaffenputzer, enz.*

(††) Deze gaf uit *Speculum, seu lapis lydius pastorum, darinnen alle prediger und lehrer dieser lezzen welt sich beschauen*; — *Veritatis triumphus pro veris contra pseudoapostolos, euangelicos & lutheranos; enz.*

na C. G. KUHLMAN (*), JOACHIM BETK (†), EDUARD RI-
 Jaar 1552. CHARDSON (§), JOHANNES LEAD (**), JOHAN JA-
 tot 1700. ROB ZIMMERMAN (††), NIKOLAUS TSCHER (§§),
 en meer anderen. Velen van dezen gaven hunne
 hier beneden vermelde schriften uit als strijdschrif-
 ten tegen BÖHMES antagonisten, die in groot aan-
 tal tegen hem zich lieten zien, voornamelijk na zij-
 nen dood. Trouwens in de laatste vier of vijf ja-
 ren zijns levens had hij eerst regt zich door zijne
 schriften bekend gemaakt. Na zijnen dood werden zij
 dus eigenlijk ook eerst gelezen, en begon zijn aan-
 hang het meest gerucht te maken. En eerst toen
 ook vond men het van belang 's mans misbegrippen
 te wederleggen, en de wapenen tegen dezelveu opte-
 vatten. Eén geleerde slechts greep BÖHME nog bij
 des-

(*) Deze gaf uit *Neubegeisterter BÖEHME, begreifend
 150 weisfagungen mit der funften monarchie; — Prodro-
 mus quinqennii mirabilis; — Kircheriana de arte magna
 sciendi; enz.*

(†) Deze gaf in het licht *Excidium Germanie, oder
 bericht, werd daran ursach, das Deutschland zum zehn-
 fachen sodom werden; — Antichristenthum; enz.*

(§) Deze gaf uit *Weg zum sabbath der ruhe.*

(**) Deze gaf uit *Die hemelsche wolke; — Offenba-
 rungen der offenbarungen, enz.*

(††) Deze gaf uit *Orthodoxia theosophie teutonico-
 boëhmiane.*

(§§) Deze gaf uit *Einleitung zum erkaentnis des grosen
 geheimnissen der gottseligkeit, bestehend in einen auszug
 aller schriften*). BÖHMS.

deszelfs leven met kracht aan, ter ontdekking van de dwalingen, welke er gevonden werden in hier voor gemelde schriften, getiteld *Aurora*, den *weg tot CHRISTUS*; enz. Deze geleerde was GREGORIUS RICHTER, eerste Predikant te *Gorlitz*, die in het licht gaf zijn *Oordeel over BÖHME'S Aurora*, enz. (*) De overigen stonden eerst tegen BÖHME op na deszelfs overlijden, naarmate zijne gevoelens meer algemeenen ingang vonden. Onder dezen mogen, als de voornaamsten, geteld worden DAVID GILBERTUS (†), JOHANNES FABRICIUS (§), TOBIAS WAGNER (**), JOHAN MULLER (††), ABRAHAM CALOVIUS (§§), ERASMUS FRAN-

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

(*) De titel is *Judicium de fanaticis sutoris enthusiastici libris, quorum tituli sunt Morgenrothe in aufgang den weg zu CHRISTO, et cet. ad avertendas sinistras de ministerio Goerlicensi suspiciones.*

(†) Deze gaf uit *Admonitio adversus scripta bohémiana*; waar over hij vervolgens twist heeft gevoerd met JOHANNES THEODORUS a TSEHECH.

(§) Deze gaf uit *Wiederlegung* JAC. BOËHMS.

(**) Deze gaf uit *Propempticum theologicum de scriptis* JACOBI BOËHMII.

(††) Deze gaf uit *Fanatfcher Atheïst, en Gegenerklaerung uber die theosophischen schriften* J. BOËHMS.

(§§) Deze gaf uit *Anti-Boehmins, in quo docetur, quod habendum sit de secta JACOBI BOËHMII, sutoris Goerlicensis, & an quis invariatae augustanae confessioni addictus sine dispendio salutis ad eandem se conferre, vel in eadem perseverare possit.*

na C. G. FRANCISCI (*), JOHAN CHRISTOPH HOLZHAU-
 Jaar 1552. SEN (†), ABRAHAM HINCKELMAN (§), JOHAN
 tot 1700. FRICK (**), enz. (††)

Verfchil
 met de
 Synkre-
 tisten.

Nu nog is er overig, dat wij eenig historisch verslag geven van het verschil met de zoogenoemde Synkretisten, aan welker hoofd stond de geleerde GEORGIUS CALIXTUS, Hoogleeraar te *Helmstad*, een voornaam bevorderaar van de Scholastieke Godgeleerdheid, zoo als wij hem in die betrekking hier voor reeds hebben leeren kennen, maar een uitstekend man tevens, die, met eene buitengemeene vredelievendheid bezielde, alle zijne pogingen aanwendde, om de vershillen uit de christelijke kerk weg te nemen, en onder alle Christenen eene volkomene ééndragt te bewerken. Het hoofddenkbeeld van CALIXTUS was, dat de belijders van den Christelijken Godsdienst in het geheele Westen zeer voegelijk met elkanderen zouden kunnen vereenigd worden, of met andere, meer duidelijke woorden, dat het,

(*) Deze gaf uit *Gegenstrahl der morgenroethe christlicher und schriftmaefiger wahrheit.*

(†) Deze gaf uit *Anmerkungen über BOEHMENS Aurooram.*

(§) Deze gaf uit *Vierzig wichtige fragen, betreffende die lehre, so in J. BOEHMENS schriften enthalten.*

(**) Deze gaf uit *Grundliche untensuchung J. BOEHMENS vornemster irthumer.*

(††) *Conf. WALCHII Bibliotheca Theol. Selecta II. p 80-96.*

het, behoudens de grondslagen des geloofs, wel mogelijk ware, om den vrede en de éénsgezindheid tusschen de Roomsche, Lutherfche en Hervormde kerken te herstellen, de scheuring te heelen, en ééne kerkgemeenschap te stichten. Hij wilde er, name-
 lijk, op gewerkt hebben, dat de Roomfchen weder terugge traden tot dien stand, waarin zij waren gedurende de vijf eerste eeuwen, en dat de Protestan-
 ten inschikkelijkheid mogten gebruiken, ten aanzien van alle de instellingen en gevoelens, in die vroege tijden door de oude leeraars aangenomen.

Niemand ten dien tijde was als Theologant met voortreffelijker gaven toegerust, dan CALIXTUS, die daarenboven op zijne reizen door een groot gedeelte van *Europa*, in het verkeer met de grootste geleerden uit alle burgerstanden en godsdienstgezindten, eene kieschheid van denken had opgedaan, welke slechts weinigen eigen was. Zulk een' man viel het niet moeilijk, zich boven alle zijne Godgeleerde tijdgenooten te verheffen. Hun ontdekte hij waarheden, welke zij niet kenden, en zonder zijne aanwijzing niet zouden hebben leeren kennen. Maar ook onder die waarheden waren zulken, die zelfs de meest verlichte leden zijner kerke nog niet dragen konden. Dit verwekte onder hen al ras misnoegen tegen CALIXTUS, maar dien men wegens zijne groote geleerdheid geen' tegenstand schijnt te hebben durven bieden. Eindelijk verkloekte zich een Predikant te *Hanover*, STATIUS BUSCHER, tegen CALIXTUS en zijne vrienden los te breken in
 een,

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G. een, ten jare 1640 uitkomend, gefchrift, *Het verborgen Pausdom van de nieuwe Helmftadsche Godgeleerdheid* (*). In dit gefchrift werden verfcheidene gevoelens van CALIXTUS wederlegd, welke verftrooid waren in zijne, op verfchillende tijden uitgegeven, werken (†), en welke men befchouwde als even zoo vele dwalingen, lijnregt ftrijdig met de leer van de Lutherfche Geloofsbelijdenifen. In het eerfte, hier beneden aangehaald, gefchrift, had men, naar het algemeen vermoeden, ontdekt de oude dwaalleer van EUTYCHES; in het tweede eenige dwalingen aangaande Gods beeld, de zonde, de voorverordening, de regtvaardiging, enz.; in het derde het fynkretisme, of het ontwerp ter vereeniging van de drie hoofdgodsdienstgenootfchappen onder de Christenen. Van deze misbegrippen werd door BUSCHER niet alleen befchuldigd CALIXTUS, maar ook zijn ambtgenoot KOENRAAD HORNEI. Beiden vervaardigden zij dus ook weldra een gefchrift ter hunner verdediging, en ter wederlegging van het gene BUSCHER hun had aangewreven. Dit gefchrift kwam

(*) *Crypto - papismus novæ Theologiæ Helmftadienfis. enz.*

(†) Deze fchriften waren *Disputationes de præcipuis christianæ religionis capitibus*, uitgekomen 1611; *Epitome theologiæ*, 1619, en *Epitome theologiæ moralis, pars prima, una cum digressione de arte nova, ad omnes Germaniæ academias, Romano pontifici deditas & subditas*. 1634.

kwam uit ten jare 1641 (*). Maar het was er zoo verre af, dat zij hunne onschuld hierdoor bij anderen aan den dag legden, dat zij veeleer onder nog veel zwaarder verdenking voortaan vielen, vooral betrekkelijk het gehate fynkretisme, waarvan schier niemand der Lutherfchen hooren wilde. De ongenoegens, hierdoor in de kerk ontstaan, klommen allengs tot die hoogte, dat er de geheele christelijke wereld als van gewaagde. De Lutherfchen waren meestal tegen het plan van CALIXTUS ingenomen. Onder de Hervormden waren er velen, die hoop fchepten op eene verbroedering; en de Roomschgezinden streelden zich met de aangename gedachte, dat langs dezen weg de Proteftanten weder in de fchoot der algemeene kerk zich met hen vereenigen zouden. Bij zulk een uitzigt werd ten jare 1645 te *Thorn* in *Pruisfen*, tusfchen eenige Godgeleerden van de drie onderscheidene hoofdgezindten, een godsdienstgesprek gehouden, in vijf zittingen, 't welk dier wijze afliep, dat men in ftede van elkanderen te naderen, voortaan van elkäer verder verwijderd werd. Zeker hadden de Roomschkatholieken hier eenen te hoogen toon aangeheven, den Proteftanten soms fchampere verwijtingen zelfs doende, die altoos nu geheel niet te pas kwamen. Maar het gene de Lutherfchen ter vereeniging met de Hervormden

tot

(*) De titel was *Grundliche wiederlegung eines unwahrhaften gedichts, unterm titul, Crypto-papismus nova theologie Helmftadiensis.*

na G. C.
Juar 1552.
tot 1700.

na C. G. tot een' steen des aanstoots strekte, was, dat de
 Jaar 1552. Hertog van *Pruisfen* CALIXTUS genoodigd had,
 tot 1700 bij dit gesprek tegenwoordig te zijn, zich vleijende,
 dat door 's mans vredelievendheid het doel der zake
 zoo veel te gelukkiger zoude kunnen bevorderd
 worden. Nu was CALIXTUS, onder verdenking
 liggende, dat hij het heimelijk hield met de Her-
 vormden, gehaat bij de Lutherfchen, die dus, zoo
 dra hij in de gemelde vergadering verscheen, hem
 met scheele oogen aanzagen. Alles liep vruchteloos
 af, niet alleen, maar de Synkretistische verschillen
 in de Lutherfche kerk werden voortaan heviger.

Van toen aan stonden tegen elkanderen in het
 harnas, aan de ééne zijde, behalve CALIXTUS,
 KOENRAAD HORNEI, GERHARD TITIUS en JOA-
 CHIM HILDEBRAND, allen 's mans leerlingen, en
 vervolgens zijne ambtgenooten te *Helmstad*, JOHAN
 LATERMANN, CHRISTIAAN DREIER en MICHAEL
 BEHM, ook 's mans leerlingen, en Hoogleeraars aan
 de Akademie van *Koningsbergen*, als mede 's mans
 zoon FREDERIK ULRIK CALIXTUS; en aan de an-
 dere zijde, behalve BUSCHER, inzonderheid ABRA-
 HAM CALOVIUS, JAKOB WÉLLER, JOHAN SCHARF,
 JOHAN HULSEMANN, JOHAN DEUTSCHMANN, ÆGI-
 DIUS STRAUCH, alle Saksische Godgeleerden, die
 tegen de *Helmstadders* en *Koningsbergers* met dap-
 perheid streden.

Na het *Tornfche* godsdienstgesprek gaf CALIXTUS
 in het licht eenige daartoe betrekkelijke fchriften (*),

waar-

(*) *Scripta, facientia ad colloquium Torunii in Bo-*

rus-

waarin hij er nu openlijk voor uitkwam, dat alle geloofswaarheden, die ons ter zaligheid te weten noodig zijn, bevat werden in de Apostolifche Ge-
 loofsbelijdenis, en, dewijl dit formulier van de Lutherfchen, van de Hervormden en Roomschegezinden algemeen werd aangenomen, hier uit eene éénstemmigheid van gevoelens volgde omtrent die artikelen, welke den grondslag des geloofs uitmaakten, en er dus zeer voegelijk eene broederlijke vereeniging konde worden tot stand gebragt. Dit was alarm geblazen. Een heer van vijanden trok tegen CALIXTUS te velde, hem met eene menigte fchriften bestrijdende. De eerften waren WELLER, SCHARF, en HULSEMANN. De laafte van deze drie hield meest voet bij het stuk (*), terwijl de beide anderen er van afweken, CALIXTUS in verachting zoekende te brengen, door hem de groffte dwalingen aantetijgen, die zelfs bij geene ééne godsdienstgemeenfchap geduld werd, waarmede hij zich heette te willen vereenigen. Dit was wel in dezen twist het ongelukkigfte, dat men denzelve ook tot andere punten uitftrekte, alleen om CALIXTUS het vertrouwen te ontvreemden, dat men op zijne bedoelingen anders hebben mogt. CALIXTUS verklaarde

na C. G.
 jaar 1552.
 tot 1700.

rusfa ad diem X Oct. ann. 1644. indictum, & deinde usque in annum seqq. diemque XXVIII. Augusti dilatatum, adiecta commentatione atque Epicrisi. 164.

(*) In zijn werk *Judicium de Calixtino desiderio & studio concordie ecclesiasticæ. 1650.*

na C. G. de zich in zijne tegenschriften hier over wel zoo, Jaar 1552. tot 1700. dat onpartijdigen hem niet wel verdenken konden; maar het vooroordeel tegen hem had te ruim veld gewonnen, dan dat zulks met een algemeen goed gevolg geschieden konde. De vrienden van CALIXTUS bepaalden zich doorgaans alleen bij de hoofdzaak in verschil; ten minste hierin kweten zich bij uitstek wel JOHAN LATERMANN EN CHRISTIAAN DREIER (*).

Eindelijk zond CALIXTUS ten jare 1654 in het licht zijn boek *over de verbonden, welke God met den menschen heeft aangegaan, onder de wet en het Evangelie* (†). Dit boek werd door de tegenstanders uitgekreten als vol van Arminiaansche wanbegrippen. CALOVIUS hief hier over de hevigste klagten van beschuldiging aan, in meer dan één geschrift, tegen CALIXTUS en zijne medestanders uitgekomen (§). Uit de titels van deze schriften, vooral dien van het laatste ziet men, dat, hadde

CA-

(*) Zoo gaf LATERMANN, onder anderen, uit, *Apostolische vermaning zur christlicher, der göttlichen seligmachenden wahrheit unnachtheiliger eintrachtigkeit an die iaemmerlich zertrennte christenheit.* 1650. DREIER gaf, behalve eenige andere stukken, uit *Oratio de syncretismo, quem vocant.* 1661, en eene leerrede *Die einige sichtbare und betraengte kirche* CHRISTI.

(†) *De pactis, quæ Deus cum hominibus iniit, legali & euangelico.*

(§) Als daar waren *Syncretismus Calixtinus*, 1653. Har-

CALOVIVS onder ons geleefd, hij van alle verftan- na C. G.
 dige Theologanten zoude zijn uitgejouwd gewor- Jaar 1552.
 den. Welke begrippen had men toen wel van de tot 1700.
 geloofsleer der Christenen? welke begrippen van
 de wijze, waarop men dezelve uit de heilige schrift
 betoogen konde? Begrippen, die ons thans zeer
 ongerijmd voorkomen! begrippen, die eenen CA-
 LIXTUS, in denkwijze, honderd en meer jaren boven
 zijne tijdgenooten vooruit zijnde, allergeweldigst tegen
 het voorhoofd ftieten, zoo dat hij met eene ver-
 borgene zucht over de domheid van zijne weder-
 strevers ftilzwijgend terugge deinsde, allerduidelijkst
 bevroedende, dat zij voor geene overtuiging, hoe
 ook genoemd, vatbaar waren. Hij verklaarde nu
 openlijk, dat hij, om die reden, zijnen tegenspre-
 kers verder geen antwoord te geven dacht. Ook
 hierin werd hij ftaks verhinderd door den dood
 ten jare 1616. Welligt ware nu het vuur der
 tweefpalt van zelf uitgedoofd, indien niet 's mans
 zoon

Harmenia Calixtino - hæretica, novatores modernos, maxime D. GEORGIUM CALIXTUM, nec non D. CHRISTIANUM DREIERUM perniciose in plerisque fidei articulis cum Calvinianis, Pontificiis, Arminianis & Socinistis collusionis ac conspirationis adeoque pessimæ defectionis a vera fide luculenter convincentem, 1653. Fides veterum & imprimis antediluvianorum in CHRISTUM verum Deum & hominem, eiusque passionem meritoriam, adversus pestilentem novatorum, maxime D. GEORGI CALIXTI, errorem. 1656.

na. C. G. ZOOH FREDERIK ULRIK CALIXTUS, die ook Hoog-
 Jaar 1552 leeraar in de Godgeleerdheid te *Helmstad* was, op
 tot 17.0. nieuw olie in de vlammen gestort hadde, door het
 uitgeven van eenige schriften, die zijn vader had
 nagelaten (*). De jonge CALIXTUS minder geleerd-
 heid bezittende, dan zijn vader, ook niet zoo ver-
 standig en voorzigtig zijnde, als deze was geweest,
 werd dus van zijne vijanden minder geacht en
 minder ontzien. Uit dien hoofde werd de weder-
 stand allerhevigst. Op gezag van den Keurvorst
 van *Saksen* oordeelde de Theologische Fakulteit van
Wittenberg, dat de dwalingen van de *Helmstad-*
sche Godgeleerden met derzelve eigene woorden uit-
 voeriglijk zoo in de Hoogduitsche als in de Latijn-
 sche taal behoorden voorgedragen te worden, op
 dat eik er een' afschrik van mogt hebben. Dit ge-
 geschiedde in een geschrift, dat, door ABRAHAM CA-
 LOVIUS vervaardigd, uitkwam in de jaren 1664 en
 1665 (†), en de gedaante had van een nieuw Sym-
 bo-

(*) Deze waren *Disertationes de veritate unicae re-*
ligionis christiane & auctoritate antiquitatis ecclesias-
tice, addita commentatione de universalis primæ ec-
clesie auctoritate. 1658. *Consultatio de tolerantia re-*
formatorum circa questiones, inter ipsos & augustanam
confessionem profesas controversas. 1653. *Orationes tres*
de Pontifice Romano.

(†) De titel was *Consensus repetitus fidei vere luth-*
eranae in illis doctrine capitibus, que contra puram &
invariantam augustanam confessionem aliosque libros sym-
bolicos, in formula concordie comprehensos, scriptis pu-
 bli-

bolisch formulier. In hetzelfde werden met ronde na C. G. woorden verworpen de volgende stellingen, als zoo jaar 1552. vele wanbegrippen, die van CALIXTUS gekoesterd tot 1700. waren; I. dat de Roomschkatholicken en Hervormden, onaan gezien hunne hoofdwalingen, evenwel eenen zeer gaven grond hadden, waarop zij de zaligheid verwachten mogten; II. dat in de Apostolische Geloofsbelijdenis alles vervat is, wat een Christen weten en gelooven moet; III. dat de leerstellingen der oude Kerkvaders dezelfden zijn geweest, als die der Apostelen; IV. dat de Godgeleerde niet behoeft te bewijzen, dat er een God is, naardien men zulks uit de natuur weet; V. dat in het oude Testament de verborgenheid van Vader, Zoon en Geest wel is bekend gemaakt, maar geenszins zoo voorgedragen is geworden, dat zij van ieder regt gevat heeft kunnen worden, en ook toen deze leer ter zaligheid niet noodig is geweest; VI. dat het ligchaam onzer eerste voorouderen naar zijne natuur sterfelijk is geweest; VII. dat God niet regelregt, maar oneigenlijk en bij toeval eene oorzaak der zonde is; VIII. dat de erfzonde slechts iets gebrekkigs is, hetwelk, zonder eene dadelijke zonde, den dood niet na zich sleept; IX. dat in het oude Testament wel aangekondigd is, dat de Perfoon des Midde-
laars

blicis hodieque impugnant GEORGIUS CALIXTUS eiusdemque complices. Eerst verscheen dit geschrift in de *Confilia theologica Vitembergensia*, ten jare 1664, daarna afzonderlijk ten jare 1665.

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

laars zoude gezonden worden, maar welke die ziju zoude, even weinig als de kennis der Godheid des Zoons, in die tijden den menschen ter zaligheid te weten noodig is geweest, X. dat het in CHRIS-TUS niet aan de krachten der menschelijke natuur, maar alleen aan zijne Godheid moest worden toegeschreven, dat hij wonderwerken konde verrigten (*). En het besluit was, dat de gausche aanhang van CALIXTUS, door deze dwalingen te leeren, zich zelf van de gemeenschap der kerke afgezonderd hadde, of indien dezelve zulks niet weten of verklaren wilde, hij als zoodanig moest buitengeflo-ten worden. Dit steeg te hoog, zelfs naar het oordeel van verstandigen, die anders zeer vervreemd waren van de verworpene gevoelens; wyl zij, in-dien dit geschrift mogt worden goedgekeurd, niet zonder grond vreesden voor eene algemeene scheu-ring der kerke. De jonge CALIXTUS wederlegde hetzelfde dadelijk, op last van het *Brunswyksche* huis, tevens zijnen vader verdedigende als een' regt-zinnigen Theologant, wiens gevoelens niet afwe-ken van de algemeen aangenomene geloofsbelijde-nisse der Lutherfchen (†). Ten volgende jare stond

STRAUCH

(*) Vergel. SCURÖCKIUS aangehaald werk VIII. D. bl. 246-248.

(†) *Demonstratio liquidissima, quod consensus repetitus fidei vere lutheranae nec consensus fidei vere lutheranae censeri mereatur, nec vero fidei vere lutheranae consensui GREGORIUS CALIXTUS & CONRADUS HORNEIUS con-traria docuerunt.*

STRAUCH tegen CALIXTUS in volle wapenrusting, na C. G. niet evenwel als een edelmoedig voorvechter van de zaak der Fakulteit van *Wittenberg*, maar als een doldriftig, onbezadigd, ketterjager, die met de brandende fakkels eener verschrikkelijke woede rondzwaaide, en de lasterzucht te baat had genomen, om zijne partij te gronde te vellen. Hij gaf ten dien einde in het jaar 1668 een geschrift uit (*), waar op gewisfelijk de oude CALIXTUS gezwezen, of slechts geantwoord zoude hebben, „uwe geleerdheid heeft u vervoerd tot razernij!” maar de jonge CALIXTUS bleef zijnen vijand in onbescheidenheid niets schuldig. Alzoo ontstond er tusfchen hen beiden een twist, waarin elk hunner het er op fcheen te hebben toegelegd, niet om den anderen van misbegrip te overtuigen, maar te fteken, te kwetzen, te wonden. De fchriften, tusfchen hen beiden vervolgens gewisfeld, zijn dus ook niet waardig hier vermeld te worden (†). Niemand ook fchijnt zich eenige jaren lang met denzelven bemoeid te hebben, tot dat eindelijk ten jare 1675 CALOVIUS in eene Akademifche verhandeling andermaal

CA-

(*) *Consensus repetitus fidei vere lutheranae — a calumniis, mendaciis & iniquis censuris D. FR. ULRICI CALIXTI vindicato.*

(†) Iemand, begeerig zijnde dezelve te kennen, kan openfiaan WALCHS *Einleitung in die Religionsfreiheiten der Evangelisch-Lutherische kirche*; I. D. bl. 341 en volgg.

na C. G. CALIXTUS uitdaagde, door tegen de gedachtenis
 Jaar 1552 van deszelfs vader op eene schandelijke wijze uitte-
 tot 1700. varen, en eenen man, die zich niet meer verdedi-
 gen konde, te trappen. De zoon verontwaardigd
 over dezen aanval schreef dadelijk iets ter handha-
 ving van de eer zijns vaders, dat hem, door kin-
 derlijk gevoel in beweging gebragt, weinig moeite
 kostte, en glad uit de pen vloeide. Nog ten zelf-
 den jare gaf hij dit uit met een daarbij gevoegd
 geschrift van GERARDUS TITIUS, dat ook tot zul-
 ken einde diende (*). Nu streden nog eenigen tijd
 tegen elkanderen CALIXTUS en CALOVIUS. Dit
 duurde tot dat de laatste en de voornaamsten van
 hunne medestanders van het tooneel dezes levens af-
 traden. CALOVIUS schreef onder anderen voor zij-
 nen dood nog eene geschiedenis van het Syncretis-
 me, welke uitkwam ten jare 1682 (†). Dit even-
 wel bekwam den hoog bejaarden CALOVIUS niet
 zoo goed, als hij wel gedacht en gewenscht had.
 Het

(*) De titel was *Pietatis officium, quod optime meri-
 to parenti suo, D. GEORGIO CALIXTO, praestitit eiusdem
 Filius, editum cum viri cuiusdam, in scriptis paternis
 probe versati*. Dit laatste werd door ZACHARIAS PREU-
 SCHENCK in het Hoogduitsch overgezet, en als zoodanig
 uitgegeven ten jare 1677.

(†) De titel was *Historia syncretistica, das ist christ-
 licher wohlgegrundetes bedencken über den lieben kirchen-
 frieden und christliche einigkeit in der heilsamen lehre
 der himlischen wahrheit*.

Het werk geviel in geen en deele. De Keurvorst van *Saksen* liet het ophalen, ten minste hij onderdrukte hetzelfde, zoo veel hij konde. Maar het gene CALOVIVS nog meer smertte, was, dat er een gerucht ontfond, dat hij zelf zich nu niet afkeerig hadde getoond van vredesgezindheid met de Hervormden! Konde er scherper doorn in den, op dit stuk teder gevoeligen, voet van den zoo regtzinnigen grijsaard worden geworpen? Zeker was die beschuldiging valsch, gelijk hij aantoonde in een geschrift, ten jare 1683 uitgekomen (*); maar niets overtuigt ons meer van het rampzalige der godgeleerde twisten, dan even dit. De gemoe deren worden door dezelve gestemd, om, zoo de vijand geslagen is, of afdeinst, evenwel het zwaard niet neêrteleggen, maar dan datzelfde zwaard tegen elkanderen te verheffen, en elkanderen te kwetzen. Dit is het gevolg van haat en nijd onder broeders, die het met elkanderen niet ééns zijn. Hunne drift wordt ten laatste helsch genoeg, om, indien de wederpartij niet meer ten doele staat, hunne eigen aanvoerders niet te sparen, maar die te bespringen, en leed te doen. Welk een onzalig gedrogt is dus de twist, daar de vershilzieke den strijd eindigt met zijne eigene borst open te rijten, en zich zelv' het bloed afte-

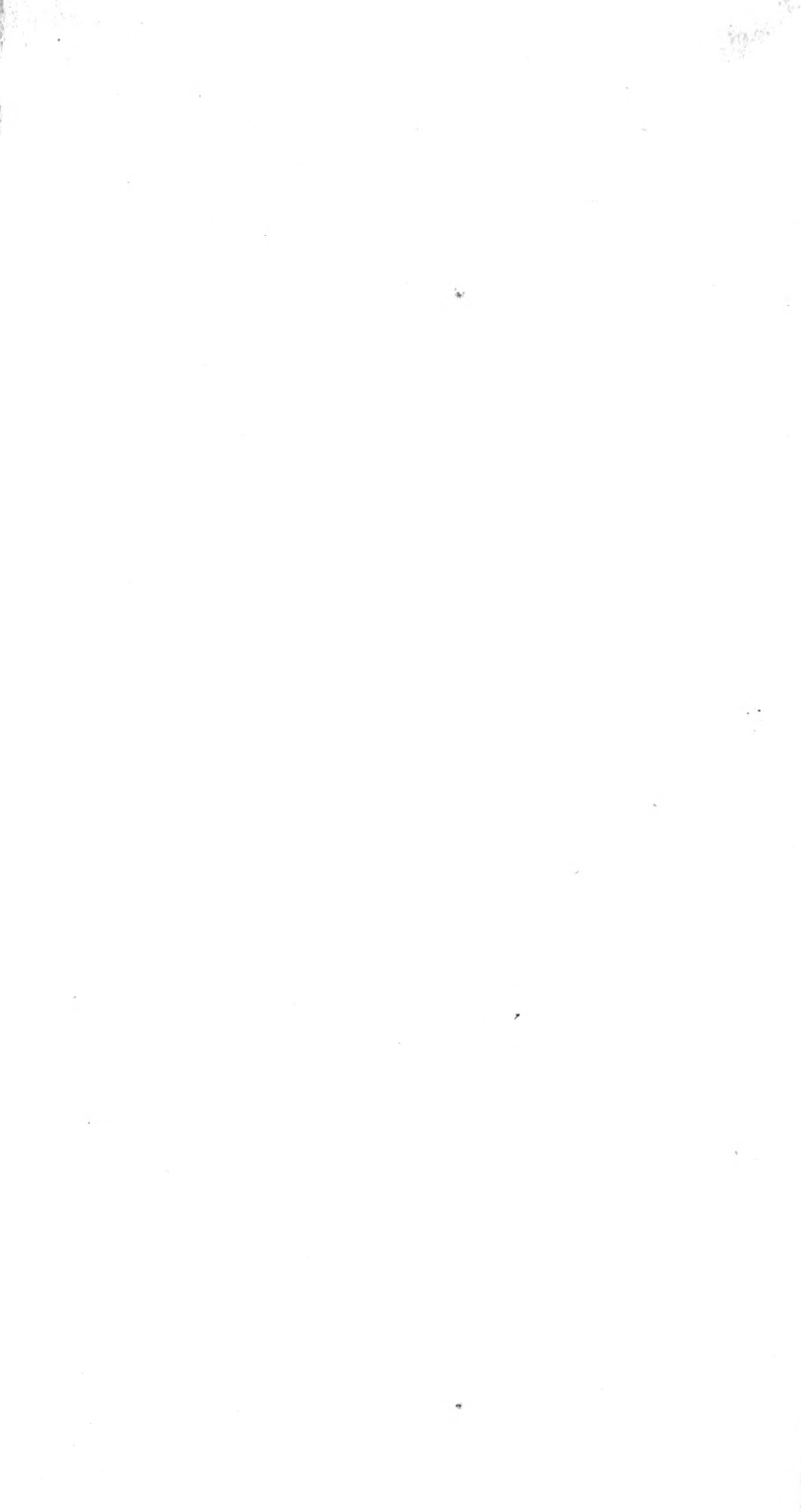
na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

(*) Sub titulo *Rumor α'δεσπιδος, sed falsissimus & quia valde iniuriosus, a D. ABRAH. CALOVIO per veri relationem in hostium veritatis & calumniatorum publicam confusionem prosligatus.*

na C. G. tappen! Hoe gelukkig is het voor ons, dat in de
Jaar 1552. kerk van CHRISTUS dit schrikdier thans aan kete-
tot 1700. nen ligt! De God des vredes geve, dat het nimmer
weder losbreke, en niemand immer opsta, om de-
zen onzen wensch te verijdelen!

INSTITUTE FOR CHRISTIAN STUDIES
TORONTO, ONTARIO, CANADA

